Галина Пагутяк

МАҐНАТ

І

Здавалося, ясновельможний цієї зимової непритомної ночі обирав між життям і смертю, та я знав, що не духи життя і смерті стоять по обидва боки його ложа, ангел темний по праву руку і ангел світлий по ліву змагаються за його душу. Звідки я, нікчемний, міг знати те, що знає один лиш Господь, і в чому не посмів би зізнатися перед тими, хто спав, дрімав або чував, очікуючи висліду битви за життя його ясновельможності, хто в опочивальні, хто за дверима? А ось звідки — я їх бачив. Вони шептали, нахиляючись до правого й лівого вуха, і недужий прислухався до їхніх голосів, і певно, щось їм відповідав, бо вуста його в напівтемряві ворушились. Остання битва і останній диспут мужа вченого, що давно вже не мав змоги подискутувати у своєму смутному вигнанні. (АК[1]: Цей фрагмент тексту нагадує характерний тип ренесансного діалогу — змагання за душу. За душу можуть змагатися Ангел з Чортом, або Цнота з Фортуною, або інші альтернативні персонажі. Як буде видно далі, така суперечка відбувалася в реальному житті пана Яна Щасного Гербурта, коли він сидів у Вавельській вежі, ту суперечку він описав у автобіографічному діалозі "Геркулес слов’янський". Перед смертю Ян Щасний ще має вибір. Далі, як ми знаємо, такого вибору вже не буде.) З німим розпачем та якоюсь нездоровою цікавістю спостерігав я це дійство, моторошне і високе, а в голові мені все плутався Овідій Назон, жертва інтриг і наклепів, хоча я не міг знати достеменно, за що ясновельможний потрапив у таку немилість, що довела його до повного тілесного і духовного упадку, але римський поет напевно помирав так само серед снігів Скіфії. (АК: Після помилування королем Гербурт офіційно пробув два роки під домашнім арештом в Добромилі, хоч насправді його ув’язнення тривало аж до смерті. Можливо, оповідач дещо романтизує ситуацію і його порівняння Гербурта з Овідієм не зовсім коректне. Та,

мабуть, він тут має на увазі лише образ інтелектуала-вигнанця, роль якого обрав собі Гербурт після ролі Геркулеса. Я радила б читачеві не приймати на віру все, що каже оповідач. Його погляди будуть змінюватися ще не раз, і це основний двигунець цієї книжки.) Поки тривала ця бесіда, я не міг молитися. Так буває, коли чоловік стрічається з чимось надприродним і сильним. Тоді забуваєш навіть "Отче наш", і руку несила піднести для хреста. Було таке зі мною колись в дитинстві, як я побачив небіжку-бабуню біля свого ліжка. І коли явилось мені дитя в білій сорочині посеред волинських боліт, і коли тікав з турецького полону і бачив на власні очі, як двоє харцизяк смажать на вогні людську ногу. От і зараз я закляк у кутку, де було моє скромне місце, дивився на дві постаті: світлу й темну, й розумів, що і для молитви має бути час, а цей час настане трохи згодом, коли душа його ясновельможності її справді потребуватиме.

Не було на світі нікого, хто міг би припинити сей диспут, і я з прикрістю подумав, що ні лікар, по якого послали, ні ксьондз, за яким теж послали гінця, не мають ні найменшої уяви про такі речі, хоча слід визнати, що їхня присутність заспокоює. І як жаль, що зразу після Різдва ясновельможна з дітьми поїхала до Мостиськ. Завтра пошлють по неї, аякже, але то неблизька дорога, та й снігу нападало, а тепер ще й мете-замітає. Чомусь я, нехай Бог мені простить, якщо такі справи належиться йому розглядати, обрав уже для пана Яна Щасного смерть. Серце мені стукало-калатало в двері глузду, що так буде ліпше для ясновельможного, для його безтілесної суті й спасіння душі. Може, ті, хто прожив поряд з ним усе життя, обирали життя і мали надію, бо коли падає велике дерево, вражене тяжкою внутрішньою недугою, від вітру, то, падаючи, нищить та руйнує усе довкола, тому їм важливо, бодай сухе, без душі живої, але щоб стояло, тоді як мені — чоловіку прийшлому — все виділося по-іншому. Ті крихти, що я понадзьобував за два місяці побиту спершу в Добромилі, а тепер в Боневичах, були важніші, ніж усе їхнє довге співжиття. І я бачив, що його ясновельможності треба покинути сей світ, бо ні він, ні світ не годні більше терпіти одне одного, а там видно буде.

Так буде ліпше. Я се знав ще звечора, коли він сів вечеряти й дивився на всі тарелі, повні їжі, як на щось незнайоме, а на карафи з вином і збанки з пивом поглядом, налитим по вінця новим напитком, що для живого смертельний, але й мертвому не потрібен. Ніхто моїх думок не вчитає, яке то щастя: мати бодай щось, що ніколи не зможе відібрати хтось інший. Навіть Господь. Він знає, як я люблю Його і як Йому довіряю, і сього доста, аби думки мої завше були свобідні. Йому не треба нічого пояснювати, витлумачувати. Він єдиний, перед ким не встидно за свої помисли. Бо у нас є час їх змінити. А як не вистачить земного часу, то буде небесний.

Не забуду, як пан Ян Щасний обвів нас поглядом, налитим ущерть тугою, так ніби хотів спитати: чи є хтось поміж вас, хто мене любить не як маґната, не як кревного, а як рівного собі. Трудно, ой як трудно донести се питання тим, хто опинився в хуртовину під критим гонтою дахом. Ні жони, ні сина Яна Лева, ні доньок, як я вже сказав, не було. (АК: діти Яна Щасного були ще малі, особливо доньки, бо одружився Гербурт 1601 року, а помер в останній день 1616-го.) Панський ловчий Якуб, начальник залоги, що охороняла спокій господаря цього дому, маршалок пан Томаш і писар Стах, молодий, однак вже хитрий. І я — не то гість, не то причепа. Ті, що сиділи за столом, ті й сиділи тепер коло ложа недужого. Те питання не могло нас стосуватися, бо ми були ніхто супроти чоловіка, що сидів колись поряд з королями і князями, чужоземними послами й біскупами. Воно було звернене до минулого, яке завжди мало майбутнє, і так багато обіцяло, і так мало дало насправді. І сказав його ясновельможність ось що:

— Розіслав я книгу про дружбу й приятелів, що скомпонував сам з думок людей, котрих вони шанують більше, ніж мене.

То прозвучало гірко й з докором і означало те саме: чи хтось справді мене любив колись, чи любить досі? І сам собі відповів. Я помітив за ним таку звичку: відповідати на свої ж питання, як робили колись оратори в Афінах та Римі, а тепер ксьондзи в костелі під час проповіді в неділю чи

на свята. І якби дозволено було відповісти, то і економ, і хорунжий, і маршалок йому б відказали просто з моста:

— Та якби ми мали двіста тисяч злотих щорічного прибутку, та сорок сіл, та солеварні й млини, то нам було б все одно, чи нас хтось шанує, а тим паче любить. Ми б в ласку не стояли нікому, проше пана!

Бо хто з нас пам’ятає послання святого апостола Павла до коринтян? (АК: Тут — іронія оповідача. Насправді дуже добре пам’ятаємо: "І якщо я роздам усі маєтки свої, і віддам тіло моє на спалення, а любови не маю, — немає мені з того найменшої користі". (Перше послання, 3)). А хоч би й пам’ятав, що з того? Віра — то одне, а життя — інше. Але докір ми відчули й сумління заворушилося. На мить, бо наступної миті його ясновельможності стало зле. Він похилився на бік і сповз на підлогу. Зомлів.

І тоді від Фельштина, родового гнізда, до Добромиля, осідку, а звідти ще дві милі до Боневич, де він прийшов на світ такої ж лютої зими, пролягла тріщина, яка перетворилась на розколину, і звідти вирвались розгнівані душі Гербуртів, щоб вхопити того, хто задає незручні й безглузді питання замість того, щоб дбати про честь роду і його продовження. Вони й були тією тінню, що злилась в постать темного ангела і тепер мучила його ясновельможність.

А ким же був той ангел, що світлий? Сього я ще не знав, але не мав сумніву, що з’явився він не з землі, котра нас пригортає до себе після смерті, а звідти, де все те, що ми шанували за життя, ніц не варте, а те, що ми топтали ногами, найвартніше. Що би сказали ті людиська, якби могли видіти отих двох істот: темну і світлу? О, сказали б вони, то чорт і ангел не можуть вирішити, куди забрати його ясновельможність: чи до пекла, чи до раю. Непевний він чоловік, коли сам Пан Біг не може розібратися з його гріхами та цнотами, у житті видавав себе не завше за того, ким був. Кажу, бо чув якось у корчмі, як двоє шляхтичів після осінньої торговиці обмовляли пана Яна Щасного. Баламкати язиками за чужими плечима кожен зуміє. Та нехай, се свідчить лише про те, що

непростий він чоловік, гадаю, навіть для своїх, вельможних, навіть вчених, панів, раз відступились від нього. Навіть Диявола з Ланцута, пана Станіслава Стадницького мали за свого, а тут… Я й сам не до кінця розумію його ясновельможність, але не був ніколи він безчесним, а се єдина причина відступитись від приятеля. Як в тій книжці, що пан Гербурт видав отут в Добромилі і розіслав другам-недругам. (АК: Йдеться про збірку афоризмів та історій, укладену Яном Щасним Гербуртом "O przyjaźniach i przyjaciołach" після того, як через конфлікт із Зигмунтом III він опинився у в’язниці і побачив, хто справжній приятель, а хто ні. Така собі історія, яку ми часто переживаємо самі і яку підняв до рівня трагедії Шекспір у "Тимоні Афінському". Коли ти успішний — тебе всі люблять. Коли тобі зле — всі відвертаються.) Та то греки і римляни, а в нас є своя приповідка: "Як не полюбиш на брудно, то на чисто трудно". Знаю одне: тут не лишуся, хоч її ясновельможність — моя далека родина. Світ для мене вільний: ні воювати, ні господарювати не можу більше. Привела мене сюди недоля, відведе ще кудись. А питання, чи любив мене хто-небудь, я ставлю собі все частіше, і можу на нього відповісти просто: так, любили мене отець і матка, бо я — їхня кров, любила мене жона-небіжка, а це вже святе таїнство — така любов подружня. Але їх уже нема на світі. Шкода, але слід від любові не стирається. А інші тебе люблять за щось, се кожен знає, хто пожив на світі трохи. І знає, що така любов непевна і зрадлива. Але се я так думаю, а пан Ян мав на увазі не батьківську і не подружню любов, для таких, як він, маґнатів, обов’язок — то найперша річ, і як же прикро, коли смерть приходить невчасно, стрясає землю, руйнує володіння, і приходять вовки, і злітаються круки.

Я бачив майбутню дорогу, як її бачить птах — згори. Тільки на відміну від птаха назви міст або сіл викликали в мене відчуття безпеки чи небезпеки, і я завжди знав, чим закінчиться для мене кожна битва. Напередодні боліло те місце, куди я мав бути поранений. Однак висліду битви я не знав. Моє тіло передчувало тільки мій біль, і нічий інший. І ще я знав, що доживу до старості і помру, коли надворі буде так, як зараз — біло від снігу. Про се я нікому не розповідав, бо кому воно треба.

Ясновельможний помре, коли відступляться від нього обидва янголи — світлий і темний. Хоч, крім мене, ніхто не сподобився їх бачити. Як серце дуже, то помучиться ще пару днів. Однак міцного серця ясновельможний не мав: коли ми позавчора піднімалися з ним на Радичеву гору, він геть засапався. Але хто міг знати, що все трапиться так нагло. Той час, коли ми могли пустити йому кров, минув, та й робити се без лікаря ніхто не наважився. А лікар був у Низькому замку. (АК: У Добромилі було два замки: Низький у місті і оборонний на Сліпій горі. Від Низького нема й сліду вже від XVIII століття, а Високий стоїть в повній руїні.) Ми віднесли ясновельможного до спальні, а вже потім покликали цирульника, що мешкав при дворі. Він пару разів пускав кров пану Яну Щасному, коли в того боліла голова. Але час, коли се конче треба було робити, минув.

Насправді ж істинна причина його недуги таїлась в споневіреному духу і великій втомі від того, що мусив від кілька літ ходити по колу, не можучи вийти з нього, бо се загрожувало йому втратою усього: статків, честі й родини. Не тієї родини, що шипіла йому на вухо, бештаючи на всі лади, — небіжчики та небіжчиці, що позлазились на запах застояної, але все ще живої крові. А жони і дітей, які не пускають нас в рай, але й до пекла не пускають так само. Відступають убік, коли ми сильні, й приступають ближче, коли ми ослаблені. Се вони мали б стояти зараз у головах недужого пана Гербурта, а не духи померлих кревних, злиті в одну темну тінь. Мусив з ними говорити, бо ж не бесідувати йому в таку поважну хвилю з нерівнею та слугами!

Серце краялось, дивлячись, як мордують вони його. Права частина лиця потемніла, а ще він розщибався, і довелось нам прискочити і тримати ясновельможного, щоб не зірвався з постелі й не побився. Дехто вийшов, а оскільки ми з маршалком перші підскочили до пана Гербурта, то мусили лишитися, зв’язані кріпко з його важким тілом. За дверима покою товпилася челядь, і стримував її секретар, бо ловчий сам погнав за лікарем в Добромиль. Цирульник тримав у руці ножика для отворення жил і мав перестрашений вигляд, бо вчинив надріз без волі на те ясновельможного, ми з маршалком наполягли, бо треба було

зробити бодай щось. У напівтемряві спальні кров здавалася хворою, чорною, але так могла виглядати й наша кров — кров здорових. Я волів би, щоб миску хтось виніс, однак думка про те, що її побачить челядь, ласа на всілякі події, здавалась блюзнірською. Врешті цирульник відійшов і сів у кутку, й зник з мого овиду цілковито. А блідий як смерть Стах тримав двері, хоча те могло б нам зашкодити у майбутньому. Але допустити, щоб слуги порушували спокій недужого, ми не могли. Інших, що повтікали, я розумів — їм треба було відновити душевні сили перш, ніж приїде лікар, якого ще треба було відшукати, бо Замок великий, а ескулап міг бавити час у пробоща добромильського костелу за грою в кості, а може ліг спочивати після доброї вечері. Та нічого, пан ловчий знайде й привезе. Та чи встигне?

Я чув, що дзиґар пробив десяту, хоча міг помилитись. У такий час ясновельможний йшов до кабінету, і ніхто вже не смів його турбувати. Мені раптом закортіло дізнатись, що за книжка розгорнута в нього на столі. Часом він читав по кілька зараз, робив записи, писав листи, і все це одночасно, як римський імператор Юлій Цезар. Дещо давав переписувати набіло секретареві. Той зараз підпирав одвірок, перестрашений, певно, думав, що ж то буде, як він позбудеться роботи. Після пана Гербурта не кожен його візьме. Мені навіть трохи шкода його стало, хоч хлопака занадто хитрий на свої літа, може, й доповідав кому, що тут діється, за тридцять срібних, бо дере перед нами, простими шляхтичами, носа, ніби всі розуми поїв. Певно, має за собою плечі, як то кажуть, ворожі. А коли так, то знайде собі тепле місце. Недарма крутиться коло єзуїтів. Пару днів тому говорив з двома, приїжджали вони у якійсь справі до ясновельможного.

Зненацька серце в мене похололо. Мати Божа, а чи не міг хлопака підсипати трутки його ясновельможності? Хвалився, що має знайомого аптекаря з самого Риму, а волохи здавна трутку вживають, аби звести чоловіка зі світу. Є таке зілля, що, споживши його, чоловік буде місяць ходити начебто здоровий, а потім зляже. Та я почав проганяти сю страшну думку, бо якщо се й правда, то, по-перше, ліпше тримати її при собі, а по-друге, пану Яну Щасному вже нічим не зарадиш, а за зло

перед Господом колись усе рівно доведеться відповісти кожному. Такому незначному чоловіку, як я, не пасує виявляти підозріливість. На те є родина й приятелі родини. Так воно так, але…

Я тяжко зітхнув, ніби намагався видихнути свою підозру, але вона вже встигла шмигнути в закуток і сховатись. Зате маршалок і секретар глянули на мене, і під їхніми пильними поглядами я враз зібгався в жменьку, відчувши свою непотрібність. Ти тут чужий, вашмосць, промовляли їхні очі, зачужий, щоб спостерігати за муками господаря дому сього. Якби мене тут не було, вони могли б поговорити між собою, уклали б якусь стратегію і тактику, себто як по смерті ясновельможного забезпечити собі майбутнє, бо ж скоро почнеться безлад, що буває при кончині маґната: кожен хоче побільше урвати собі — від дітей до пахолків.

У мене не було змоги вийти, хіба що хтось міг мене замінити, але секретар боявся підступити до ліжка, приріс спиною до одвірка, ох, я добре знав, як заворожує видиво чужої смерті! Ти здобуваєш неоціненний досвід, всі чуття загострені, і розуміння того, що ти живий, викликає посмішку, яку ти намагаєшся приховати. Тоді перестаєш відрізняти горе від радості, вони зливаються в якийсь клубок, що перекочується в тобі.

З молодими воно так само, але є одна різниця. Мені не треба тікати від пані з косою, бо я вже пізнав її зблизька і вважав те, що вона чинить, ласкою для нас, людей. Смерть приходить, щоб відвести нас з одного світу в інший, той, який ми самі собі наготували. Їй відомі наші бажання краще, ніж нам самим. Але чи можна змінити щось після нашої кончини, на це священик каже — ні, не можна. І в Святому Письмі про се нема нічого. Або ми неправильно його тлумачимо. Усі наші біди, хай не всі, але чимало, через те, що ми не відаємо чи втрачаємо нагоду спастися після смерті. Якщо втрачаємо, то мусимо плекати наші чесноти, намагатись не схибити. А якщо є надія щось виправити — можна продовжувати грішити, бо світ змушує грішити кожного, навіть святих угодників, тільки їм вдається випросити в Господа прощення за те, що

схибили. Та й у пеклі або чистилищі ми могли б віддатися ділу спасіння більш рішуче, бо не залежимо вже від земних владик, сусідів чи родини, що схиляють часом чинити неправедно, супроти честі. Часом отримуємо з того світу вісті, й знаємо, як ведеться там нашим дорогим померлим, а ті часом підказують, що маємо за них зробити. Небіжчик може йти попереду малодітного сина з ліхтарем, аби той не збився з дороги у темряві буття, і хоч той не бачить його постаті, лиш світло, однак йде за ним як зачарований. І користь з того обом велика: отець спасає собі душу по смерті, а син спасає її за життя. (АК: У такій химерній формі оповідач трактує давній звичай залишати дітям напучування на випадок смерті. Освічена шляхта вписувала моральні настанови поряд з матеріальними розпорядженнями у заповіти. Менш освічені посполиті могли це робити в усній формі. Йдеться, очевидно, не лише про неперервність поколінь, а й про вічне батьківство, від якого не звільняє навіть смерть. І далі ми побачимо, як це вічне батьківство починає давати тріщину під впливом суспільного лицемірства і подвійної моралі.)

Вісті від мертвих приходять нам у снах, а сни можна забути або неправильно витлумачити. Десь півроку тому мені наснився мій отець, що вже помер як тридцять літ тому: у брудній спідній сорочці з нечесаною бородою, що промовляв до мене: "Видиш, а видиш!". Я сей сон розтлумачив як те, що мені слід остерігатися, аби не лишитися на старість самому й не стидатися свого удівства. Може, навіть знайти собі пару. Отець знав, що мені потрібно, коли я сам про се ще на здогадувався. Так і сталося — опинився я на чужині, окрадений, слабий, замість того, щоб віддати все синові й перебратися до нього доживати віку. А почалося все з того, що я вирушив з князем Острозьким на Москву, залишивши жону саму, бо син мій оженився і перебрався до тестя. Може, й снилося мені перед тим походом, щоб не робив я цього, але ті сни, наче зграйка пташок влетіли в голову й вилетіли з неї.

Я не рівняю себе до вельможних і славних, знаю, що вони не такі, як ми, що у них інший звичай, і їхні злидні не такі, як наші, коли за одну ніч піде з димом все, що мав: і дім, і лани, і пасіка, й лишається тільки покладатись на сина-одинака і ласку Божу. Згас би я тихо, як догоріла

свіча, але від родинного згарища примарилась мені дорога до нового життя, і я пішов нею, бо стидно було мені перед славними мужами минулого і сином скінчити своє життя десь у запічку, де б мною гордували навіть посудомийки. Пізно тепер шкодувати!

Смерть ясновельможного пана старости мостиського і вишенського нависла й наді мною темною хмарою, хоч я був не на службі у нього, а, так би мовити, в гостях, як далека родина його жони — в дівоцтві княжни Заславської. Бо самотужки мені не вибратися з цих снігів та бездоріжжя. Не маю навіть коня, тобто маю, але позиченого з ласки, а я не звик жити чужим коштом. О, не мені одному залежить зараз на тому, чи помре ясновельможний пан Гербурт, чи буде жити! Правда, хто має багато, то хоч і заберуть у нього багато, але дещо лишиться. А хто має мало, з того останню сорочку знімуть. На великі втрати лягають великі щедроти, на малі втрати лягають щедроти малі. Хоч перед Господом ми всі рівні, але аж тоді, коли постанемо перед ним на останньому суді. А земні судді судять зі звичаю і становиська свого, і се від них намагається відбитися зараз Ян Щасний, розмахує рукою. А вони дорікають йому, шпетять, бо старший син — то є старший син, мусив більше шануватися, щоб не зганьбити такий славний рід. Пригадують усі його помилки, найдрібніші дарунки, нічого не забули. Випом’янули навіть якусь ягідку, що подарував йому отець, як тільки зіп’явся на ноги, не знаю, що се значить, либонь, якась алегорія. (АК: Йдеться про староство вишенське, хоч назва містечка Вишня походить від слова "вишній", бо починалося те містечко ще у княжі часи від фортеці на горі. У "Геркулесі слов’янському" Фортуна дорікає Гербурту, що допомогла отримати йому ягідку, щоб заохотити служити їй.) Не дай Боже, щоб мене так мордували перед смертю мої кревні! Ні, у таких, як я, людей простих, менше спокус, та й ті невеликі: марнотратство, чи блуд, чи лихослів’я. Ми самі більше шкодимо собі, ніж іншим.

То у маґнатів усе життя списане на папері й лежить по судах та канцеляріях. Лежить сто років і двісті, певно, й довше може лежати. Воюють одне з одним, але як доведеться, то ворон воронові око не виклює. Бідніші шляхтичі на се дивляться, і собі давай воювати — брат

на брата, приятель на приятеля йде, Бога не боїться. То у нас на болотах — безлюддя, а тут межа на межу наступає, іскра до пороху так близько, що навіть я боюсь трапити під гарячу руку, скоса глянувши на когось. Ще й чужий до того ж. Трудно мені буде, як ясновельможний вмре. Доведеться просити ясну пані Єлизавету про заступництво. Знає вона, що не по своїй волі зостався зимувати в Добромилі. Бачу, тут чимало шляхти мешкає при дворі, і ніц собі з того не робить. У когось землю ґвалтом забрали, обійстя спалили, а хто в кості програвся — всі тутка живуть. Тільки я не хочу дармоїдом бути. Часом думаю, що мені з цих вольностей шляхетських та привілеїв більше неволі, ніж волі. Хіба що на землі хазяйнувати, а іншого — зась, якщо ти невчений. Недобре то є. Як втратить чоловік статок, то з чогось жити мусить. Не вільно ні торгувати, ні ремеслом займатись, як ти не підлого стану. Можна ще воювати, коли покличуть в похід. Тому стільки крові всюди ллється, бо ласку маґнатську чи королівську інакше не здобудеш.

Не смію про се з кимось говорити, боюся. Бо можуть спитати про папери, а позаяк у мене їх вкрали, то ще чого доброго звинуватять у "нешляхетстві", а за се — кара на горло. У нас на Волині й то легше дихати, там ще старих звичаїв тримаються, нема такого розбишацтва та ворожнечі між шляхтою. (АК: Якщо хтось видавав себе за шляхтича у Речі Посполитій, і був викритий, його справді могли скарати на смерть. Зазвичай, під гарячу руку правосуддя потрапляли ті, хто не вмів себе захистити. Нападаючи одне на одного, шляхтичі намагались спалити архів неприятеля, де зберігались грамоти й привілеї.) Та я вже знаю, що нема чого мені вертатися додому. Бузьок покружляє над зруйнованим гніздом і починає вити інше на новому місці. Може, як я буду вмирати, до мене так само прийдуть отець з матір’ю, і діди обидва, хоч дід мій по батькові навіть шляхтичем не родився. Здобув собі шляхетство в поході великою кров’ю.

Коли я прийшов побитий і нагий, наче Йов, до ясновельможного, то все розповів, як є, бо брехати не вмію. І він повірив мені на слово, хоч, думаю, без розвідин не обійшлося, але вже по тому, як він прийняв мене згідно мого шляхетського стану. І якби я, боронь Боже, збрехав, то се

рано чи пізно випливло б, як випливає мертва риба в ставку, догори черевом. Та я чесно признався, що дід мій був міщанином з міста Острополя, а як став шляхтичем, оженився з удовою з роду Заславських, яка й народила мого батька, хоч у першому шлюбі дітей не мала.

Сей день не забуду, поки житиму. Падав дощ, і вітер обривав останнє листя на деревах. В одежі з чужого плеча, що роздобув мій благодійник-рятівник, я прийшов до Низького замку в Добромилі. Мене пустили, бо говорив я як шляхтич, вставляючи латину де треба і не треба, щоправда, по-руськи, хоч по-польськи вмію писати та читати. Коли я почав розказувати свою пригоду пану маршалку, то, виявилось, він уже дещо чув і сам запровадив мене до пана старости Гербурта в його кабінет. Стільки книжок і в такому безладі я ще не бачив ніколи. Не давши мені роздивитись сей притулок мудрості, ясновельможний сказав як відрізав:

— Нехай пан говорить зі мною так, як говорив би з Господом, бо ніхто не посміє брехати перед його лицем!

Чудні слова! Я настрашився, бо чув, що від великої вченості буває велика гординя, а певні негаразди, як-от, сидіння у в’язниці, можуть чоловіка допровадити до душевної недуги. (АК: Можливо, до оповідача доходили чутки про те, що Я. Щ. Г. в останні роки перебував у депресії і міг вдатися до чорнокнижництва, щоб поліпшити своє становище і повернути втрачений респект у своє оточення. Про це буде згодом.) Але виглядав він спокійним, пристійним чоловіком з гарно підрізаною бородою, й очі його не метушились, і руки не дрижали. І я заспокоївся й низько вклонився ще раз, мовлячи:

— Так і буде.

Лиш після цього він запросив мене сісти на ослоні коло теплої кахляної груби, а сам сів на другий ослін. Я почув себе певніше, бо

відчув, що слова мої припали йому до серця. Він зрозумів, що я з тих людей, які не хочуть ганьбити себе лементом і плачем, щоб викликати жалість. А я зрозумів, що ясновельможний не любить улесливих та скигліїв. Почав я оповідати про себе, про те, що я лиш шляхтич у другому поколінні, особа незначна, але роду чесного, хоч і небагатого. Ясновельможний слухав-слухав, а далі, видно, знудився, і спитав, у яку пригоду я потрапив. А я тільки набрав охоти — шкода! Мені хотілось оповісти про себе, я забув, що переді мною чоловік великий, високого стану. Досі мені встидно, що я поводився не так, як годиться. Втім, я гинув, я не мав куди дітись, переді мною була прірва, а позаду трясовиця.

— Завтра я їду в Боневичі, там у мене своя друкарня. Якщо вашмосць бажає, то може скласти мені товариство. Там спокійніше, і пан віджиє й направить здоров’я. Не конче панові вертатись на попередній постій. Я накажу панові дати все необхідне з одежі й намістити на ніч. А пізніше пан матиме нагоду стрітись з моєю жоною, княгинею, коли вже не так нагадуватиме бідного Йова. Се було б прикрим для пані сього дому.

Я сподівався цього, але не думав, що ясновельможний так просто мені повірить, одразу пізнавши в мені чоловіка правдивого, а не брехача якогось. Були ми з ним однолітки, але я виглядав старшим, бо хвороба й душевна скрута зістарили мене. Коли я йшов до замку під дощем, вбраний у лахи з чужого плеча, які позичив для мене мій рятівник, то вважав себе найнещаснішим у світі.

Я вже брався за клямку дверей, як до мене долинули слова ясновельможного, сказані не дуже голосно, але й не тихо:

— Якби пан знав, скільки з моєї вини на світі з’явилося таких Йовів, то не дякував би мені зараз!

Ні від кого я не почув би такого, і мало сказати, що ці слова мене вразили своєю щирістю. Я ще не стрічав нікого, чиї думки так швидко переходили б у слова. І як же шкода, що такий незвичайний чоловік мусить небавом покинути сей світ, в якому занадто слів пустих і незначних! Я потім записав сі слова, і ще інші на папері, щоб не забути, бо пам’ять на старості слабне, а так я буду перечитувати їх, коли покину Добромиль.

II

Мабуть, таким чоловіка сотворив Господь, що навіть в присутності терплячого муки душевні й тілесні, може він думати про речі буденні, перескакуючи з них як з купини на купину. Бо навіть якщо й не потрапить у драговиння, то знає, що се може з ним статися. Се я зауважив, ще коли сидів коло конаючого вітця замолоду. Хоч як мені було гірко, з молитви мої думки перескакували на те, як зробити пристойний похорон, і скільки доведеться за се заплатити, і чи вистачить пива та меду на поминальний обід. Пан Ян Щасний не був моїм вітцем, і знав я його коротко, і хоч серце моє краялося від жалю, я не міг боліти й терпіти разом з ним, бо ми два різні тіла і дві окремі душі. Цікавість до того дійства, що ним є наближення смерті, ослабла. Я втомився і хотів, аби все нарешті скінчилось і можна було жити далі. Або щоб хтось мене замінив. Я вже подумав було, що міг би вийти на хвилю подихати чи хоча б підвестись, але тут ясновельможний відкрив очі й раптом сів на ліжку. Ми підскочили до нього, бо бачили, що зробив він се в безпам’ятстві.

— На Бога! Змилуйтесь! — жалібно скрикнув він. Ми з паном маршалком розгубились. Нас ошукало те, що ми щойно бачили його слабість і хотіли підтримати його і вмовити лягти. Проте пан Гербурт мав силу, дай Боже, кожному. Він використав мене як підпору і, відштовхнувшись від мого плеча, встав на ноги, ступив два кроки і раптом впав. Боже, Боже! Гук був такий, що до покою увірвались всі, хто був за дверима — ціла юрба, і побачили страшну картину. Ясновельможний лежить долілиць. Я відлетів до стіни й теж упав, а

маршалок з цируликом застигли по правий бік ложа. Стало так тихо, що навіть вітер замовк у комині, а моє серце почало шалено стукати в груди, і мені здалось, що я того не витримаю. В першу мить ніхто не смів приступити до ясновельможного.

Усі повірили в його смерть, хоч ніхто не бачив, як вона прийшла забрати життя пана Яна Щасного. Бачать не тільки очима, а й серцем.

Почекали поки Вона відійде, зробивши свою роботу, а тоді приступили до тіла. Цирулик з маршалком перевернули ясновельможного. Цирулик приставив йому до уст люстерко і перехрестився.

І по тому здійнялася хвиля: як? чому? не може такого бути! Я підвівся і торкнувся рукою своєї потилиці. Сухо. Якби вдарився об ребро печі, було би два небіжчики. Бог милував.

III

Невдовзі прибув лікар, а за ним тягнулася холодна смуга знадвору, вся його дорога від Низького замку до Боневич, понад річкою під горою, вкритою лісом. Не було б так сніжно і віхольно, хтозна, може порятував би ясновельможного. Мене здивувало, що з лікарем не приїхав ксьондз зі святими дарами для останнього причастя. Видно, не хотіли лякати недужого, якому, здавалось, ще жити й жити. (АК: Яну Щасному мало виповнитись 50 років у січні, та й був він дужим чоловіком. Такі зазвичай не дбають про здоров’я. Його раптове нездужання і швидка смерть мусили виглядати підозріло в очах сучасників. Хоч Ян Щасний Гербурт залишався до смерті вірним римо-католицькому обряду, про що свідчать усі документи, його релігійні погляди проникліись духом протестантизму, а демонстративна підтримка православ’я була частиною його політичного театру.) І ми теж добрі: забули про смертну свічу, відпустили ясновельможного без Божого світла. Тепер його душа блукатиме в темряві. Та хто міг сподіватись такої швидкої зустрічі зі

смертю? Перед битвою сповідаються і навіть пишуть тестаменти про всяк випадок, а тут… Що про нас скажуть люди? Що скаже Гербуртова вдова? Не малі ми діти, щоб не знати того, що смерть завжди не на часі, а тому треба бути готовим до неї кожної хвилі.

Не пригадую, як я опинився на ґанку, а далі зійшов з нього, щоб прикласти до потилиці жменю снігу. Вітер, що вив цілий вечір у комині, наче пес на чиюсь смерть, стих, і свіжий сніг влігся поверх старого. Буря тепер перемістилась у дім: слуги один поперед другого голосили, щось тупало, гриміло. Вже потім я подумав, що не треба було вискакувати з теплої хати на мороз, але се трапилось поза моєю волею. Я хотів прийти до тями і прийняти те, що сталося щойно. Але й подвір’я помалу охопило шаленство. Запалювали смолоскипи, будили челядь, збуджено іржали коні в стійлах. А ще й перші півні не співали, попереду була довга ніч і пізній світанок. Для мене ще не все скінчилось, пан доктор захоче послухати мою розповідь про смерть ясновельможного. Я був безборонний щодо чуток і обмов, усвідомлюючи всі загрози для себе. Мав би я родину тутка, прихилився б до неї, щоб сховала мене у своїй розраді, але натомість я сперся на липу, не торкнуту блискавицею, а потім наче щось відтрутило мене від неї, обпекло соромом — що ж ти так, чоловіче, боїшся за себе? І я впав на коліна у сніг і почав молитися на білій тверді до темного неба, на якому розійшлися хмари і стало видно зорі. Змовив тричі "Отче наш", плутаючи слова, а коли скінчив, то побачив, що конюхи дивляться на мене з ґанку — було їх троє, кремезні, чорні. (АК: Очевидно, то було видіння. Коні служать для зв’язку світу живих зі світом мертвих. У моєму рідному селі на цвинтарі люди бачать іноді трьох конюхів і трьох коней вночі.) А четвертий, мабуть, повів до стайні тих коней, що привезли лікаря. Тоді я відчув, що тіло моє крижаніє, й повернувся назад у дім, що й до того був смутний, а тепер ще й скараний на довгий плач і розгубленість. (АК: Тут натяк на те, що приготування до похорону маґнатів у ті часи тривали декілька місяців.)

Дивно, либонь, пану Гербурту спозирати на все це. Напевно душа, царство їй небесне, не може повірити сама, що земне життя для неї вже скінчилося. Так і я колись дивитимусь, і, чує моє серце, в чужому домі.

Прислухався я до себе: ні, не вражає, не болить, лиш теплий попіл здіймається на споді. Не завидів я пану Яну Щасному, що вмер на тій постелі, що народився. (АК: Я. Щ. Г. справді народився в Боневичах 1647 року.)

Не дай Боже нікому таких мук душевних, що спостигли його тоді, коли життя хилиться до заходу, а сонце завше швидше заходить, ніж сходить. Се ж і в мене так. Не рівняю себе з ясновельможним, ні, не з високої гори я падав, а так скотився з горбочка, але ж болить не менше. Видно, у сьому світі подібне трапляється з кожним. Хіба той, хто виріс у монастирі, не падає, не чинить гріхів значних, не хибить з дороги, і все це лихо не глумитиметься над ним, коли здоров’я прийде в упадок і сили душевні вичерпаються.

У мене одна лиш дума: знайти на схилі віку спокій душевний і правди дрібку, змастити трохи медом своє сирітство. Більш нічого мені не треба: ні маєтку, ні грошей. Прикро, що в смертну годину коло ясновельможного — нікого. Ще й покрадуть, повиносять. Та нехай за тим пан маршалок пильнує. А я покажуся на очі та й піду молитися до своєї комірчини, поки не розвидниться.

Зайшов я до опочивальні, а там не протовпитися. Наче на торговиці, прости, Господи. Як треба буде, то знають, де мене шукати. Нема чого стирчати на виду, ще скажуть, ніби щось хочу скористати.

Грубка вистигла. Забув пічник натопити ввечері. Та мені після морозу чулося тепло. Я сів на ліжку, і аж тоді почало мною колотити, коли почав пригадувати, як воно все було, наче лід в мені топився. Викресав вогню, запалив свічу, хоч від снігу за вікном було світло. Так я намагався відігнати від себе страх, що прилип мені до душі.

Видів я смерть на ратному полі, тримав отця за руку, коли той вмирав, малим бачив вози, що їхали на цвинтар, повні мерців, що згинули від пошесті, та чи є на світі хтось, хто б хоч раз не стрінувся зі

смертю! Нема чого її боятися, бо чекає нас життя вічне. Та й не в цьому була причина моєї тривоги. Я відчував: щось не так. У ясновельможного мала бути не така смерть — поквапна, сором’язлива, що не дала навіть попрощатись. Смерть поштивого чоловіка мусить бути статечна. Спершу вона присилає гінців, себто сни, прикмети. Чорний крук літає, люстро розбивається, свічі гаснуть, образи зриваються зі стіни, пси виють. А я нічого такого не помітив. Був звичайний вечір на Сильвестра, бо живемо ми тепер у Речі Посполитій за іншим календарем. (АК: У Речі Посполитій в XVI ст. було запроваджено юліанський календар.) Завірюха надворі, і ми всі тулилися до господаря, як курчата до квочки, в його теплому домі. Та й виглядав ясновельможний як звичайно, тобто як вчора і як позавчора виглядав. Ніхто й не здогадувався, що його точить недуга зсередини. Незабаром мав піти до своїх приятелів — книжок, бо про що ж мав бесідувати зі своїми слугами?

Я й не помітив, як закуняв сидячи і заснув, хоча не певний, чи то був сон, чи душа моя подалась гуляти, не дочекавшись природного спочинку, але менше з тим, опинився я в пивниці, тут же, в Боневичах, у довгому проході з високим склепінням, викладеним з цегли. На стінах не горіли смолоскипи, але було досить видно. А в кінці проходу стояв ясновельможний у темній одежі й знаком манив мене до себе. А коли я підійшов ближче, то побачив, що прохід завертає, і пан Гербурт йде по ньому не озираючись, певно, чує мої кроки за собою. На кам’яній підлозі, та ще коли довкола нема ні діжок, ні кошиків, від кроків луна йде. Хоч як я намагався його наздогнати, не вдавалося, я лиш завертав то в один прохід, то в другий. Я пригадав собі, як ясновельможний розказував про Лабіринт Мінотавра, куди треба йти з клубком ниток, бо можна зостатись там навіки.

Нарешті ясновельможний зупинився перед залізними дверима, вкритими іржею. Він відчинив їх легко однією рукою і зайшов туди, залишивши двері прихиленими. Я ще здалеку бачив, що за дверима горять свічки. Я увійшов туди. Посеред невеликої кімнати на риштаку стояла відкрита труна, а по кутах її чотири канделябри зі свічками.

Ясновельможний стояв над труною й зазирав у неї. А тоді махнув рукою, щоб я підійшов ближче.

У труні лежав, звісно, мрець, якого я спершу не міг спізнати. Оскільки дух покинув тіло, то воно виглядало мізерним, жовтим, очниці запали, ніс загострився, але поступово до мене почало доходити, що мрець — се Ян Щасний Гербурт. Хоч не скажу, щоб се мене дуже здивувало. Чомусь ні. А ясновельможний, піднявши голову, спитав мене:

— Ану, чи вгадає вашмосць, хто з нас справжній?

Він всміхнувся якось криво, ніби від моєї відповіді щось залежало. Не залежало, ні, і я се відчув, перенісши свої відчуття зі сну до пробудження. Я підхопився на рівні ноги і заточився. В роті пересохло, тіло затерпло, бо заснув я сидячи. За вікном була та сама ніч, тільки ще темніша, видно, заснув я на хвилю. Було якось незвично тихо. Я вийшов зі своєї кімнатини. У вузьких сінях було порожньо, тільки зарипіла підлога під ногами. Мене це здивувало, бо небагато часу спливло, відколи я покинув сю обитель плачу і безладу, що настає після людської смерті. Надто великий розрив між буттям та небуттям чоловіка. Ніхто не хоче, щоб його вважали мертвим, звідти й така метушня.

Завернувши, я побачив слуг, що спали покотом. Стіл у маленькій їдальні був прибраний і застелений білим обрусом, а під ним спав пахолок. Я пішов до опочивальні ясновельможного і бачив усюди те саме: сплячих слуг, спали навіть гайдуки, яким слід було пильнувати за добром небіжчика, нині загроженим. А вони солодко спали, навіть хропіли.

Я чув скрипіння привідчинених дверей, у які залітав сніг, хотів їх закрити, але до опочивальні було ближче. Маршалок Томаш спав сидячи на підлозі, притулившись до кахляної печі. Секретар схилив голову йому на плече, і з рота стікала цівка слини. А на ліжку… На ліжку не було нікого!

…Я прокинувся уже світлого ранку. Лежав на ліжку вбраний і не міг зрозуміти, що ж се таке діється. А потім до мене прийшло усвідомлення великого смутку, бо ж згадав, що минулого вечора упокоївся ясновельможний Ян Щасний Гербурт, для когось староста мостиський і вишенський, а для мене опора в моєму скрутному становищі.

IV

Після тої страшної ночі, що нею почався 1617 рік, у який так і не довелось вступити ясновельможному Яну Щасному Гербурту, настали дні суєтні та тривожні. Не скажу навіть, чого було більше — суєти чи тривоги. Смерть господаря дому — се наче кінець світу, ним вибудованого та виплеканого. Хтось тратить на тім, а хтось користає, намагаючись урвати шмат того окривавленого тіла. Я належав до перших. Завше належав, навіть позволив вітцевій сестрі після його смерті, коли ще тіло не вистигло на катафалку, забрати все, що вона вважала за потрібне забрати. Не буду я з сестрою битись, та й споминати про се не хочу, бо вже буде десять літ, як перебуває вона там, де нічого не потребує. Маршалок просив, аби я пильнував з ним панського добра, поки не приїхала ясновельможна з Мостиськ, аби слуги не порозтягували, і задля цього велів нікого не пускати в Боневицький двір. Поставив гайдуків на чатах коло бібліотеки. В кабінеті сидів секретар і писав листи до родини. Не вистачало гінців і коней для них. Дороги тепер були витоптані до чорного, але через два дні знялася страшна хуртовина, навіть надвір не можна було вийти. Ми з маршалком позамикали все, що було коштовного: срібло, хутра, вино, а тоді я сів у кабінеті з секретарем.

Я мав нагоду краще придивитися до сього чоловіка, дуже молодого і зарозумілого, бо спершу допомагав йому в його роботі, позаяк про се попросив мене маршалок. Се не вельми подобалось Стахові, та я не вступався, бо хоч найважніші скриньки з паперами ми опечатали, однак лишалось багато паперів, цінність яких була не визначена. Секретар всівся за столом ясновельможного і шкрябав листи від імені ясновельможної, хоч та сама вміла писати. Не знаю, може, так заведено

у великого панства. Однак у погляді маршалка читалася розгубленість. Він був чоловік тихий, скромний, не надто вчений, і нічого не міг вдіяти супроти натиску молодого канцеляристи, до якого обоє ясновельможні були прихильні. Не міг він і запечатати кабінет, бо листи теж треба було писати, і то багацько. Коли помирає така людина як староста, до того ж роду вельми значного, інакше не можна. Хоч би й то був сусід, але й він мусить отримати листа з гербом і печаткою. Звісно, без княгині листи не можна було відправити. Як на мене, Стах хотів вислужитись, бо ж лишався без роботи. Се діло похвальне, але не треба на мене дивитися вовком.

Я складав папери на купки, а купки перев’язував мотузочкою. Окремо рахунки, окремо те, що було написане латиною, а окремо те, що польською. А пергаменти — теж окремо. Не думав, що се таке миле й приємне діло. У себе вдома я мав трохи книжок, здебільшого руською мовою, що вийшли з Острозької друкарні, але все те згоріло в огні разом з моїм минулим життям.

Я намагався не заважати секретареві в його роботі, бо з кожною годиною він ставав дратівливішим, мабуть, натомився. Коли я впустив папірець і нахилився, щоб підняти, і зачепив ненароком кут столу, то він аж визвірився на мене:

— Міг би пан поважати чужу працю!

Я випростався і глянув на нього. Якщо він ще щось скаже, то доведеться нам з’ясовувати стосунки як шляхтич зі шляхтичем, а перевага буде на моєму боці, бо шаблею я ще не розучився махати. Хлопака зблід, сплас, як пробитий воловий міхур, і пробурмотів:

— Перепрошую, я не хотів пана образити!

Я перевів погляд на портрет ясновельможного, щоб не дивитись на цього щура. Портрет був не парадний і зле намальований, однак сутінки

скрадали його вади, і я раптом подумав, що певно пан Ян Щасний, себто його невидимий дух, стоїть десь у кутку й спостерігає за нами, як ми не здатні впоратися з власним гнівом. Встид. А може йому не до вподоби те, що секретар сидить на його місці, а я порпаюся у його паперах. Але нічого вдіяти тепер не може. Сподіваюсь, він зараз деінде, але не тут. Знову заскрипіло перо, зашурхотіли коліщата дзиґаря, що, певно, вартує більше, ніж весь мій маєток, наче миша зашкреблася під підлогою. Та миша, що відкушує, гризе, дробить на кавалки наше життя. Не його.

Я чув, ніби дуже високо, понад хмарами, між зірками, нема чим дихати, нема повітря. (АК: Тут ми бачимо цікаве поєднання астрономії часів Відродження і народних переказів. Ще Микола Кузанський (1401–1464) стверджував, що небесні світила рухаються в просторі, а не прикріплені до кришталевої сфери. А книгу Миколая Коперника "Про обертання небесних сфер" заборонив Ватикан у рік смерті Гербурта (1616). Щодо відсутності повітря на великій висоті — тут усе просто й припущення засновано на спостереженні за птахами.) Душа не дихає і може свобідно собі літати між зір. Там їй спокійно. Було б гарно поговорити про се з отцем Зеноном з Добромильської обителі. Ось наберусь відваги та й піду. Вони собі з ясновельможним часто бесідували не як православний з католиком, а як мудрий чоловік з мудрим чоловіком, і прихильною до сієї обителі є також ясновельможна його малжонка, бо хоч не нашої віри, однак з Острозьких, роду, що завше дбав про віру православну. (АК: Єлизавета Заславська, донька Януша Заславського, належала до молодшої гілки роду Острозьких.) Однак доведеться почекати, бо вельми небезпечно зараз підніматися на Чернечу гору. Вовків можна стріти. А варто висповідатись саме в отця Зенона, розповісти про останні хвилі життя ясновельможного. Гінця туди послали, я сам наполіг, щоб з уст в уста передали прохання молитися за новопреставленого Яна Щасного.

Секретар дописав листа і ми обидва пішли перекусити. На столі стояло просте начиння, але страва була свіжа й смачна, а надто капуста з горохом, засмажена солониною, котру я найбільше любив, бо виріс на ній. А до неї добре йде гріте пиво. Відучора побільшало людей, приїхали

шляхтичі з Нового міста та Фельштина, ясна річ, з цікавості, і ще ченці-кармеліти із Сусідович. Маршалок переживав, що коли прибуде ясновельможна з дітьми та почтом, важко буде дати раду в цій невеликій господі, якщо захочуть вони перебути тут день-два. Дійсно, в трапезній вже ставало тіснувато, а надворі мороз. Секретар не говорив нічого, тримаючись осторонь. Кабінет ми замкнули, і я не знав, він туди повернеться чи ні. Бо якщо повернеться, то і мені доведеться. Пан маршалок дав мені ясно зрозуміти, що я повинен лишатись в кабінеті. Певно, від цього секретар казився, що якийсь приблудний шляхтич плутається у нього під ногами. Я б теж волів посидіти в кабінеті сам і почитати якусь книжку.

Поки ми їли та пили, надворі стемніло, і знову засвистав вітер у комині. Двір був огороджений валом і частоколом, тож можна було собі уявити, що діється в полі між Боневичами та Новим Містом. Лихо тому, хто зараз збився з дороги.

Я помітив гурт, що обступив цирулика, який був добре напідпитку і щось жваво оповідав. Не хотів би, щоб мене напоїли і змусили оповідати про останні хвилі життя ясновельможного. Немило було на се дивитись. Секретар теж подивився у той бік, скривився і сказав:

— Завтра його треба відіслати з двору. Я відразу б так зробив, але він мусив помагати доктору.

Не знаю, що роблять з небіжчиками, аби ті дотерпіли до похорону, Боже збав таке видіти. На другий день після смерті доктор замкнувся в опочивальні зі своїм учнем-помічником, цируликом і маршалком. (АК: Йдеться про бальзамування тіла.) Тим часом у дворі злагодили просту труну, куди поклали тіло, вбране в тимчасову одіж, знесли до пивниці (недарма вона мені снились у ніч смерті!). Четверо гайдуків стояли на чатах, і ченці-кармеліти молились день і ніч. Нікого туди не пускали. Ясновельможний заповів поховати себе в Добромильському костелі, а коли мав бути похорон, ніхто не знав. Се мала вирішити родина. З Гербуртом мусили попрощатися всі: і приятелі, і вороги, далекі і близькі.

(АК: Ян Щасний мав би бути похований у родинній усипальниці Гербуртів — Фельштині. Хоч фельштинський костел геть сплюндрований єврoремонтом греко-католиками, які зробили собі з нього церкву, в крипті досі знаходяться всі поховані Гербурти, тільки вхід до неї замурований. Мешканці Скелівки досі вважають їх своїми панами і не пустили археологів дослідити останки. Можна уявити, як не сподобалось кревним таке рішення Яна Щасного, навіть по смерті він не міг пробачити їм те, що вони відвернулись від нього після ув’язнення. Зрештою, Гербурт відвоював для себе Добромиль після смерті дядька Станіслава Гербурта і відчував містичний зв’язок з цим місцем уже в останні роки життя.)

Я дивився на все це збоку, як і належить гостеві із землі волинської, мене не цікавило, що говорять про смерть і похорон ясновельможного, і я ухилявся від усіх спроб викликати мене на розмову на цю тему, бо се могло похитнути моє й без того непевне становище. Але з іншого боку, мої думки навертались весь час до особи господаря дому сього, душа якого витає поруч, хоч нічого не може вдіяти супроти обмов та лихослів’я, однак не варто забувати, що перебуває вона під опікою Отця Небесного, і тому декому варто прикусити язика. Навертались мої думки і до родини, яка не могла попрощатись з ясновельможним. Як то прикро вдові й дітям! А Ян Лев, єдиний син, навіть не знає про смерть вітця, бо зараз аж у Кракові. Дорога туди ой яка тяжка взимку. Знав я, що ясновельможний стратив отця в одинадцять літ і здобув нового в особі канцлера Яна Замойського, що взяв його до себе, нехай спочиває в мирі, другого такого не буде чоловіка мудрого і шанованого. А хто заступить вітця Яну Леву, який хоч і трохи старший, але не менше потребує доброго наставника, бо ходять чутки, ніби статки Гербурта дуже зменшились, а похорон потребує великих витрат, що ще більше вдарить по вдові й сиротах? Щоправда, я не надто переживав за чуже добро. Упадок роду я розумію як упадок честі, а не як зменшення статків, але то я так думаю, стративши свій невеликий маєток, та й честь моя при мені зосталась, дякувати Богу, і нема на що нарікати.

Ходили чутки, що ясновельможна сидить в Мостиськах, бо там каштелян Максиміліан Пшерембський. (АК: До речі, майбутній чоловік Єлизавети. Він же й захищав її майнові права після похорону.) А тепер ще голосніші чутки, бо не було княгині коло смертного ложа її мужа. Людям аби судити. А я волію сам придивитись, коли вона приїде, чи жаль в неї щирий, чи вдаваний.

Стало мені млосно на серці й прикро на душі, пішов я до себе накинути кирею й трохи пройтися, бо вітер наче стих. Відчинив двері до свого покою, стало мені тоскно ще в порозі — усе, що тут, не моє. Вернутись до сина з порожніми руками негоже. Був би я молодий, пішов би служити до війська. Позаздрив я навіть тому бідному шляхтичу, що сам оре нивку, встромивши шаблю край поля. (АК: Це не поетичний образ. Шляхтичі дійсно так чинили з міркувань безпеки, а не для підкреслення свого статусу. Ще в XIX ст. вони могли бути обдерті, босі, але носили на тілі камізельку як ознаку свого шляхетства. Дуже гарно описав побут ходачкової шляхти Андрій Чайківський у повісті "Олюнька", якою я зачитувалась у дитинстві. Між селянами і шляхтою існувала стіна ще довго по тому, як перестала існувати Річ Посполита, фактично до Другої світової війни.) А не був би я шляхтичем, може, приліпився б до якогось ремесла чи торгівлі й горя не знав би.

Проте не мав би честі спізнати пана Яна Щасного Гербурта. Отже, мушу прийняти те, що мені судилось. Бо коли Бог дає одне, то забирає інше.

Вийняв я зшиток з-під подушки, розгорнув, аби почути голос ясновельможного. Записав я се не з його слів, а з книжечки, що він видрукував у своїй друкарні і дав мені почитати, то я списав нишком для свого вжитку. (АК: Йдеться про автобіографічний діалог "Геркулес слов’янський".) Записав я таке: "Першу частину свого життя горів я бажанням принести славу Вітчизні. А другу частину життя горів бажанням здобути славу для себе". А про третю частину життя не йшлося, а тому не знаю, чого може бажати чоловік, чиє сонце заходить, а слава не лише здобута, а й втрачена. Гірка ота книжечка про

Геркулеса слов’янського, бо писана у вежі краківській, де ясновельможний півтора року відсидів, чекаючи смерті. (АК: Від страти Гербурта врятував тоді маршалок коронний Зиґмунт Мишковський, застосувавши так зване право меча. А страта загрожувала йому через те, що після поразки під Гузовом Гербурт загубив сумку з листами від сина Стефана Баторія — Габора, в яких йшлося про змову проти польського короля Зиґмунта III. Гербурт мріяв скинути короля з престолу і на його місце поставити Габора Баторія, а самому стати семиградським воєводою. Навіть після ув’язнення Гербурт не полишив своїх планів, і тільки смерть Габора поставила хрест на цій ідеї, що власне вже перетворилась на ідею-фікс після невдалого Сандомирського рокошу. Оповідач стрівся з Гербуртом у час, коли той вже втратив сенс свого життя і шукав себе в іншому, бо не міг змиритися з поразками. Оповідач судить про нього з позиції інтроверта, а сам Гербурт був екстравертом.) Був він одним, і став іншим, коли вийшов звідти. Так і я, стративши любу свою жону і маєток, змінився. Ніби зверху той самий, але всередині геть інший. Ет, живеш, бо смерть не приходить. І я розпізнав ясновельможного, хоч той і послів приймав, і церкви фундував, і книжки видавав, і з сусідами воював, що корінь його життя підрубаний і поволі всихає саме дерево.

Дивно, ніби й вік у чоловіка короткий, а й того забагато декому. Се я про себе. В молодості отець справив мені обладунок та й відправив до князів Заславських на службу. А молодшого брата Василя послав до школи, аби той вивчився на священика і дістав якусь парафію, хоч се я більше годився до науки, ніж до шаблі. Але я був старший син і мав перебрати колись на себе маєток — два невеликі села Калинівку і Сторожі. Та не так сталося, як гадалося. Брат мій не хотів вчитися, бешкетував, і отець забрав його назад, довіривши господарку. Але догосподарювався Василь, що стратили ми Сторожі, а невдовзі брат мій у п’яній сварці згинув. А я повернувся тоді, і Бог дав мені трохи щастя — оженив мене отець з Ганнусею. Після того мусив я так само час від часу йти в похід, але ніколи не ліз попереду батька в пекло. Немилі мені була колотнеча, січ, а ще тепер, коли дитя вродилось. Господь створив мене для миру, а не для війни. "Супроти ненависті любов, супроти війська

невинність виставити..." — ще таке я записав від Гербурта. Що ж, я цього теж усім серцем бажав, а проте навіть такий великий пан, як Гербурт, не зміг собі цього дозволити, думаю, що й жоден король чи князь не потрафив би махати квіткою перед шаблею, і мусив воювати з тими, що теж не могли по-іншому. Тяжко спинити коня, коли він розженеться. Хіба що сам впаде від знемоги.

V

На другий день прибула з великим почтом ясновельможна вдова з доньками. Зразу стало гамірно й тісно. Всім кортіло, та й мені теж, подивитися, як поведеться вдова, але вона так була закутана в шалі й футра, що й лиця не видно було, пройшла досередини в свої покої, а за нею не хто інший, як сам каштелян Пшерембський і ксьондз, не наш, а певно, з Мостиськ. Ступали вони важко й грізно, і здавалося, то гнів зачервонив їхні лиця, а не січневий мороз: як він посмів умерти?! Як він посмів завдати нам клопоту? А позаяк Гербурт лежав тепер у пивниці й спав вічним сном, то панське невдоволення могло впасти на слуг і гостей. Кожен був або винний, або вважав себе таким. Дивно, що ніхто не голосив з челяді, як се буває, коли на місце померлого господаря заступає новий. Бо, зважаючи на молодість Яна Лева, опікуни його змінять долю кожного з них. Не голосили, бо мали страх і правдиве чи гадане нечисте сумління. Так я собі подумав, сам не знаю, чому. Тут все якесь не таке, у нас воно щиріше.

За каштеляном і ксьондзом посунули всі, хто мав право увійти до панських покоїв.

День випав зимний, але ясний. Брама була відчинена і я вирішив трохи пройтися, глянути, чи не замерзла ріка. Не люблю штовханини і для мене важливо було в той момент показати свою окремішність.

Річка називалася Вирва, яка вона в повінь — не знаю, певно, грізна, а зараз тихо жебоніла між брил наїжаченої криги, пливла акурат під

самим валом. Міст був геть далі, під самою горою, для кінних і піших. Ріки в горах не замерзають, хоч вода в них холодніша, ніж у наших. Не замерзають, бо швидко біжать. Чоловік, щоб не замерзнути, теж мусить йти швидко, хоч на сон його хилить від утоми. Я сам так ледь не згинув у Московщині, добрі люди не дали пропасти, розтермосили. Яким солодким був той смертний сон…

Снігу понамітало, не пройти, все біле, тільки темна вода прозирає де-не-де. Хмари на заході клубочаться, мабуть, почнеться відлига. А зараз на столоченій дорозі поміж соломою та кінськими кізяками вистрибують горобці. Якось все ожило, а мені неспокійно на серці, бо ясновельможна княгиня коли-небудь захоче почути, як вмирав її муж, після маршалка та секретаря. Чи треба мені розповісти про свої сни? Я знаю, що сни вельми помічні у смутку і часто приносять нам вісті від померлих. Коли не скінчили усіх своїх справ земних, то просять, щоб живі за них поробили. А коли йдеться про ясновельможного, то тих справ незавершених вистачило б ще на стільки, скільки він прожив.

І розсудив я так. Якби пан Гербурт зробив мене своїм посланцем і велів би щось передати родині, то я мусив би так вчинити. А так — не мушу. Нехай при мені мої сни зостаються.

Вирішив ще трохи пройтися. Повітря таке свіже, аж щипає в носі. Хотів подивитися, чи видно звідси Високий замок на Сліпій горі. Сліпій, бо гора ся часто зникає з овиду і несподівано з’являється знову. Ясновельможний виходив до третьої вежі: звідти було найліпше видно Замок. (АК: Замки родини Гербуртів так збудовані, що Високий замок видно з Фельштина, Нового міста, Боневич, і з Добромиля. Автор це перевірила сама, хоч замків вже немає, але з місць, де вони були, видно неозброєним оком Сліпу гору. При Янові Щасному Високий замок мав не лише стратегічне значення, а й містичне — то була вісь чи радше верхівка піраміди, яка вписувалась у рельєф і створювала картину володінь.) Хотів переконатись, чи все гаразд. Кажуть, що звідки видно Високий замок, там земля мусить належати Гербуртам. Видно було його і з Боневич, і з Фельштина, і з Добромиля, і навіть із Сусідович. (АК:

Сусідовичі, де побудували монастир кармелітів, належали Еразму Гербурту, що був, як то кажуть, не при собі. Ян Щасний ним опікувався і фактично підкорив його волю собі, що не подобалось іншим родичам.)

Я чув, що Високий замок збудував давно Миколай Гербурт, але тільки при ясновельможному він став дійсно величним, і він навіть наказав вибити над головною брамою слова "Моя твердиня". Я там не був, та й мене б туди не пустили, бо там була вся зброя і порох. Хотів би я подивитися на картини, намальовані на стінах з усілякими написами і знаками. (АК: Зберігся навіть опис фресок, найцікавішими були зображення трьох пірамід, що асоціювалися з трьома горами довкола Добромиля.) Грошей на те пішло багацько, думав я, роздивляючись шпиль і вежі на кутах на голому пагорбі, що його ніби навіть досипали, аби став вищим. З Боневич до Замку вела дорога, огинаючи гору Радич, через село Тернаву чи Тернову. (АК: Давня назва — Тернова, Тернава — сполонізована. Село досі існує окремо від Добромиля), а інша вела до Низького замку в Добромилі через міст.

Тут за спиною я почув тріск гілля, і на шапку мені висипався сніг. Я обернувся і побачив, що по розлогій ялиці дереться замковий служка, хлопчик літ десяти. Я кахикнув, аби не сполошити малого, щоб не зірвався.

— Небоже, що се ти робиш? Вивірку хочеш впіймати? А як сторожа з вежі тебе побачить і встрелить з мушкета? Ану злазь звідти!

— Не треба, вашмосць, не кричіть! — запищав хлопець. — Я хутко злізу!

І справді почав спускатися й невдовзі постав переді мною, вбраний у трохи завелику жалобну одежу з чужого плеча. Від чорної матерії лице видавалось дуже блідим, тільки ніс посинів від холоду.

— І не встидно тобі за вивірками ганятись, коли вельможні пани поприїжджали і треба помогти в домі?

Хлопець витер драним рукавом носа. Челядь у невеликих замках вбирається у святочне хіба при оказії, а на таких, як оцей, лобуряках все горить, ще й ростуть вони.

— Шапка де?

Засмальцьована шапка була за поясом.

— Вбирай шапку та й ходімо у двір, бо застудишся.

Хлопець прудко вивернувся.

— Не бійся, не буду бити! Ходімо.

Раптом він випалив:

— Я орла визирав!

— Звідки в таку стужу орел візьметься? Певно, спить у гнізді.

— Нє, я шукаю того орла, на якого ясновельможний перетворився. Хіба вашмосць не знають?

— Що?

— Усі знають, що коли якийсь Гербурт вмирає, то стає орлом. Пан маршалок казав, що як хто запримітить орла коло двору, то дістане золотого.

— Навіть так! І ти в се віриш? Певно пан маршалок пожартував: не може чоловік стати орлом. А на ялицю чого поліз?

— З дерева ліпше видно.

Тут я з ним не міг не погодитись. Сам, будучи малим, лазив по деревах, на те ми й хлопці. Воно й добре було б після смерті ще чимось стати, а не купкою костей в деревищі. Читав я "Метаморфози" Овідія ще в Острозі. Юпітер міг ставати биком чи орлом, хоч байки то все. Але не прості, зі смислом. Тільки розкрити його можуть далеко не всі: навіщо таке робиться і чому. Здається мені, не простолюд се вигадав — перетворення на орла, а самі Гербурти. Орел — се ж бо цар над птахами, тому на королівських гербах його часто малюють. (АК: Тут оповідач помиляється, недооцінюючи народну фантазію. Орел міг бути тотемом племені, яке колись тут мешкало, й існувала заборона на них полювати. А Гербурти на гербі мали яблуко, пронизане трьома мечами.)

— А як ти думаєш, — спитав я хлопця, — ким краще бути — орлом чи чоловіком?

— У нас невільно стріляти в орлів, їм тут гарно живеться, хоч не кожен орел — се Гербурт, але ніхто не знає, як їх розрізнити.

І помчав стрімголов у браму. Забув спитати, як звати його. Кмітливий хлопчина. І відважний. Я хотів колись, щоб мій син таким був: прудким, язикатим, щирим.

Незадовго була вечеря. Не всім сподобалось, що вельможне панство вечеряло в покоях, а не з усіма. Певно, з дороги хотіли відпочити, але дехто вважав се знаком погорди щодо людей менш знатних, бо ніхто наразі не дорівнював їм становиськом. Того вечора менше пили, більше шептались між собою, як то воно тепер буде. А я думав, як бути мені. Ховатимусь — подумають, що у заволоки-приблуди, якого пригрів ясновельможний, нечисте сумління. Не ховатимусь — вихватнем

назовуть. Чужий я для них. Не тим, що православний, їх тут більше, ніж я думав спершу. А тим, що чужому ясновельможний ласки вділив, а своїм — ні. За стіл посадив свій, бесідував зі мною. За своїм горем я не розумів того — хіба можна завидіти чужому горю. Але після смерті Яна Щасного, царство йому небесне, почало мені в очах хутко розвиднятись: тепер усе може змінитись, від завтра.

Потай роззирнувся я довкола себе. Маршалка не було, певно, розпоряджався при панській вечері. Зате побачив секретаря Стаха, ще більш понурого, ніж завжди. Як він тепер переживе, бідака, що вже не є поважною персоною в домі. У сі дні міг собі дозволити покрикувати та погримувати на кожного, наказував собі подати то те, то се, а тепер, бач, урвалося. Однак зловтіхи я не відчув.

Для себе я взяв з життя одну важливу річ: бути завше одним і тим самим, брати лиш те, що Бог дає, а таким, як я, Він дає фортуну просту, як кусень хліба. Не варто лакомитись, бо лакітки — то фортуна від лукавого, і вона страшно зрадлива. Мене неприємно вразило, як секретар націдив у чималий жбан меду з бочки в темному кутку й, сховавши під полою, вийшов. Пити самому — погана звичка. Може, робив він се й раніше, не знаю. Як би там не було, але на ранок нам усім варто мати тверезу голову. Бо певно нам усім вчинять допит через наглу смерть ясновельможного.

Коли я минав кабінет, то побачив, що замість наших гайдуків стоять на варті чужі і з ними бесідує секретар. Тут відчинилися двері, і з них вийшло двоє слуг з порожніми тацями, а за ними пан маршалок. Неважко було здогадатись, що в кабінеті йде родинна рада і зараз там балакають про дещо не для маршалкових вух. Але не тому маршалок був засмучений, бо добре розуміється на панській етикеті і знає своє місце. Очевидно, сталося те, про що він недавно говорив мені й чого боявся — Боневичі продадуть. Я чув, що ясновельможна не любила се місце, вважала його нижчим свого княжого столу. Тепер позбудеться Боневич через великі борги пана Гербурта.

У напівтемних сінях мене не помітили ні секретар, ні маршалок. За цілий день не обмовився я ні з ким навіть словом, окрім хлопчини, що визирав орла. Наче був я невидимим, безтілесним. Тепер я знову непотрібний, але сей перехід з огляду на мою незмінність дався мені легко. Я запалив свічу від факела, що стримів зі стіни, й ступив у темряву, де наприкінці вузького коридору була моя кімнатина. І одночасно зі спалахом вогника мою душу освітило розуміння того, що відбувається: зараз час, коли кожен думає лиш про себе, розпалася нетривка цілісність, що було об’єднала нас, коли помер Ян Щасний. І хоч я був прийшлим чоловіком, на кілька днів стерлася різниця між мною і тими, хто знав ясновельможного багато років.

Я поставив свічу на стіл, і полум’я довго не могло заспокоїтися, породжуючи химерні тіні на стіні. Ну от, продадуть Боневичі, зостануться на стінах мальовидла, які я так любив роздивлятись, хоч і не розумів гаразд того, що вони означають. Я думаю, лишень Ян Щасний знав, хто на тих образах. (АК: Оповідач мав на увазі настінні розписи. Якщо ви потрапите до Історичного музею в Києві, то в залі XVII ст. в кутку над дверима побачите велику картину в жовтувато-коричневих тонах "Сандомирський рокош" невідомого художника. Розгледіти її там важко, хоч вона й досить велика. Так от, ця картина — єдине, що зосталося з палацу в Боневичах. Бо від того будинку й сліду нема — є, правда, лише частина пивниці, вимурованої з цегли, але це може бути пізніша будова. Картини, звісно, не залишились в Боневичах.) Може, душа його всі дні блукала в тій великій залі, двері до якої були донині замкнені, а тепер їх відчинили, бо через залу ясновельможна ходитиме на свою половину, поки тут. Тепер душа небіжчикова, звісно, коло доньок і жони. Тільки сина нема. Тяжко буде йому їхати з Кракова. Сніг як випав на Введеніє, досі лежить.

Піч була тепла, я погрів собі плечі та, помолившись за всіх померлих, живих і тих, хто в дорозі, ліг спочивати. І Господь послав мені погідний сон після тяжкого дня, наприкінці якого мені стало трохи розвиднятися на душі, полегшало. Чоловік — се частина всієї натури, тому я назвав би свій стан відлигою. Час би вже морозу розчепити свої обійми, а то ще

трохи стиснеться світ на макове біле зерня. На Святвечір сіють мак на снігу, і родить він тоді добре влітку.

Та не вдалося мені тієї ночі виспатися — прокинувся я від холоду, світла й крику. Боженьку мій, де ж я?

— Та він сновида, а не дух! Тихо, не верещіть. Дайте чимось вкрити чоловіка. Тимку, я до тебе! Ти баба чи хлоп?!

— Вашмосць, я думав, думав…

— Ти не думати мав, а стояти й не пускати нікого! — я впізнав голос маршалка. Перед очима все пливло, а повіки пекли від яскравого світла.

Де я, Господи?

До мене долинали й інші голоси, які говорили про мене, бо я і в таких тарапатах зостався собою, лиш не знав, де саме.

— Се шляхтич з Волині, пан Северин, вашмосць. Небіжчик взяв його під свою опіку, бо якийсь дальший родич ясновельможної княгині. Він тут гостить ще від Покрови…

Голоси потрохи приводили мене до тями, долинаючи здалека, нагадуючи жебоніння ріки, яке я вже колись чув.

— Сновида… А я думав… — шепотів мені коло вуха хтось, вкладаючи футро на плечі, а воно все зісковзувало й падало мені до ніг.

— Що ти думав, Тимку?

— Що то душа небіжчика… так схожі…

— Була б душа, то розтала б, зробилася невидимою.

А отже, стояв я посеред зали на килимі, босий, в одній сорочці, як Лазар, воскреслий з гробу, що не тямить, як він опинився у світі живих. Далі спізнав я маршалка, що, очевидно, не лягав ще, і пана, що мав бути старостою Максиміліаном Пшерембським. Чорнота останнього мене вразила. Чорнота відливала чимось рудим, як стара ряса, очі теж були чорні, а на додачу до всього — гострий ніс, як дзьоб у птаха. Здоровенного птаха.

Господи, який встид… Траплялось се зі мною і раніше, коли був дитиною, і один раз після смерті вітця, коли слуги знайшли мене на цвинтарі по слідах в снігу й привели назад. (АК: Очевидно, випадок з батьком прояснює повторний вияв лунатизму в оповідача, що загалом припиняється в дорослому віці. Смерть людини, що була опорою Северина, та сама пора року…)

Уста мені заціпило, язик прилип до піднебіння.

— Пізнає тепер пан, де він? — спитав мене пан староста.

Пізнаю. Он на картині скаче ясновельможний Гербурт на коні попереж війська, наїжаченого списами.

— Добре, що збудились, вашмосць, — мовив м’яко маршалок. — Спізнаєте мене?

Я кивнув, бо й далі не міг говорити.

— Відведіть пана Северина до ліжка, добре вкрийте, я зараз прийду, — велів маршалок. — Ага, теплого пиття занесіть до його покою.

— Бам! Бам! — раптом озвався дзиґар, що стояв у куті, й усі заклякли на місці. Хоч мій розум ще був затьмарений, я згадав, що ми

зупинили всі дзиґарі в домі, як вмер ясновельможний. (АК: Такий звичай існує й досі. Правда, іноді годинники зупиняються самі.) Сей був найбільший, у вигляді прямокутної вежі з чорного дерева. Особливо моторошним було те, що годинник був накритий чорним сукном й обрисами скидався на людську постать.

VI

Пан маршалок випив зі мною гарячого меду з гвоздикою і цитриною, обтер вуса й одразу приступив до справи. Хоч свічка не давала багато світла, я не міг не помітити, як він дуже постарів і змучився за останні дні. Навряд чи його гризла тривога за свою будучину, сам казав, що має невеличкий маєток біля Любліна, який приносить гарний прибуток. Якась тривога рвалась із його зів’ялого тіла, готова визирнути, заломити руки й заголосити: "Що тепер буде?". Але я не виглядав на такого, кому б довірилась його тривога — чужий, майже незнайомий, із пораненою душею.

— Хотів би з вашмосцем поговорити про одну справу, що могла б принести йому певну вигоду.

Я грішним ділом подумав одразу, що діло се стосується смерті ясновельможного, при якій я був присутній, може, маршалку треба, щоб я сказав одне замість іншого, щоби правда була гладка. А найліпше пристати з такою бесідою, коли чоловік кволий і присоромлений, і ще трохи не при собі. Ще недавно стояв перед челяддю в сорочці з простого полотна з дерев’яним православним хрестом на грудях, босий. Не те, щоб я приховував свою віру православну, але бачили мене і в костелі. Збоку могло виглядати, що я був одним, а прикидався іншим. Однак невдовзі мої підозри розвіялись. Маршалок сказав:

— Але не нині, хай пан спочиває. Не знаю, чи вигорить се діло, але як вигорить, то буду тішитися, бо знаю, що вашмосць чоловік поштивий і

доброго роду, хоч стратив дуже. Тому хотів би пану допомогти, а ні, то придумаємо щось інше.

— Якби моя воля на те, а не воля натури, — відказав я, — то я б покинув сей осиротілий двір якнайшвидше, аби не бути тягарем.

Маршалок стис мені руку, і в очах його зблиснули сльози.

— І я б се зробив, але не примхи натури мене тут тримають, а обов’язок перед дорогим небіжчиком, який зростав на моїх очах. Я прошу пана прислужитися наостанок роду Гербуртів.

— Мав би за честь, але як?

— Я тут приніс клунок з одежею. Як буде заширока, то нехай пан під спід вдягне щось, аби добре лежала. А завтра зранку, як ясновельможна вдова і пан староста від’їздитимуть до замку в Добромилі, нехай пан у сій одежі вийде на ґанок. Оце все. Просто вийде. Я пошлю слугу по вашмосця.

Очі його метушились, щоб не зустрітись з моїми. Що він ховав у них, не знаю, однак я ще не зовсім прийшов до тями, аби просто про се спитати.

— Не питай, вашмосць, так треба. Спочивай, і щоб не вставав. Я сам погашу свічку.

Він дмухнув на свічу, прочинив двері, за яким стояв челядник зі смолоскипом, напустивши мені диму й у без того тісну комірчину, а далі все поринуло в темряву.

Невже мені всміхнеться Фортуна, що так досі обходила стороною? Маршалок боневицький — чоловік порядний і проникливий. Попри свої великі клопоти, певно, зауважив мою печаль і моє особливе

становисько. Я міг би згинути тоді на Покрову, якби не вхопився за соломинку, а вона, бач, яка виявилась міцна. Чув я, що декотрі люди в старості, чуючи перед собою смерть, стають добрішими, милосерднішими. Одне діло дати на церкву, щоб прикрасити храм Божий, а інше — допомогти тишком-нишком, коли Бог бачить, а люде — ні. Тільки не міг я второпати, нащо мені виходити на ґанок. Хоч би не підвести маршалка.

Далі подумав я, що, мабуть, треба мені, як колись, ставити коло ліжка ночви з водою, тоді зразу прокинусь, ступивши у мокре й холодне. Дасть Біг, такого встиду більше не трапиться. (АК: Давній народний спосіб зупинити сновиду.)

Мене розбудили шум, біганина. Я викресав вогонь, запалив свічку, бо надворі лиш починало розвиднятись. Помолився, як завжди, на образок Матері Божої, що дав мені добромильський священик, а тоді згадав про клунок. Долівка була зимна, аж відізвалась давня рана у литці, а за нею занили плечі. Старість робить наші прокидання прикрими.

Клунок був величенький, але я не намацав там чобіт, а мені б придалися чоботи, бо мої з діркою. Але мене втішило, що одежа була відповідна — не німецька чи волоська, я таке не вдягнув би нізащо. Жупан, сукняна делія, підбита хутром, шапка. Ґудзики срібні. Спершу жупан видався мені синім, але коли розвиднилось, то виявився зеленим, трохи потертим. Але такої дорогої одежі я ще не мав. Вона ніби сама до мене тулилася. Тепла!

Я одягнув ще одну сорочку, аби не висів жупан, підперезався поясом в сірі та сині паси, перетканим золотими нитками. Шкода, що мої чоботи поганенькі, але їх не буде видно, як вдягну делію.

За якийсь час я був готовий і думав, чи йти мені самому, чи чекати, поки покличуть. Добре було б подивитись на себе в люстро. У тому залі, де я вчора сновидив, було дуже велике люстро, либонь, венеційське,

правда, завішане тепер чорним, бо в домі небіжчик. Нічого, обійдуся. Якщо не брати до уваги, що в плечах зашироко, то можна сказати, що тіло моє прийняло обнову, й вона огорнула мене м’яко й делікатно, й гріла, наче мати. Побачили б сю одіж син і невістка — за неї село ціле можна купити. І оксамит, і сукно німецьке, і хутро з чорного лиса, і срібні ґудзики на додачу. Тільки шапка не по мені — голова моя більша. Але головне, щоб трималася.

Сів я склавши руки, і почало мені серце тенькати й коліна дрижати, а в голові колотитися-питати: нащо мене вбрав пан маршалок так пишно? Якби подарували, як раніше, се одне, а то попросили вбратись і вийти на ґанок, і то акурат, коли ясновельможна від’їздить. Одне добре, в домі людей багато, і то приїжджих, ніхто не буде на мене витріщатись, та й пан маршалок мені велів одягтися, сам одежу приніс.

Скрипнули за мною розсохлі двері і я ступив, як то кажуть, межи люди, що заповнили собою весь дім: гайдуки, пахолки, шляхтичі, білоголові, ченці. Я взяв керунок на ґанок, але не міг пройти. Тоді згадав, що можна вийти через чорний хід, для челяді, та обігнути дім, а там вже якось протиснусь. Звісно, дім не простий, а маґнатський, сюди злітаються як бджоли, так і трутні. Стрінув я двох єзуїтів, яких не бачив раніше, вони дали мені дорогу, притиснувшись до стіни, бо я тепер виглядав як вельможний пан. Ще би мені гонору набратись, а то ноги як з соломи, й у дірку в чоботі дме.

Я вийшов на задвірки, де були стайні й пекарня для челяді, звідки тягнуло духом печеного хліба. У себе вдома ми пекли хліб раз на тиждень, а тут, певно, частіше. В повітрі чулося, що буде відлига, дим стелився низько. Я молив Бога, щоб ніхто не побачив, як я талабую по кізяках, вбраний у пишні шати. Коли нарешті вийшов на головне подвір’я, то побачив, що все воно заповнене людьми, кіньми й саньми. На мене ніхто не дивився, поки я пробирався до ґанку, навіть дістав пару разів ліктем під ребра, і на ногу наступили. Врешті я побачив маршалка на ґанку, і він махнув мені рукою. Коли я підійшов ближче, то зрозумів причину того тлуму: запряжений повіз ясновельможної і сани,

на яких стояла труна. Отже, пан Гербурт покидає Боневичі. Напевно, везуть його до Низького замку, бо він більший. Порішили на родинних сходинах вночі, і пан маршалок знав уже, що до чого. Я було подумав, що то лише ясновельможна вдова вибирається з дітьми, бо тут їй тісно, та й не любить вона Боневичі. Щось мені в серці стислося, і я перехрестився. Ще кілька днів тому бачив я живого й здорового Гербурта, а тепер тіло його лежить в простій домовині, й четверо гайдуків накривають її чорним сукном зі срібним гербом. Дужий гайдук втягнув мене наверх. Маршалок, розчервонілий від хвилювання, вхопив мене під руку й прокричав:

— Нехай вашмосць стане тут, ані руш. А ви, — звернувся він до гайдуків, — пильнуйте, аби хтось пана Северина не відтрутив.

Я стояв збоку від дверей, якими буде виходити ясновельможна з паннами. Першими вийшли ксьондз з Добромильського костелу і той, що приїхав учора, всі повклякали, почувся тихий плач. Ксьондз окропив труну святою водою і змовив молитву. А тоді вже вийшли вбрані в дорогу ясновельможна з дітьми і староста Пшерембський, і служба заголосила, проводжаючи пана господаря з дому. Я й сам незчувся, як мене почала підносити хвиля жалю: високо-високо, а тоді враз опускає вниз. Ясновельможна теж плакала, але не обіймала труну з тілом мужа, не вмлівала, тільки бгала в руці білу хустину, аж мені чомусь стало не по собі.

Я так і не дізнався, що хотів дізнатись: наскільки великий її жаль за мужем, з яким прожила 15 літ. Не було з нею нікого з її родини — ні з Заславських, ні з Острозьких, лиш я вбогий родич, але про мене вона вже, либонь, і не пам’ятала. Тільки й те, що признала колись і руку дала поцілувати.

Та господь з нею: в такий час їй потрібні отець, брат, щоб захистили від захланних та загребущих рук. А честь жіночу вбереже їй пишний княжий гонор, про се нема чого й турбуватись. Я бачив, як нахилився до неї пан Пшерембський, щось шепнув на вухо. Вона глянула на мене, як я

стою на ґанку в одежі ясновельможного Яна Щасного, бо се могла бути тільки його одежа, маршалок низенький і худий, а ми з ясновельможним одного зросту й статури. І тоді вона побіліла, зойкнула й зомліла. Добре, тепер ніхто не скаже, що малжонка не вміє плакати за мужем як слід. Панночки перестрашились, закричали тоненькими голосами, вчепились за пана Пшембського, а той дивився на мене з виразом великого подиву, наче побачив якусь прояву. Бо ж уночі я виглядав на мару, а не на уродзоного шляхтича.

Я стояв високо на ґанку і відчував якусь дивну втіху, забувши, що маю дірку в правому чоботі й ні шеляга за душею. То була лише мить, і я знав, що іншої такої в моєму житті певно не буде, бо се неможливо у моєму становиську. Я ж тепер, як те перекотиполе, що бачив колись у степах України.

Тому я відступив назад, у тінь, а потім сховався у дверях. Здається, я почав розуміти, для кого маршалок виставив мене на ґанку в одежі, що належала покійному Яну Щасному. Але чому він се зробив?

VII

Одежа, що досі тулилася до мене, лагідно обіймала, стала враз мені немила: важка, а хижий вовчий дух ще й досі було чути. Це ж і кінь сполошиться. У тій одежі я й сам чувся вовком, загнаним у коло мисливців, що вигукують один поперед другого: ату його, ату!

Тож коли я прийшов до кімнатини, то скинув усе з себе і вбрався у свою звичну, правда, теж з чужого плеча, одежу, що цілком відповідала моєму невиразному й смутному становиську. То, виходить, я мав налякати ясновельможну княгиню, нещасну вдову? Щоб вона побачила в мені покійного мужа? Примару його, а примари — злі, шкодять живим. Примари — се те, що лишилось від чоловіка після смерті: його невдоволення, заздрість, несповнені бажання. Так мені колись пояснював отець, коли я побачив матінку-небіжку. Вона ходила по хаті,

щось шукала по скринях та полицях, і від неї віяло зимним, таким немилим. Ми б так і не дізнались, що вона шукає, аж доки під ліжком не знайшовся срібний перстеник з перлами. Мати вигнала служницю, бо подумала, що то вона вкрала. Потім отець прикопав той перстеник у могилі, а сам поїхав шукати служницю. Бідолаха тепер служила в корчмі за харчі. Отець забрав її до себе і зробив ключницею. І всі казали, що він вчинив дуже мудро, бо полегшив муки нашої матусі на тому світі. Я мав тоді десять років, то все добре пам’ятаю. Може, се тутешній звичай — показувати удові подобу небіжчика, хтозна. Треба було спитати пана маршалка, для чого мені виходити на ґанок. Старий уже, сивий волос у бороді в’ється, а живу чужим розумом.

Рука моя потяглася до зшитка під подушкою, куди я записував слова ясновельможного в надії, що послужать мені опорою в тяжку хвилину. Відкрив зшиток там, де вклав сухий листок дубовий, і прочитав:

"Се я взяв з тих листів, що писав Гербурт у в’язниці в Кракові: "Хотів би я поставити супроти нападам любов, супроти війська невинність, а підданим кайдани зняти з ніг і покласти на серця". (АК: Цей текст цитує Владислав Лозинський у книзі "Правом і лівом". Ян Щасний був чудовим публіцистом, і образи, що він використовував, нелегко забути попри трохи важку мову.) Пам’ятаю, як мені сподобалось оте "покласти кайдани на серця", а тепер маю їх і на ногах, і на серці, хоч не служив ніколи старості мостиському. І ті, що на серці, тяжчі, ніж ті, що на ногах. Полакомився на обіцянки маршалка, а тепер ясновельможна мене знати не захоче. І піти звідси, втекти нема як: замерзну в сих горах.

Так я й просидів до вечора в кімнатині, здригаючись від кожного стуку та кроку коло своїх дверей, хоча стало тихіше, ніж учора. Багато людей пішло за саньми з домовиною, цікаві подивитись, як будуть стрічати пана-господаря в Добромилі. Потім я таки вийшов, бо в череві бурчало від голоду, і тепло, світло, звуки життя злагіднили мій біль. Я перекусив хлібом з вудженим м’ясом і запив грітим пивом. А далі вклався спати, чуючи себе сухим дубовим листком, який вітер заніс на чужину.

Так, тепер маю пута на ногах, а коли ж я їх не мав? Хіба коли був молодий і воював з турками. А поза тим кожен міг мене використати. Отець, бо син його первородний. Князям та панам великим потрібна була моя шабля. Зрештою, не думаю, що покійний ясновельможний теж міг чинити, що забажає. Кругом вовки зубами клацають на його статки. Знаю я, хоч і стану невисокого, що чим більша слава у чоловіка, тим менше він волі має. А волі хочеться.

Я вже засинав, коли зринула мені перед очима дорога зимова, отже, не моя, позаяк виїхав я з Тернівки після Спаса, після жнив у тестя, бо мої поля вже не були моїми. Я бачив останню дорогу Гербурта: від Боневич, попід гору, до Низького замку, витоптану кіньми та людьми, обабіч якої лежали неторкані сніги, такі високі, що дорога здавалась вирізаною в заметах. З дерев падали клапті відвологлого снігу, уся процесія дихала, парувала, а в труні лежав горілиць зі складеними на грудях руками мій благодійник і здригався, коли збентежені коні шарпали сани. Попереду саней їхала княгиня-вдова з паннами і білоголовими, а за труною пан Пшерембський, маршалок із секретарем, ксьондз, а решта наздоганяли пішо. Якби я був там, то теж би йшов пішо. А там почався власне сам Добромиль, і дорога перестала бути дорогою, бо сніг втолочили так, як на току, і моє серце лунко билося в тій порожнечі, замкнутій будинками міщан і шляхти, крамничками, з ратушею посередині. З ратуші повиходили радці й лавники на чолі з бургомістром, плач осиротілого люду позаганяв ворон на дах костелу, а згори долинув жалобний подзвін із добромильської обителі, куди так рвалась моя душа, а тіло не могло здолати зимові перепони. Пахло хлібним димом, бо свята скінчились і скінчився хліб, треба новий пекти.

А потім брама Низького замку поглинула карету, сани, коней і людей. Усі, хто мав увійти, увійшли, решта розійшлася — хто додому, а хто до шинку. Тільки я залишився сам, не знаючи куди себе приткнути, бо кортіло і до Високого замку, бо я там досі не був, і до монастиря за духовним утішанням, та й до Боневич хотілося, звідки вступилася смерть, але ще не повернулося життя.

Усе це промайнуло перед моїми очима, і я певен, що так воно й було, хоч залишився у своїй кімнатині.

…Через два дні послали по мене з Низького замку, ще й супровід дали — двох драгунів, не так для охорони, як для честі. Був я в тій самій одежі, що й на ґанку. Маршалок переказав, аби я в ній з’явився, а служка приніс мені нові чоботи і шаблю. Моя, яку я стратив в обозі, була ліпша, хоч і проста, але позаяк я мав стати перед вельможними панами, то дали мені шаблю в багатій піхві, оздобленій сріблом. Я вже трохи відвик від зброї, після нещасть, які мене спіткали, не чувся готовим ні до оборони, ні до помсти. Ніколи се не було моїм, і я здобув ласку покійного Гербурта тим, що признався чесно — наука завше мені була любіша за ратне діло, яке я просто змушений був терпіти. Боюсь, інші шляхтичі через се вважали мене не при собі й сторонилися, проте не чіпали чоловіка з такою незначною фортуною.

Хоч і недалеко було їхати, проте я встиг збентежитись в Добромилі, бо моя поява в одежі покійного ясновельможного викликала сум’яття серед міщан. Дехто хрестився, дехто кланявся, а одна молодиця впустила з несподіванки кошик з яйцями і ті, звісно, побилися. Думав, почне мене клясти, але вона лише роззявила рота.

Замок був удвічі більший, ніж боневицький. Не надто надавався для поважної оборони. Для оборони підійшов би мурований костел, такий як у Новому Місті, що через поле від Боневич. (АК: Від Боневич видно добре той костел, збудований 1463 року, нині чудово відреставрований. Справді могутня споруда з оборонними валами, які однак не врятували костел від розграбування 1648 року.) У Добромилі костел був дерев’яний. Лишався Високий замок. День був ясний, і твердиню було чудово видно з Ринку, де вже потрохи торгували, зокрема яйцями. Коли ми в’їхали у браму, я подумав те, про що не думав досі: може, хтось намислив супроти мене щось недобре, і мені враз стало гаряче. Ет, нехай діється воля Божа! Що кому судилося, того не мине. Прожив ти, Северине, 50 літ на світі, то думай про те, як до смерті приготуватись, а не про кари чи там нагороди. Як чоловік старший, мають панувати в нім

не спокуси, а бажання зберегти те, що він має, а з ним честь і спокій. Правда, покійний ясновельможний був одних зі мною літ, однак про спокій лише говорив, а насправді вважав, що не все зробив, не все встиг. Може, се його і згубило. А може, тому, що до чоловіка такого високого становища спокій приходить лише після смерті.

Мене відвели до теплого покою, де я вперше стрівся з ясновельможним Яном Щасним, і се викликало у мене сльози на очах, поки я чекав сам не знаю на що. Як я потім дізнався, зі мною побажав стрітися один з Гербуртів, який приїхав аж зі Львова, дізнавшись про смерть Яна Щасного, Миколай, львівський хорунжий. Маршалок боневицький теж був там, але лиш для того, щоб мене представити, бо відразу зник. Однак через запони, що колихались усюди від теплого повітря з каміна, мені здавалось, що нас тут не двоє, а більше. Ясновельможний Миколай був чоловіком в літах і якимсь змученим, не так від неблизької подорожі, як від якоїсь недуги, що сушила його тіло. Він стояв сам і мені не казав сісти, й довго роздивлявся мене, наче моя скромна персона чогось вартувала. Я здогадувався, що вартувала.

Роздивившись мене вдосталь, пан Гербурт мовив:

— Трохи оповідали мені про вашмосць, але справа поважна, то я хотів би почути про пригоди пана з його уст, і то ab ovo. Хай вашмосць присяде на лаві…

Мені не сподобалось оте "пригоди" і я, ледве стримуючись, відказав:

— Життя без пригод не буває. Досить вийти за браму — і пригода нас сама знайде, а ще коли в краю неспокійно.

Не знаю, чого в мені знялась ця злість. Мав я на собі одежу маґнатську, то правда, але й обдертий, споневірений, я теж не падав на коліна й не просив ласки, хоч був, як билина в полі засніженому. А сю кашу пан Томаш заварив і прийшов я сюди не з власної волі.

Пан Миколай мав вутле тіло, може, й дух такий самий, чи не се додало мені відваги разом з відчаєм?

Він не подав виду, вдавши, що з таких пустих слів і починають розмову, і раптом спитав мене тихо:

— Чи впору одежа брата мого?

— Його ясновельможність був ширший в плечах, підкови гнув руками, таку силу мав.

— Замолоду гнув, — поправив мене пан Миколай. — А тепер спочиває у гробі.

Я перехрестився.

— Жалує пан за ним?

— Дуже жалую. Ясновельможний пан староста прийняв мене не лиш як родину княгині Єлизавети, хай і далеку, а як шляхтич шляхтича.

— Так вчинив би кожен порядний чоловік і християнин. Се ж на його землі пана пограбували приблудлі розбишаки?

— Не знаю. Я лежав у пропасниці й опам’ятався, як опинився недалеко від Добромиля, коли вже було по всьому.

— Мене більше цікавить, що було перед тим.

Пан Миколай подав мені срібну чару з вином. Я взяв її, не знаючи як повестися: за що пити — за здравіє чи упокій.

— Вашмосць так дивиться наче шукає in vino veritas.

Я пригубив вина. То була мальвазія. Нечасто мені доводилося її пити: солодка й пахне малиною. А далі почав розповідати свою сумну історію. Як повернувся з Московії і застав свій дім в руїні і село, спалене вщент. І жона вже не жила. Тікала зі служницею через пущу й затягло її в болото. Ніколи не чув я перед тим ненависті до бусурманів, бо таке їхнє ремесло, а тепер хотів помсти, коли вже відвоювався. То був, власне, мій останній похід з князями волинськими. А відтак поїхав до сина, що вже рік як оженився і жив у приймах за 10 миль.

Оповідав я се і голос мій почав дрижати, бо досі перед очима стояла смертна дорога коханої жони — у хащах, де вдень можна вступити в трясовину, не знаючи стежки, а моя Ганнуся не бувала в лісі, боялась, і з двору не виходила, хіба що до церкви чи на гостину їздила.

Далі розповів я, нічого не втаївши, як з великої розпуки продав землю, перебрався до сина, думав бавити онуків, однак невістка не заходила в тяж. Син мій більше прикладався до чарки, ніж до роботи, а далі став просити грошей. Порадили мені добрі люди поїхати до князя Заславського, вітця ясновельможної пані Єлизавети, попросити помочі, щоб я міг купити село в сухому місці.

— Так, я чув про се, — кивнув пан Миколай, — що відмовив князь Януш вашмосці.

Я похилив голову. Не вмів я просити, певно, ясновельможний князь пожалівся на витрати на московську кампанію і сказав, що дасть мені листа до найяснішого круля Жигмонта, той винагородить мене за мою службу так, як належить, честь по честі.

— Вашмосць має листа з собою?

— А ще він сказав мені, що можу лишитися при княжому дворі, якщо не хочу їхати до Кракова… Мушу розповідати все по порядку, вашмосць.

— Що ж, говори…

Я відчув, що пана Миколая не так моя доля цікавить, як князь Януш Заславський. Не сказати б чогось зайвого.

— Ласкавий був до мене ясновельможний князь, однак я хотів синові помогти, вирвати його з того болота. Був би сам-один, то чого ж. Але тоді б я до князя не ходив, а знайшов би собі тиху обитель та й став би служити Господу. Тому взяв я листа і приєднався до купців, що їхали до Перемишля, а звідти можна було б до Кракова з кимось доїхати. Зразу після Спаса й поїхав… Гроші за село, себто за землю, дав я старшому купцеві, де тримав він касу, і все було б добре, та застудився я і повернулась до мене болотна лихоманка, від котрої потерпав ще замолоду. Лежав я в гарячці, непритомний, коли на валку напали. Як і хто, не знаю. Купців побили, а слуги розбіглися, може, ті слуги й були у змові з рабівниками, бо зазвичай валки добре охороняють. А лист мій лежав у скрині з грошима…

— Такі листи зашивають в одежу, — зауважив пан Миколай.

— Так одежу зняли з мене непритомного, подумали, що я вмер.

— Розбій трапився на землі Стадницьких, що ворогували з покійним. Річ нечувана — нападати на купецьку валку. У землі львівській порядок, рабівників на палю садовлять. А як вашмосць потрапив до Добромиля?

Визнаю, голова в пана Миколая була мудра. Одразу видно державного мужа. Такого не одуриш. Утім, я не збирався цього робити.

— Не пам’ятаю. Я йшов по дорозі. Падав дощ, потім перестав. Хтось зупинив коней, мене поклали на сіно й привезли до корчми в Терновій.

— І пан не знає імені того доброго самарянина?

— Яць. Яць Якимів. Хлопського стану, але чоловік заможний.

— Русин?

— Так, русин, як і я. Се він, коли я одужав, порадив піти до пана старости мостиського і вишенського.

— Пан з тим хлопом бачиться?

— Думаю йому колись віддячитися, як буду у Терновій.

— Достойний вчинок для шляхтича. Пан мусить розуміти, що перш ніж просити його про одну послугу, я мушу переконатись, що маю справу з чоловіком надійним і відповідальним. Мій брат, нехай спочиває у мирі, не завше…

Він затнувся. Я зрозумів, чому. Хто я такий, щоб при мені говорити, що ясновельможний приятелював з Дияволом із Ланцута, чоловіком, який мав найлихішу славу в усьому королівстві? (АК: Диявол із Ланцута — Станіслав Стадницький, особа демонізована сучасниками. У книзі "Prawem i lewem" Владислав Лозинський дає йому традиційну характеристику, дивуючись, як Ян Щасний Гербурт міг написати йому таку пишну епітафію. Польські історики і популяризатори історії зображають Стадницького як вкрай нахабного і винахідливого розбишаку, що нападав на сусідів. Цим не гребували й інші, зокрема Ян Щасний, який сам захопив Добромиль після смерті дядька Станіслава Гербурта. Мародерство і самосуд в межах пристойності намагались не помічати, але особливо зухвалі шляхтичі карались, доволі м’яко. Станіслав Стадницький був рокошанином, мав артистичну натуру, і допомагав Гербурту в його політичних оборудках. Тому Гербурт завжди захищав його, хоч таке приятелювання завдавало шкоди його репутації. Воював же Ян Щасний з іншими Стадницькими, які не мали до пана Станіслава жодного стосунку.) Так, я розумів, що покійного ясновельможного вважали загрозою для всієї фамілії, з якої, щоправда,

небагато вже лишилось. Пан Ян Щасний згадував про се, шкодуючи, що має лиш одного сина. Мій рід згасав теж, але то від життя на болотах, нездоров’я. Я за тих пару місяців поздоровів, погладшав. Та й харчі тут добрі, нема що казати.

По виду пана Миколая й не здогадаєшся, що він хотів від мене почути у відповідь. Нездоров’я, якась недуга — отеє я бачив. Гербурт був схожий на дім, в якому повно кімнат і до кожної треба мати ключа, щоб зайти. Рівний з ним мав ті ключі, а мені звідки їх взяти? Такі люди, як Гербурти чи Заславські, розриваються поміж вигодою для себе і вигодою для вітчизни, і судити їх треба не по словах, а по ділах. А людей простих навпаки — на словах ловлять і словами підперізують. Тому я, щоб не заморочуватись, бовкнув те, що підказало мені серце.

— Вашмосці, може, се не цікаво, але я знав, що не доїду до Кракова.

Пан Миколай, що вже збирався повідомити мені щось важливе, здригнувся. Я не дав йому отямитись.

— Я бачу дорогу, якою маю рушати. На Волині я бачив, що дорога до Кракова мені урветься, що я побачу гори, але не дізнаюсь, що за ними.

— І що се має значити?

— Се в мене такий дар. Вибираючись в дорогу, знаю напевне, доїду чи ні.

Міг би розповісти, скільки доріг віщували мені смерть, і я завше завертав назад.

— Але ж пан поїхав все одно?

— Бо смерті своєї не бачив. Лиш три гори й туман. Так і вийшло…

— То пан не лише сновида, а й ясновида! — пожартував пан Миколай. — А чиюсь дорогу пан теж може бачити?

Я похитав головою.

— Ні, лиш свою. Мабуть, мені підказує мій янгол-хоронитель.

Я перехрестився.

Пан Миколай поважно кивнув.

— Мабуть. Тепер я розумію, чого мій брат забрав пана до Боневич…

І знову не доказав, затнувся. Щось часто він спотикається.

— Ну добре, — мовив він, вирішивши нарешті приступити до справи, яка спершу видавалась йому легкою. — Я знаю, що пан маршалок зробив сей маскарад на ґанку не для того, аби настрашити вдову. Сонце сліпило очі, вашмосць стояв далеко, а одіж покійного примітна… Проте ніхто нічого не помітив, бо всі дивилися на труну і на вдову…

Я відчув, що починаю тремтіти й холод підкрадається до серця. Однак чоловіка не пригощають мальвазією, щоб потім покарати.

— Мені дуже прикро, що так сталося. Я не розумів…

— Знаю, — відрубав пан Миколай. — Я бачу невелику подібність: один вік, один зріст, статура, мабуть, усе. Але вашмосць дуже ризикував у тій авантурі. Я певен, що маршалок вийшов би сухим із води, та й має де прихилити голову на старість, коли продадуть Боневичі. А вашмосць… Якби щось сталося з княгинею?

Мій страх сягнув тої межі, що якби я стояв, то напевно б упав або заліз у мишачу діру.

Коли ясновельможний пан Миколай се зауважив, то його раптовий гнів, що у Гербуртів спалахував на пустому місці, ущух. Він підкрутив вус і мовив лагідніше:

— Але я стрівся з паном і побачив, що маю справу з чоловіком поштивим, шляхтичем…

— Я певен, що пан маршалок не мав жодного злого умислу.

— О так! Він давно служить нашій родині, чоловік чесний і доброго роду, і знав мого покійного брата від малих літ. Коли вашмосць розповів про свою сумну пригоду, я зрозумів, що пан маршалок вирішив привернути нашу увагу до нього. Чи знає пан старовинний жалобний звичай вельможної польської шляхти? Певно, що не дуже, бо походить з інших країв, де багато схизматиків. У нас заведено, щоб за труною на погребі йшла жива подоба небіжчика, хтось, хто на нього схожий. Пан маршалок, зауваживши деяку подібність, а також порядність вашмосці, хотів, аби ви, пане Северине, отримали сю честь. За се ми заплатимо, ясна річ, і плата буде добра, скажімо, 800 злотих. Вашмосць стратив усі свої гроші, я знаю. Як скінчиться погреб, а се буде аж навесні, може пан їхати собі до Кракова. До того часу буде нашим гостем. Мешкати може пан або в Боневичах, або в Добромилі. А я мушу вертати до Львова і маю знати, чи пан на се пристає.

Се для мене було як грім з ясного неба, і я пролепетав:

— А чи не противно се буде моїй православній вірі?

Пан Миколай почервонів як рак і, видно, хотів сказати щось гостре, однак опанував себе і відповів:

— Се велика честь для шляхтича-християнина. Як міг пан таке навіть помислити? Якщо давній шляхетський звичай викликає в пана сумнів… (АК: Цей звичай прийшов до Речі Посполитої разом із сарматизмом. Дехто називає його римським звичаєм, але це радше еклектичне поєднання різних жалобних обрядів.)

Ноги в мене не чули підлоги. Не знаю, що на мене найшло, але раптом мені стало дуже шкода себе, і я заплакав від страху, що можу втратити єдину соломинку, яку мені простягають. Коли я підняв очі, то побачив, що повіки у пана Гербурта сіпаються. Він підійшов до мене, обняв і сказав:

— Досить, досить. Я бачу, що пан чоловік непростий, але мій дорогий брат теж хотів би цього.

І я кивнув погоджуючись.

VIII

Опинившись за брамою Добромильського замку, я пішов, куди мене несли ноги. Найменше бажав, аби хтось заговорив до мене. Досить розмов на нині. Серце скував холод, і воно тріпалось, як риба без повітря в замерзлому ставку. Навіть риба потребує дрібки повітря. Не знаю, що зі мною діялось тоді, тепер не згадаю. Знаю, що ніхто мене не спиняв, я йшов через ринок, тихий будний день, де продавали для щоденних потреб яйця, рибу, овочі довкола помосту з ганебним стовпом, що часом ставав плахою, а часом з нього виголошували ухвали магістрату, котрі залежали від волі когось із панів Гербуртів. Ті трималися за Добромиль більше, ніж за Фельштин, і було чого. (АК: Трималися за сіль, що була тоді стратегічним продуктом і давала великий прибуток. А Фельштин (нині Скелівка) був те, що називає шляхта, осідком роду Гербуртів у землі Перемиській. Там був замок, костел, що зберігся донині. Добре, що покійний Борис Возницький свого часу вивіз зі зруйнованого костелу надгробки і портрети Гербуртів.

Зараз вони в Олеському замку. До речі, Олеськ теж колись належав Гербуртам, щоправда, коротко.) Усе оберталось довкола Добромиля та його трьох гір, і хто потрапляв у се коло, то не міг з нього вирватися. Покійного ясновельможного змусили міряти сім миль довкола Добромиля, і хто-хто, а він добре знав, що таке Добромиль. (АК: Зиґмунт III після півторарічного ув’язнення заборонив Яну Щасному ще два роки покидати Добромиль в радіусі 7 миль під страхом смерті, і він не порушив заборони, хоча якби почався інший рокош чи підвернулась варта уваги авантюра, не думаю, щоб Гербурт втримався від спокуси. Бо позірна законослухняність не заважала нашому Геркулесу посилати гінців і вести політичні перемовини навіть ті два роки. Недаремно він народився під знаком Водолія — вмів просочуватись, як вода в усі щілини.)

А я прагнув покинути місто якнайшвидше, і бачив у кінці дороги Боневичі, замочок, а в ньому свою кімнатину — лігво для переляканого звіра, котрий знає, що завтра його знайдуть мисливці, але то буде ЗАВТРА. Тому ноги несли мене просто туди, і я їм довіряв більше, ніж своїй голові. Боявся, що я — вже не я, розум не підкорявся мені, дрібна дрож стрясала тіло. Витоптану жалобним поїздом дорогу я пройшов і не зоглянувся. Досить того, що вона привела мене в осиротілий двір Гербуртів. Слуги вклонились мені, тобто одежі, що мав я на собі, нижче, ніж звичайно, наче знали, ким мене призначили у Низькому замку. Кращі з них, певно, залишаться служити живим Гербуртам, а лінюхи та неслухи шукатимуть собі інших господарів.

Я ступив на ґанок і обернувся, перш ніж увійти на безлюдне подвір’я, де так несподівано знайшла мене Фортуна. І саме розуміння цього повернуло мене до тями. Дім був інший. Двері до кабінету були й далі зачинені, а з-під дверей зали тягнув холод, певно, провітрювали. Я увійшов туди й побачив, що чорні запинала зірвано зі стін, дзиґаря і великого люстра. Певно, забрали до Низького замку, який треба прибрати в жалобу, бо саме туди з’їжджатиметься панство з усієї Корони, аби пошанувати востаннє ясновельможного Яна Щасного

Гербурта, старосту мостиського і вишенського. А сюди приїдуть менш значні гості.

Люстро наче мене чекало, виблискуючи коштовною темною рамою з вирізьбленими пухкими личками херувимів. Я став перед ним, щоб почути, що воно мені скаже. І воно заговорило: ти справді схожий на ясновельможного статурою, віком, одежею, але тільки й усього. Чоловік стає схожим на іншого, коли рухається, всміхається, як той, навіть коли очі в одного сиві, а в іншого карі.

Я здвигнув лівим плечем, як се робив ясновельможний, виказуючи невдоволення, але від того не став ближчим до Яна Щасного. Душу холодило неприємне відчуття, наче мені треба покинути власну домівку задля іншої. Власне, так воно й було. Я надто близько тримав се біля серця з причини своєї натури, не такої, як у інших. Мабуть, тому й не зачепився у житті за щось тривке і на схилі віку опинився сам-один в чужому краї. Йов хоч лишився на попелищі, таки діждався ласки Божої, а я… Втім, і до мене виявили милосердя. Ще тільки нивка засіяна, хтозна, що на ній виросте, бо сіяно по снігу.

Я й не помітив, що вже не сам, і здригнувся, почувши голос:

— Ґратулюю, пане Северине! Чув я, що випала вам честь…

Мені стало ніяково, що застали мене перед люстром, як панну, та ще й секретар покійного Гербурта. Він зазирав мені у вічі: молодий, в’їдливий, як оса.

— Гадаю, се буде вершина в житті вашмосьці, то треба повправлятися, аби потім не нарікали, що "парсуна" не вдалася.

Дивно, але мене не зачепили його слова, може, тому, що був я надто схвильований від несподіваної новини. І відповів поважно молодику:

— Так, се велика честь для мене. Тішуся, що можу прислужитися пам’яті дорогого небіжчика.

— Я колись грав у виставі, як вчився у Кракові. Знаєте, яка роль мені випала? Феміди. Мав я зав’язані хусткою очі й терези в руці.

— Справедливість — достойна роль, панові пощастило.

— Не справедливість — правосуддя! Пан обмовився. Таке буває. Правосуддя не завше є справедливим.

(АК: Секретар тут натякає на те, що наші уявлення про деякі речі не збігаються з їхньою справжньою суттю і що роль пана Северина — це лише роль в театрі життя. Невідомо, чи юнак читав Френсіса Бекона, якому властиво належить вислів "життя як театр", але думки можуть витати в повітрі. А можливо, це натяк на автобіографічний діалог Геркулеса і Фортуни. Северин гратиме роль Гербурта, думаючи, що грає роль Геркулеса. Також секретар натякає на інтелектуальну обмеженість волинського шляхтича. Можна піти ще й далі й тлумачити гру зі словами як натяк на те, що за життя Ян Щасний не завжди чинив справедливо, чинячи правосуддя, як староста мостиський та вишенський.)

Я думав, він ще щось скаже, але секретар вклонився і пішов геть, залишаючи по собі різкий дух вина.

Коли я увійшов до свого покою, то завмер: моя одежа вкупі з книжками була спакована в куфер, а на ліжку сидячи куняв незнайомий мені гайдук.

— В чому річ? — спитав я.

Гайдук схопився на ноги й затарабанив:

— Та, прошу пана, пан маршалок велів відвезти вашмосць до Нижнього замку. Я тепер служитиму вашмосці. Я й пахолок Павлусь, він пішов обідати, зараз буде.

— То я мушу їхати вже?

— Як пан собі зичить. Візок запряжений, можна їхати.

— Я собі зичу сю ніч переночувати в цьому домі, зрозумів? Поїдемо завтра. Можеш собі йти. Хіба принеси мені щось перекусити.

— Слухаю, вашмосць!

— Як ся називаєш?

— Михайло, вашмосць!

IX

Отак почалося моє нове життя. Знаю, що за плечима моїми лихословили, та то вже люди такі, що з них візьмеш. Не можна й пальця одного висунути, аби не обмовили. І коли ще той похорон… За тих кілька днів, що провів я у Низькому замку, на новому місці, вже почав забувати покійного ясновельможного. Зрештою, знав його коротко. А забувати не мав права, бо від того залежало моє найближче майбутнє. Я більше сидів у свій кімнатині, теплій і вигідній. Тільки мав на початку розмову з боневицьким маршалком, який лишився тут задля того, щоб детально розповісти про мою "роль", яку всі називали "честю". Хотів допомогти мені віднайти своє місце в світі замість того, що я втратив, тобто покинув, тікаючи з великої туги й болю. Ясна річ, про се він не обмовився. Найперше запитав, чого я потребую на новому місці.

— Хотів би я взнати більше про покійного ясновельможного, поспитати людей, але, боюсь, не вільно мені знати багато.

— Чому вашмосць так думає? — стрепенувся пан Томаш.

— Бо в кожного чоловіка є свої таємниці, які він хоче забрати з собою на той світ. Та й родина дещо воліє тримати під замком.

— Звісно, звісно, — закивав пан маршалок. — Не думаю, що вашмосць ласий до чужих таємниць. Чи я щось не так зрозумів?

— Пан маршалок знає давню приказку, що про мертвих говорять aut bene, aut nihil?

— Хто ж її не знає!

— Однак що може бути важніше, ніж правда? Може, хтось і судить про ясновельможного криво, бо не знає правди. Я був би спокійніший, якби знав, що душа пана Гербурта теж спокійна. Але щось підказує мені, що се не так…

Маршалок довго мовчав, тільки лице його то рожевіло, то блідло, а тоді сказав тихо, нахилившись до мене:

— Я здогадувався, що вашмосць непростий чоловік. Певно, смерть ясновельможного сильно його вразила на додачу до раніших нещасть. Нехай пан пообіцяє, що ніколи не повторить сих слів ні мені, ні, боронь Боже, комусь іншому, бо сим наразить нас усіх на страшну небезпеку. Чи знає пан, що в нас бідніша шляхта несе за труною на похороні портрет небіжчика, намальований на блясі? Потім парсуна лишається в костелі. А шляхта високого роду наймає замість парсуни живого чоловіка. Тільки жива подоба не лишається в костелі, а йде собі куди хоче, отримавши добрі гроші. Пан мене розуміє? Може ходити собі, дивитися, слухати, але не говорити. Парсуна не говорить!

І пан Томаш вийшов з мого покоїку, не мовивши більше ні слова. Не скажу, щоб я не розумів, про що йдеться. Натомість пан маршалок

навіть не пробував зрозуміти, що нагла смерть ясновельможного потребувала пояснень. Я не міг забути тих двох духів, що змагались за його прихильність, намагаючись кожен схилити на свій бік, а він так і не пристав до жодного берега. А на тому світі, як ми знаємо, вже нічого не можна змінити. Але…

Сокіл до сокола, ворон до ворона, кінь до коня — що в натурі довкола, те й між людьми заведено. Не те, щоб я противився такому порядку, визнаючи, що всі ми творіння Боже і Закон один для всіх. Сама думка про щось подібне викликала в мене страх. Але коли крука назвуть соколом, хіба не стрепенеться його серце від гордощів? Чи не стане він звисока дивитись на круків, з якими колись мирно споживав те, що лишилось після чужих кривавих гульбищ? Круки відвернуться від зрадника, а соколи не приймуть того, хто підбирав за ними маслаки. (АК: Йдеться тут не про принцип поділу на касти, а про те, що згодом Григорій Сковорода назве ідеєю "сродної" праці. Ян Щасний Гербурт вважав становий поділ справедливим за умови, що кожен почуватиметься добре і матиме всі необхідні привілеї для процвітання. Але в суспільстві це сприйняли тоді так, ніби орел спустився до круків і скомпрометував свій стан. А коли стали зрозумілі його справжні політичні амбіції (Гербурт мріяв стати семиградським володарем), це викликало ще більше обурення. Ян Щасний до самої смерті не здогадувався, що його виключили зі списків аристократії і повільно знищували.) Так і я лишився десь посередині, правда, не з власної волі, а з чужої забаганки. Ніби й для мого ж добра, але чи мені на благо — невідомо. Якби намовляли мене на щось лихе, богопротивне, безчесне — не піддався б. Бо знаю, що моє місце серед незаможних одиноких шляхтичів, їх усюди вистачає — що у нас, що тут. Та покійний ясновельможний наблизив мене до себе, хоч не міг назвати приятелем, бо його гніздо високе, а моє низьке, але ставився до мене як до рівного. Повідав мені таке, від чого світ перевернувся у моїй голові. Кожному би перевернувся, однак я не плескав язиком, поживши вже на світі стільки, щоб затямити: слово, як горобець — пурх і вже не спіймаєш.

Недовго так було — осиротів я знову. Втрата, може, й не була такою болючою, проте відчував я її глибоко. Не жалобні укривала й не жалобна одежа творили ніч у моєму серці, а те, що сльози береглись до часу, коли відбудеться погреб. Ясновельможна вдова кожен день провідувала тіло мужа в льоху, в якому облаштували капличку. Новоприбулих теж туди пускали, лиш один раз, і то або вельможних, або духовенство.

Мене дратувало, що про мою роль на похороні вже знали всі, й було встидно, коли доводилося чути: диви, його ясновельможність пішли! То я сидів у покої й читав книжки, що дав мені покійний, книжки з його друкарні. Добре було б, аби мені дозволили їх лишити в себе, як буду вибиратись з Добромиля. "Геркулеса слов’янського", "Про дружбу і приятелів і Науку добромильську". А для душі мав я молитовник руський, його ясновельможний мені подарував. (АК: Досить непоганий підбір, який годився для того, щоб сформувати світогляд. Цитати античних авторів, над якими можна розмірковувати безконечно, алегорії, що збуджують розум, інформація про оточення. Очевидно, Гербурт розумів, що зранена душа пана Северина потребує ситної здорової поживи, присмаченої в міру гострою приправою. А коли вже подужчає, тоді можна й політичної страви.)

З оказією послав листа синові, з сумною оказією, коли довідався, що гінці повезуть жалобну вість в мої краї. Написав, що захворів і затримався в Добромилі, а тепер мушу лишатися на похорон свого благодійника. Однак про те, що гроші в мене вкрали, не написав і просив гінців нічого не розповідати, бо все в листі описано. Мудрішим став. Цікаво, чи відпише мені син, чи я вже став для нього відрізаною скибкою? Я не був таким раніше. Се покійний ясновельможний обпоїв мене отрутою, бо не ховав свою печаль з того, що приятелі й родина від нього відвернулись, а проста шляхта збунтувалась проти його книжок. (АК: Вишенська шляхта вважала видання книжок якщо не підозрілою, то принаймні пустою справою. Звісно, ніхто з цих добрих людей не читав Длугоша, але засуджував і автора, і видавця. Та хай би собі перешіптувались та перемивали кістки, але вони встромили ніж у спину

й без того зацькованому Яну Щасному, написавши звернення до короля, щоб той закрив друкарню в Боневичах.)

Про се тепер говорили по кутках, наче кістки обсмоктували, що Ян Щасний помер від жалю. А се означає, що не був він такий уже сильний і могутній, казали вони. Але я так не вважав. Буря найперше валить велике дерево. Сокира рубає найздоровіше і найміцніше. Втім, нехай їм Бог простить. Сі добрі люди, міщани добромильські, дрібна шляхта, ще не зрозуміли, що смерть їхнього володаря несе їм руїну. Молодий пан Ян Лев не вдержить в руках маєток, і ясновельможна вдова так само, хоч я знаю, що декотрі тутешні білоголові вміють і верхи їздити незгірше від драгуна, і на шаблях битись, і твердою рукою безчинство зупиняти, бо не в кожної муж є під боком. Удів та сиріт багато, ніхто на се вже не зважає, нападають і на такі двори. Коли таке чуєш, то думаєш, що кінець світу вже не за горами, тільки тепер Господь пошле либонь не воду, а вогонь з самого пекла. (АК: Подібні есхатологічні настрої в пана Северина свідчать про те, що він справді непересічна людина, якщо вміє абстрагуватись від особистого горя до чужих нещасть. Емпатом його не назвеш, але він явно не належить до племені воїнів і ніколи до них не належав. Справжня його місія — нести злагоду, примирення, хоча саме через це у нього комплекс меншовартості. Він усвідомлює, що не пристосований до цього світу інтриг і конфліктів, але не може повернути це собі на користь. Подібні люди були в усі часи.) Якби моя люба небіжка мала таку вдачу, то знала б, як собі порадити, хоч і вперше зустріла б неприятеля. Сподіваюсь, ясновельможна не дасть пограбувати сиріт. Драгунів і гайдуків побільшало в замку. Вдень і вночі їздять по околицях, пильнують. Мудро, бо дім без господаря — ласий шматок.

Оте "якби" тривожило мене тепер щораз частіше. Може, якби ясновельможна пані Єлизавета була того дня в Боневичах, не сталося б нещастя. Щось мені здається, що то були двоє тіл і дві душі, а не одне подружжя. Навіть тепер, коли я був поряд, ясновельможна не покликала мене, не спитала про останні хвилі життя свого мужа, а він же вмер на моїх руках.

Трудно було в Добромилі, бо люди витріщалися на мене як на дивовижу, але ж не сидіти мені в покої через се. Ніяк не міг звикнути, бо одні переставали витріщатися, а натомість прибували інші. Найліпше було б для мене сховатись бодай на пару днів у добромильській обителі, але її замурували сніги й прикрили тумани. Сніг падав щодень, і вранці я прокидався від того, що слуги відкидали лопатами сніг — шурх-шурх шкробало мені по серці. Пара з рота, лиця рум'яні, регочуть — сказано, молоді. У своїй жалобній одежі схожі на збиточних шпаків.

По обіді небо зливається із землею в одну сіру пелену. І Високого замку не видно. Був би я птахом, хай би навіть вороною, полетів би шукати іншу землю, вже й не вертався б. І так не маю гнізда.

Знечів'я почав приглядатися до секретаря, як той крутиться в Замку, наче тут родився і хрестився. То з єзуїтами перемовляється, то з маршалком добромильським попід руку ходить, то відправляє гінців з листами, і до ясновельможної заходить. І таке мені здається, що має він потаємний план, і що ніколи не служив покійному ясновельможному серцем. Мав кайдани на ногах, а не на серці. Може, я один так думаю-підозрюю, і хотів би знати, що ж то за план. Але для того треба стежити, тримати вуха напоготові, а се діло завше видавалось мені немилим і непристійним.

Якось запитав мене пан Томаш, чого я такий відлюдькуватий і чи здоровий. Розумів я, що не здоров'я моє турбує його, а те, що парсуна має виглядати на похороні гарно. Про свою обіцянку забрати мене колись до себе не згадував: то могла бути мимовільна щирість, яку легко забувають, коли самому стає краще. Маршалок вже оговтався, був навіть веселий. Певно, щось пообіцяли йому. Я щось промимрив про зиму і своє безділля.

— А чи пан не знайшов собі тут товариства? Міг би піти до корчми, межи люди.

Я аж здригнувся, згадавши, як лежав слабий у тарнавській корчмі і голова мені тріскала від гомону та співів шляхти за стіною.

— До корчми треба грошей, — відказав я натомість, хоч хотів сказати інше: у таких місцях легко розв’язуються язики, а зв’язати їх ох як важко. Легше відрубати.

— А хіба пан не отримав завдатку?

Я похитав заперечно головою.

— Добре, я щось придумаю. Нехай вашмосць більше буває надворі, бо ще захорує.

На другий день мені принесли 50 злотих від ясновельможної, як дарунок, а не завдаток. Я волів обійтись без завдатку, щоб усе взяти за один раз, і не думати, де тримати гроші.

Коли я висипав злоті з капшука на стіл, голова мені наповнилась клопотом. Треба й слуг винагородити: Михайла і Павлуся, що опікувалися мною, як вміли, а вміли вони небагато, бо недавно прийшли на службу. Зате хитрощів й підлоти, котрих набираються слуги серед челяді, в них ще не було. Треба мати щось, як поїду в монастир, бо не годиться приходити туди геть з порожніми руками. Не міг вирішити я, як мені віддячитися тому доброму чоловіку з Тернової, що врятував мені життя. Був він чоловіком заможним, навіть дуже, і не пасувало давати йому гроші, хіба подарувати щось до смаку, аби мав про мене добру пам’ять.

І диво — трапилось так, що я стрівся на другий день зі своїм спасителем, про якого оце згадав.

X

На другий день, перед полуднем я збирався вийти з замку до нашої церкви. Сніг перестав і виглянуло сонечко. А тут прибіг Михайло:

— Вашмосць, тут вас питає один чоловік за брамою!

У мене серце тенькнуло: може, вість від сина, або й сам він, почувши про мою хворобу, приїхав, хоч я знав, що навіть птах не прилетів би так швидко із землі волинської в землю добромильську.

— Хто такий, не знаєш?

— Та прошу пана, Яць із Тернової, той багач, що оженив сина зі шляхтянкою Білинською. Просить пана зробити ласку, вийшовши до нього.

— Добре, зараз вийду. Се, Михайле, добрий самарянин, що порятував мене від смерті. А що, не можна сюди його запросити?

— Та він підлого стану, вашмосць, не можна йому в панські покої.

Якби йшлося про когось іншого, а не про Яця із Тернової, то мене б не вкололи оті слова "підлого стану", бо нема в них нічого такого, просто слова, всі так кажуть. Але ясновельможний давав мені читати Миколая Рея з Журавно, якого називав новим Гесіодом. А той учив, що в кожному стані люди є добрі й лихі, щасливі й нещасливі, мудрі й дурні… (АК: Миколай Рей (1505–1569) мав великий вплив на Яна Щасного як письменник і мислитель. Матір’ю Рея була сестра батька Гербурта — Барбара. Миколай Рей вітав прихід Реформації в Річ Посполиту, сприйняв її остаточно й безповоротно. Не мав аж такої великої освіти, але інтуїтивно відчував, що потрібно суспільству. Написав своєрідний моральний кодекс шляхтича у книзі "Żywot człowieka poczciwego", під яким можна підписатися й зараз. Писав Рей живою розмовною польською мовою про речі поважні і неповажні.

Не той шляхетний, хто гербів собі навісив,

А сам насправді є прислужник бісів.

Не той шляхетний, хто пишається дідами,

А має на сумлінні чорні плями.

Шляхетність, мов кришталь, що промениться ясно,

Мов скло прозоре, що блищить прекрасно,

І скарб, і гроші, і всі титули минуться,

А слава й честь навіки зостаються…

"Про справжнє шляхетство", переклад В. Коптілова

Звідти в Гербурта таке чудове володіння польською мовою і спроби писати живою українською, а не церковнослов’янським суржиком.)

— Добре, Михайле, скажи, що я зараз вийду.

Коли я йшов через затоптане подвір’я, думав, чи впізнаю Яця, бо пам’ятав його наче в тумані. Але очі відразу впізнали того, на кого вказало серце. Трохи осторонь від брами стояв літній спокійний чоловік у кожусі, а коло нього парубок гладив гнідого коня, запряженого в прості, але доброї роботи сани. Старший був Яць, я вже не мав сумніву, коли почув його голос — глибокий бас, що котився як грім. Такий голос пасував би велетню, а не чоловіку середнього зросту. Був він чисто поголений, з довгими вусами і головою, притрушеною раннім снігом старості. Одежу на собі мав міщанську, але було в ній щось невловимо селянське. Не чекаючи, поки він вклониться мені, я підійшов до нього

перший і обійняв як рідного брата. В душі загорілось бажання віддячити тому доброму чоловіку достойно і вже після того спокійно дивитися йому в очі. Мені було байдуже, чи хтось нас бачить з двірської шляхти, але я відчув його збентеження й відступив крок назад. Не знаю, чи виявив би я таку сердечність, якби мій благодійник був у вбогому лахмітті, можливо, що сердечність і почуття приязні були б менші.

Яць трохи розгубився, навіть сльози виступили в нього на очах, але відступив, щоб уклонитися, і спитав мене:

— Як здоров’я вашмосці?

— Добре, пане Яцю. Гріх нарікати.

— То я дуже тішуся, що виджу вашмосць в доброму здоров’ї. То є мій наймолодший син Іван, що оженився з панною Білінською, і Бог тиждень тому послав їм дитинку — дівчинку.

— Радий, пане Яцю й пане Іване. Най росте здорова й щаслива дівочка. А ще більше радий я, що ми стрілись, перепрошую, що перший вас не навідав. Мав на се поважні причини.

— Бануємо ми всі за ясновельможним, царство йому небесне! — перехрестився Яць, а за ним я і син Яців.

— Не смію вашмосць тримати тута на холоді. Прийшли-смо просити пана за хресного вітця дитинці. Знаємо, що ви православні, тому просимо зробити нам таку ласку.

— То не ласка, а честь для мене, пане Яцю. З превеликою охотою. Коли хрестини?

— Та післязавтра, в неділю, в тернівській церкві після служби. Я пришлю по вашмосця. Дякуємо красно!

— Нема за що!

"Ну от, Северине, — мовив я сам до себе. — Невинна дитинка освітила тобі дорогу. І то дорогу життя, а не лише смерті. Бо 4 квітня доведеться мені йти дорогою смерті". (АК: на цей день було призначено похорон Яна Щасного Гербурта, на якому пан Северин мав іти в жалобній процесії. Тому й називає її дорогою смерті.) І через те сам чувся приреченим на смерть, бо все, що пов’язане з життям чи смертю, брав близько до серця. Відмовитися від сього не міг. Так само, як і від кумівства, хоча звичай здавався мені дуже дивним. Казав маршалок, що так робили римляни. Ще мав бути вершник зі списом, що в’їде до костелу. Не знаю, чи можна в’їхати на коні до добромильського костелу.

З неділі мали з’їхатися всі кревні, і аж тоді мали читати тестамент. Ліпше мені було б вернутися у Боневичі, там так любо й спокійно. На схилі літ хочеться тиші. Он князь Лев Данилович на старості постриг прийняв і вмер у Спасівській обителі, казав мені добромильський священик, отець Климентій. А поховати себе заповів у Лаврівському монастирі, що недалечко від Спаса. Бо там благодатні мощі святого Онуфрія. (АК: Такої думки дотримуються й сучасні історики, хоча могили князя Лева досі не знайдено на території монастиря. Її не було ще за Австрії, коли переносили з крипти останки похованих на цвинтар. Проте є думка, що князя Лева поховали як простого ченця, максимально скромно і анонімно. Тоді останки просто не ідентифікували. Можливо, Ян Щасний і назвав сина на честь князя, хоча міг вкладати в друге ім’я Лев невідомий нам містичний зміст.) Але теперішні вельможні пани не такі побожні, та й мусять пильнувати до останнього, щоб маєток не розтягли діти та родина. І послух чернечий треба вміти тримати. І віру мати кріпку, а не скакати з православних у католики, а з католиків у лютерани. Хоч покійний ясновельможний і любив навідувати ченців, чи то в Добромилі, чи то в Сусідовичах, але нізащо б не постригся в ченці. Сам чув, як він казав: "Як нема стін — нема спротиву. Нема спокуси — нема гріха". (АК: Автентичні слова Яна Щасного.) При ньому навіть я почав відчувати, що стіни тиснуть. Одна річ — обов’язок, а інша — примус для обов’язку. А я чувся примушений. І через те підупав духом,

бо тре’ чекати цілих три місяці на гадану волю. Мусив укласти своє життя так, щоб сей час пролетів, а не проповз, і щоб з мене була якась користь. Не звик я жити з чужої ласки. Не хотів нидіти в глухому закутку, як той щур. І от прилетіла перша ластівка. Мушу сказати, що не був я товариський. Люди ніби й приязнились зі мною, та за якийсь час зникали з мого овиду, зачувши в мені щось чуже. Ніколи не забуду, як ще замолоду покидав я Острог, і мій приятель-одноліток, з яким ми не раз на шаблях вправлялись і з мушкетів стріляли, сказав на прощання: "Не розумію, в чім річ, пане-брате. Чужим ти прийшов і чужим йдеш — чи може таке бути?".

Гірко мені було се чути. Та тепер, здається, розумію, в чім тут річ. Не в тому, що не любив бучного товариства, не гасав за спідницями, а либонь, у тім, що був я завеликий для малих і замалий для великих. І все через те, що стелилася мені одна дорога, але вітцівська рука направила мене на іншу. З того скособочився, всох мій розум, засумувала душа.

Коли вертався я до замку, перед тим походив трохи по ринку, бо церква виявилась замкнена, мабуть, отець Климентій кудись поїхав, трапилась ще одна подія. Побачив я секретаря покійного ясновельможного, Стаха, що розчервонілий і веселий бесідував з якимось опасистим шляхтичем. І враз лишив його і пішов мені хутко назустріч. Взяв за руку і зашептав, дишучи кислим винним духом:

— Чи не поможе мені вашмосць віднадити сього добродія? Набрид він мені своїми балачками. Я прикинусь, ніби маю пильну справу до пана.

Я зрозумів, що він не відчепиться, та й, по правді кажучи, доводити щось чоловікові напідпитку — тяжке і прикре діло.

— Чого ж ні? — знизав я плечима.

— То ходімо ближче до конюшні.

Ми підійшли і стали там проходжатись. Знаючи гострий язик і непривітність пана секретаря, я не хотів обзиватись перший, а йому, видно, було ліньки, тільки сопів. Нарешті я не витримав і спитав:

— Чи не порадить ващмосць, що можна подарувати похресниці? Попросили мене стати хрещеним, а я не знаю тутешніх звичаїв.

Стах відразу стрепенувся, як сонний пташок, якому під ніс насипали зерна.

— Хто попросив?

— Один чоловік, добрий і зичливий до мене. Я після похорону ясновельможного забираюся звідси, то хочу лишити похресниці гарну пам’ятку, бо хтозна, чи побачу її колись.

— Ну, се залежить від статків…

— Дитини чи моїх?

— Дитини. Якщо родичі підлого стану, а такі люблять просити шляхтичів потримати дитину до хреста, то вистачить корови.

Я замахав руками.

— Корова не буде вічно жити, а той чоловік, хоч і простого стану, але сина оженив зі шляхтянкою.

— Яць із Тарнави?

— Так, той, хто врятував мені життя.

— Ну, сей хлоп не простий! Великий багач. Має табун коней і повно поля, ще, кажуть, частку від соляної криниці. Тут корова справді не потрібна, треба щось гонорове. Золото. У нас торгують ним вірмени. Але ні! Пощо панові йти до них, коли в мене є щось. Кульчики перлові. З самого Львова!

Кинувши швидкий погляд на конюхів, що стояли неподалік, секретар прошепотів мені на вухо:

— Я відпродам сі кульчики пану. Маю їх у себе. За 15 злотих. За скільки купив, за стільки й продаю.

Пам’ятаючи, що у нетверезого чоловіка язик теліпається, як шмата на вітрі, я розгубився. Бо не скидався сей непривітний і нарваний молодик на такого, що має коханку чи наречену. Хоча міг цілком мати, натура бере своє.

— Але ж… — пробурмотів я. — Може, пану вони згодяться. Не тепер, то колись…

— Вже ні! Юж по всьому! Не пригодяться! — ляснув, як батогом, Стах, зірвавшись з шепоту на повний голос.

Тепер я бачив перед собою цілком іншого чоловіка — такого, що має зранене серце. Як протверезіє, то знов стане вовкуватим та в’їдливим.

— Добре. Я відкуплю тоті кульчики в пана. І жодна жива душа не знатиме про нашу оборудку, — поквапився відповісти я.

— То я потім зайду, увечері.

Е, подумав я, до вечора він може все забути, як протверезіє. А я можу купити якусь золоту цяцьку і у вірменських купців. По правді, секретар покійного Гербурта видавався мені підозрілим. Хотів би я

вірити, що на сей раз він щирий і більш нічого, окрім грошей за кульчики, не потребує.

Цілий вечір я просидів при свічі й книжці, аж очі заболіли. Потім вирішив помаленьку вкладатись спати, бо думав, що секретар вже не прийде. Аж тут у двері щось зашкреблося. То був він. Дивно, як ноги ще тримали. Звісно, молодий, ще перебіситься, але в домі жалоба, і якби його побачила ясновельможна княгиня, хтозна, як воно б скінчилося для Стаха. Шляхта наша свавільна і нарвана в корчмі та в своєму осідку, але на службі мусить шануватися.

Секретар одразу кинувся до мого столика, на якому лежала розкрита книжка, нахилився над нею.

— Чуєш, пан!

— Що таке?

— Знає пан, хто написав сю книжку?

— Та ж Андрій Мачуський. (АК: Пан Северин лукавить. Він чудово знає, що книгу "Про дружбу і приятелів" написав Гербурт під псевдонімом Анджей Мачуський, але не хоче виглядати фамільярним стосовно свого покровителя.)

— Ги! — гикнув секретар. — Се він написав! — і показав пальцем у стелю.

Потім виправив себе, мотнув головою:

— Ні, ще не там! А отам!

Тепер він показав пальцем у підлогу.

— Може, там і зостанеться, піде сходками ще глибше. Пан знає куди. Маґнат! Всі маґнати там!

— Не думаю, що яснов…

— Помовч! Тихо! Я маю то все до єдного місця! Я йду до кляштора. Пощо мені шукати ще одного такого, як він. Як ти… Пшепрашам, але пан лише фігляр, комедіянт. Думає пан, що як вбрав одежу Гербуртову, то вже ним став? Ні! І постава не та, і погляд не той. Але за три місяці всі забудуть, як виглядав Гербурт, може пан не переживати…

Тепер він тицьнув пальцем собі в груди:

— А! Згадав, за чим прийшов! Слово шляхтича!

Він видлубав з-за пазухи хустинку, зав’язану у вузлик.

— Бери, вашмосць! Гроші віддаси завтра, бо я йду до корчми, то можу пропити. А мені треба довги віддати. Завтра! Чуєш, пане, завтра!

Я кивнув.

— Знаєш, вашмосць, хоч я й молодий, але вже знаю, що можна зле почати і добре скінчити. А можна добре почати і зле скінчити. Як ясновельможний!

Він засміявся і, притуливши палець до вуст, мовив весело:

— А стіни мають вуха! Та мені вже се до дупи! Я так не хочу. І можу дати пану пораду, хоч вашмосць уже в літах. Хай у пана будуть вуса, і борода, і вбранко, всьо, як належиться у погребовій виставі, але не дай Боже влазити в шкуру та серце небіжчика, бо довіку не вилізеш!

Я мовчав, бо що міг сказати? І щоб не продовжувати розмови, спитав:

— А до якого кляштору пан хоче йти?

XI

Ну, нарешті Стах вступився, можна й відпочити. Дякую тобі, Господи, що дав мені перебути сей день. Один ти знаєш, чи на добре, чи на зле. Кожен день впливає на наступний. Що з’їси нині, завтра тобі відіб’ється. (АК: Ця коротка нічна молитва пана Северина важлива з огляду на те, що далі його чекає довгий процес самопізнання через особистість Яна Щасного, який незримо присутній в Добромилі. Інтуїтивно він шукає зв’язок між подіями, розуміючи, що той важливіший за самі події. Можна змінити своє ставлення до подій, щоб не заплутатись в павутинні зв’язків.)

Мав я потому примітну бесіду з маршалком Томашем, з яким нас зблизила смерть ясновельможного, коли ми стали мимоволі свідками, і становище досі лишалось непевним. Нагла смерть старости мостиського і вишенського кидала не лише на нас тінь, а й на покійного. Ми не могли розповісти усього того, що бачили, хоч би й хотіли, бо не все можна передати словами. Та й кожен із нас бачив по-іншому. Перший час пан маршалок боявся того, що я почну плескати язиком, бо раніш не дуже до мене приглядався, аж нарешті помітив, що я не прагну завоювати прихильність ясновельможного, відтрутивши його старих слуг, і не шукаю якої-небудь користі. І тепер, коли вже минуло кілька тижнів, він міг не боятися, що з мене вилізе хам, який оповідатиме в корчмі подробиці кончини господаря. Я й гадки не мав йти до корчми, де можуть підпоїти чоловіка і вивідати у нього все, що він ховає для себе. Отож, коли я стрінувся з маршалком у замку, він спинився побалакати зі мною хвилю, щоб подивитися, як на мене вплинуло нове становище і чи я, не дай Боже, не передумав. Тоді я й сказав:

— Чув я, вашмосць, що пан Стах йде до кляштору в Самборі.

(АК: Йдеться про монастир бернардинів, властиво, "Товариство серця Ісусового" заявило про себе 1698 року. Отці Самбірського монастиря були духівниками Маріанни Мнішек, і в історичних джерелах їх називають єзуїтами, яким приписують небезпідставно участь у всіх політичних інтригах довкола обох Лжедмитріїв. Монастир бернардинів у Самборі був тим гніздом, де зміцніла й отримала крила найбільша авантура XVII ст. Те, що колишнього секретаря Яна Щасного прийняли до цієї обителі, автоматично означає, що його прагнули використати.)

— А від кого пан се чув? — ураз стрепенувся маршалок, і лице його з погідного стало настороженим.

— Від нього самого. — Про кульчики я, звісно, не сказав. — Певно, се для нього велика честь.

— Ясновельможна княгиня просила затриматися, навести лад в паперах, але нашого Стаха наче якась муха вкусила. Навіть похорону не хоче дочекатися. Не думав я, що отці єзуїти такі спритні. Тепер доведеться когось шукати, щоб дав собі з тим раду.

— Якби я міг чимось допомогти…

Маршалок зиркнув на мене гостро:

— Власне, особисті папери княгиня тримає у себе, а все інше, казала вона, може почекати.

На лице маршалка набігла тінь, видно, ясновельможна вдова вже має когось на мислі. Є в неї тепер і радники, і дорадники, яким не потрібні старі віддані слуги. Чи мало я про таке чував…

— То що, вашмосць, ще хотів би довідатись?

— Так, пусте. Чи є у секретаря якась родина? Дивно, коли такий молодий чоловік прагне до кляштора. На те мусить бути якась поважна причина. Сердечна, наприклад…

Сам не знаю, чого я спитав се. Може, через ті золоті кульчики з перлами.

Маршалок похитав головою:

— Нікого в нього нема, хоч роду гідного. Жив при ясновельможному, як у Бога за пазухою. Панну, що була йому призначена, віддали за іншого. А може, Стах вважав, що вона йому призначена. Забив собі у голову цвяшка, розуміє пан?

Я кивнув. Розумію, всі ми були колись молоді й виділи те, що хотіли видіти, а не те, що є направду.

Коли я попрощався з паном маршалком, то збагнув, що вчинив негоже. Куди мені пхатися до паперів такого великого чоловіка. Завелика честь. Пригадую, як сидів у бібліотеці й побожно спозирав на все це багатство, яке не міг дозволити собі навіть шляхтич середньої руки з п’ятьма селами. А се була бібліотека лише в Боневичах. А в Низькому замку, Високому, Мостиськах… Не раз ясновельможний посилав гінця по ту чи іншу книжку, нетерпеливився, як того довго не було, а потім гонець, рум’яний від морозу чи мокрий від дощу, йшов просто до кабінету з шкуратяною торбою, лишаючи сліди на коштовнім килимі, виймав книгу з торби, завинену в хустку, і давав до рук Яну Щасному, а той приймав книгу, наче дитя. Кожен, хто бачив пана Гербурта в ту мить, вигукнув би: "То все, що кажуть про нього, — брехня! Не сиротив він чужі діти, не забирав маєтку у вдови свого вуйка!". Певно, і Олександер, і Юлій Цезар не завше були зразком шляхетності. Говорили про дружбу й любов межи людьми, про мир, злагоду, однак чинили так, як велів світ. І ніхто не називав їх брехачами й лицемірами — хто високо піднісся, має лиш один гріх — страх. Втечу

йому не пробачають. (АК: Хоч пан Северин і натякає на різницю між простими людьми і людьми високого стану, але як християнин і доброчесний чоловік не може змиритися з сакраментальним "Що можна Юпітеру, то не вільно бикові". Ця нерозв’язна проблема не даватиме йому спокою до кінця. Принаймні Северин не творить собі кумира, бо ментально не почувається васалом навіть у своєму досить приниженому й хисткому становищі. Зрештою, у ті часи становий поділ був чимось природним і люди не відчували дискомфорту.) Та й то за се його судитимуть свої, а не люди підлого стану. А те, що нині видається злом і нещастям, через сто чи двісті літ вважатимуть благом.

XII

Наближалась неділя. Гарні були кульчики — з перлин викладена квіточка, ще й золотий листочок обвився довкола неї. Похвалився я ними перед Михайлом, однак не сказав, у кого і за що купив. Але позаяк стіни мають вуха, то він, певно, знав. Хіба я не розумів, навіщо приставили до мене гайдука? Взяв на хрестини і його, і пахолка Павлуся, щоб було гонорово. Не для мене, а для Яця. Він того вартував.

Їхав я на санях, що прислав по мене Яць. Михайло на коні, а пахолок на задку саней примостився, черкаючи ногами по дорозі, видно, се його забавляло. В повітрі висіла імла, краплини води осідали на лице, але сніг не танув, і від вогкості мене почало трохи морозити. Яць приїхав сам по мене, видно, боявся, що син не знає, як обходитися з такою поважною особою. Я б на його місці так і вчинив.

— Великої гостини не буде, — мовив він, ніби перепрошуючи мене, — але дитина вродилась, треба її привітати. Се ж не шлюб брати. Не дай Боже, вмре, піде на той світ нехрещена.

Він хутко перехрестився.

— А ще онуки в тебе є?

— Аякже, від старшого сина. Два хлопці — одному три, другому два. Такі збуї!

— У мене один син, жонатий, правда, діток Бог ще не дав.

— Певно, хочеться онуків побавити?

— Та я про се якось не думав, бо жона мені згинула.

— Того пан так далеко від дому опинився. Туга пігнала. Минеться туга — захоче пан додому.

— А то вже як Бог дасть.

— То правда. Але добре, що пан живий-здоровий. Маєте велике щастя, що вціліли в тій масакрі. У нас таке буває, хіба як татари нападають. І що, не знайшли тих драбуг?

— Не чув я. Своїм життям завдячую тобі, добрий чоловіче, вічно буду в боргу перед тобою.

Мовив я се щиро, може, не так палко, бо серце моє всохло — давно не було перед ким його відкривати.

— Нехай вашмосць не гнівається, але мушу щось йому повісти…

— Кажи, Яцю.

— То не від мене пішло й не піде далі. Кажуть люди, що то недобре, що пан так подібний до ясновельможного. Се значить…

— Се значить, що я можу піти вслід за ним, так? То я справді схожий на Гербурта?

Ясь кивнув.

— Як брат рідний, з одної утроби! Давно я пана не видів, а пару днів тому, як приїхав просити вашмосць за кума для онуки, то мені аж мороз по шкірі пішов. Ніби сам ясновельможний вийшов з брами. Не бійтесь, у мене ніхто не посміє на вас витріщатися.

— А я не боюся. Як не боюся бути парсуною дорогого ясновельможного. Хоч сим прислужуся йому наостанку. А далі, як Бог захоче, най діється Його воля. Не міг я відмовитися від такої честі, хоч вельми дивувався, що мені вона припала, а не комусь значнішому.

— То так, — погодився Яць. — Таким панам великим не можна відмовити.

— Порятував ясновельможний мене у скруту — хіба таке забудеш? Добре, що недовго мучився…

— У нас кажуть: хто відмучився на землі, заслужив легку смерть.

Не сподівався я почути се від простого чоловіка, хлопа, аж заболіли мені сі слова. Мушу визнати, висловився Яць незгірше Сенеки, хоча невідомо, що сказав би на таку приповідку хтось з родини покійного. (АК: Родині Гербурта навряд чи сподобались би ці слова, бо стосовно Яна Щасного вони б виглядали на докір, адже в очах його кревних і близьких він був руйнівником і бунтарем, логіка його вчинків була незбагненна.)

Врешті ми приїхали на місце — велике обійстя, акурат коло дороги, що провадила з Високого замку до Боневич, огинаючи гору Радич. Я міг помилуватися замком на Сліпій горі, що був зовсім близько. Червона черепиця на вежах, засніжені схили й блакитне небо — твердиня Гербуртів. Що з ними буде? Ясновельможний, як всі маґнати, думав, що буде жити вічно. А ми — прості люди, нам і того куцого віку забагато.

(АК: А сталося те, що наприкінці XVIII ст. марнотратна власниця Добромиля Анна Бялогловська почала розбирати замок без жодної на то потреби. Так що мешканці Добромиля чи не перші винайшли дотеп про блондинок, бо таке поводження з твердинею славного роду Гербуртів викликало в них хвилю обурення. Втім, у XX столітті селяни з Тернови самі вже використовували цеглу з замку для своїх хлівів.)

Яць кинувся показувати мені господарку, що справді виглядала на обійстя заможного шляхтича. Але я був неуважний, оглядаючи вгодованих жеребців та кобил в тяжі, клуні й засіки, повні всякого добра. Свіже повітря й яскраве сонце притлумили мене, і я ледве здобувався на слова, які хоч і були щирі, але в той же час вимушені.

— Виджу, добре вам ведеться. Дай Боже, щоб так було завше.

І тут я завважив гіркий усміх на вустах свого доброчинця. Він зітхнув і вказав на Замок:

— Пустий! Ясновельможний був добрий до мене. Були ми разом не в одній битві. Що тепер буде зі мною?

То правда — нікому буде захищати Яця від нарваної шляхти, що не вважає хлопів за людей і заздрить їхнім статкам.

— Нічого, дасть Бог, повернеться молодий пан…

Яць рішуче замотав головою:

— Продадуть Добромиль! І Тернову, не дістануться вони паничеві. Як прийшли, так і підуть. Великі борги лишає небіжчик. Усе пішло на військо та на всілякі виправи… (АК: Активність шляхтича визначалася тим, як швидко він може організувати військовий загін, піших і кінних. Це змушені були робити всі. На Рокош Ян Щасний виставив 1000 вояків, на вилазки, на міжусобиці теж треба було мати власну армію. Частина

війська була на повному пансіоні, а решту доводилося наймати в Угорщині. Видатки на платню, утримання, лікування були величезні. Політичні амбіції Гербурта не окупились, в цьому і є основна причина занепаду добромильського маєтку. Друкування книг теж коштувало чимало, і через заборону продажу "Історії" Яна Длугоша Гербурт не міг повернути борги.)

— Невже так зле?

— Се кожен знає, вашмосць. Ну добре, ходімо в дім. Заберемо дитя та й ходімо до церкви. Другий кум там вже дожидається…

Я й забув, що буде ще один хресний батько. Се добре, бо я поїду, а він лишиться.

— Бачу, що наші й ваші звичаї не дуже різняться. Се тому, що ми православні.

Яць глипнув на мене якось дивно.

— Є ще одна річ, вашмосць, яка мене не те, щоб дуже тривожила, бо я вже немолодий, але як подумаю про дітей та онуків…

— Що ж то за річ?

— Унія, — мовив він і скрушно похитав головою. — Той, хто прийде замість пана Гербурта, чи захоче він боронити нашу православну віру?

— Мені видається, що ясновельможний не боронив ні нашої віри, ні іншої, — сказав я обережно. Я сам чув від нього, що для всіх ліпше, коли між християнами мир. Та й княгиня не дозволить силувати людей.

І подумав про себе: "Мир важніший за віру". Правда, не сказав се вголос.

— Може, й так, — погодився Яць. — Був я в Самборі в уніатській церкві, нема різниці. Я, звісно, не хотів би міняти віри, але так само не хотів би, щоб мої діти проливали християнську кров.

(АК: В добромильських володіннях Гербурта панувала релігійна терпимість. Остання війна Гербурта була проти агресивного насаджування унії 1596 року, він вважав винними у цьому єзуїтів. Його знаменитий "Розмисел про народ руський" був дуже неприхильно зустрінутий поляками. Під час Рокошу частина української шляхти пішла з рокошанами, але потім, підкуплена королівськими привілеями, відвернулась від союзників. Однак Гербурт продовжував відстоювати віротерпимість навіть після того, як на нього нажалілись Папі римському. Польські історики старого гарту тлумачили такі дії Яна Щасного з погляду шовінізму. Але й виставляти Гербурта ура-патріотом, як це робили деякі українські історики, теж було хибно. Ян Щасний був насамперед гуманістом, правда в епоху кризи гуманістичних ідей. Щодо наших персонажів — селянина Яця і волинського шляхтича Северина, — то вони належали до людей поміркованих, і до того ж ніхто наразі не переслідував їх за православ’я. Глибока порядність утримує їх від передчасних оцінок. Хоча за жодних обставин вони не перейшли б у табір римо-католиків, навіть перед лицем смерті.)

До церкви я йшов з молодою шляхтянкою, кумою, що в доньки мені годилась, але була дуже сміла, аж занадто, жартувала, правда, нікого се не дивувало, то і я перестав про се думати. Нехай муж її сим клопочеться.

Дивно, всі ті бесіди, які я мав у Добромилі, можна було би хіба переповісти в пустім полі, викопавши ямку, як се зробив слуга царя Мідаса, в котрого були ослячі вуха. Не тому, що я боюся, хоча й боюся трохи, звісно. У нас нема стільки тайного, скільки тут, в Добромилі. І хоч добрий Яць не застерігав мене, я знав, що повинен мовчати, аби не

зашкодити сьому чоловікові, і заодно й мертвому Гербурту, чию честь потрібно не менше боронити, ніж за життя. Яць не виглядав на затурканого темного, вмів і писати, й рахувати точно вмів ліпше за мене, бо господар з мене не вийшов. Господар мусить мати велике терпіння. (АК. Пан Северин — невротик, ейфорія переходить у нього в депресію, і навпаки; він зосереджений на власних відчуттях. Такі люди зрідка досягають великих успіхів у житті, якщо мають низький старт, бо вони не публічні.)

Вже у церкві я звернув увагу на те, що другим кумом був купець. Когось він мені нагадував — приємний такий чоловік. Досить молодий, вбраний у просту одежу, але з дорогого сукна. Видно було, що не вперше у цій церкві. Люди дивились на нього з повагою, змішаною зі страхом, і довкола нього була якась пустота, ніби обвів він себе зачарованим колом. Чим він торгує? Може, живим товаром? (АК: Торгівля людьми була поширена в усі часи, а в так звані козацькі особливо. Найприбутковіший бізнес нині — торгівля рабами, тільки зараз їх не ловлять, нападаючи на села чи міста, а вивозять за межі України обманом, обіцяючи пристойні заробітки.) Ні, не вірю. Радше він міг під виглядом купця виконувати всілякі таємні доручення. Я не бачив його у ясновельможного. Мабуть, далеко їздив і щойно вернувся.

Церква була стара й тісна, священик старався, але не потрафив говорити так гладко, як отець Климентій. Може, хвилювався, боявся, що чужі люди його обмовлять, а серед них були й католики, що стояли з квасними мінами, і шляхтичі з родини Яцевої невістки. А родина мого добродійника скромно стояла збоку, наче не в себе вдома. Се мені не сподобалось. Було душно, я не відчував жодної благості в серці, хоч щиро прагнув її відчути, плач дитинки болем віддавався в голові. Так, я змінився з тих пір, як покинув рідне попелище і окаянну пустку. Якби разом з думками змінювалось і лице, то мене міг би не впізнати навіть рідний син.

Мені дали потримати дитинку. З огляду на холодну пору священик не занурював її в купіль, а лише помастив ручки й ніжки свяченою

водою. Біднятко тихо квилило. Я вже забув, як виглядає кількаденне дитя, але тепер відчув його страждання: подих людей, коливання повітря, чужі дотики, голоси. Воно ж нічого ще не відало про сей світ, немилосердний і грубий. Бо якби знало, то не вийшло б з материної утроби. Се, напевно, найбільша загадка творіння: приходити в муках, жити в стражданнях і вмирати з болем. Життя — се покута, — казав один мудрий чоловік, коли ми чекали на неприятеля і не знали, чи побачимо схід сонця. Ворог зачаївся десь в темряві, в лісі чи за лісом. Ніде не горіли вогнища. Навіть якби я знав, що згину завтра, то не міг би втекти. Тому й боятись не було чого.

Боявся я смерті, коли дитиною поцілував руку померлого діда. Мене піднесли до катафалку на руках і нахилили над тілом. Я заплакав, бо рука дідова була зимна, а довкола говорили: "Дивіться, яка мудра дитина! Жаліє за дідом". Хоча плакав я від страху, бо як я міг любити діда, коли не знав його зовсім?

Не знаю, чому я згадав про свій перший страх перед смертю в мить, коли мав разом з усіма тішитися новому життю, яке благословляв Бог. Чомусь такі думки приходять до голови, коли ми бачимо щось живе, квітуче, молоде. Ніби нагадуємо йому й собі, що довго таким воно не буде, бо де початок, там і кінець. А проте видиво старого, знищеного, зів’ялого не викликає в нас почуття втіхи, що на зміну йому прийде нове, сильне й здорове. У нашій душі більше смутку, ніж радості. (АК: Такі міркування були властиві не лише людям простим, неосвіченим. Вся християнська культура просякнута смутком і соціальним песимізмом. Рідко хто з людей замислювався над тим, чому це так, а не навпаки. Можу наразі згадати лише Монтеня.)

Ясновельможний оповідав, що не все так було. Жив у сих краях народ з іншими звичаями. Коли дитя з’являлось на світ, то родичі плакали, а коли хтось помирав, то сміялись і танцювали. Правда, той прадавній народ не знав Христа, але і магометани, і юдеї теж не вірять у нашого Спасителя, однак плачуть за своїми померлими так само і носять жалобу.

Передаючи другому кумові дитя, щоб і він потримав його, доки священик научає нас, хресних батьків, я зауважив, як вміло і впевнено той бере похресницю на руки, як всміхається до неї. Дитина відразу замовкла. Що ж, подумав я, з нього буде ліпший хресний, ніж з мене. Але я молитимусь за се дівчатко щодень, де б я не був.

Ми вийшли надвір й очі мої самі собою навернулись до замку зі спущеним на знак жалоби штандартом. Яць запросив нас усіх у дім на учту. Я відчув голодне нетерпіння, і в той же час не хотілось покидати се високе чисте небо. На мить я розгубився, і Яцю довелося мене окремо припрошувати.

Світлиця після Гербуртових покоїв видалася вбогою і низькою. За стіл правили дошки, поставлені на риштаку й застелені, правда, білими новими обрусами, а лави понакривані були тканими хідниками. Світлиця не огрівалась, і крізь запах теплої страви пробивався затхлий дух. Начиння майже все було глиняне й дерев’яне, але на столі знайшлися олив’яні чари й декілька таких самих тарелів. Але мене се не дратувало. Навпаки, я боявся побачити в Яцевій хаті сліди марнославства. Нема нічого гіршого, як хлоп починає вдавати з себе шляхтича, так само як чоловік шляхетського стану сходить на пси, коли зубожіє. Не для того Господь сотворив чоловіка, щоб він пишався чи опускався, а щоб кожен робив своє діло. Шляхта — то ніби голова, духовенство — серце, майстри — руки, купці — черево, а хлопи — не що інше, як ноги. Як ноги стоять твердо на землі, то й голова тримається рівно й гідно. Се не я придумав, так любив розважати мій отець, царство йому небесне, коли мав добрий гумор.

Яць посадив мене коло себе, але я посунувся, коли прийшов священик. У Добромилі моє місце було незмірно скромніше, в самому куті, зрештою, я приходив просто щось перехопити, та й через жалобу тепер ніяких парадних учт не було. А в Боневичах ясновельможний вечеряв у вузькому колі, де ми просто сиділи за круглим столом.

Страви нам подали прості, без приправ, але таке мені найбільше смакувало: печена свинина, кури, борщ, капуста з горохом, пампухи, свій мед, тільки пиво куповане, з корчми.

Священик змовив молитву, благословив страву. В церкві він виглядав благим, наче застрашеним, але ми потроху розговорились. Я спитав, чи буває він у Добромильській обителі, й отець розповів, що з Тернової є коротша дорога попід ліс, але тепер там небезпечно через вовків, та й сніг великий.

— А чи приходить зараз хтось в монастир?

— Не знаю, — раптом відворкнув отець Даниїл і засопів, — братія сама по собі, і ми самі по собі. Вони до нас не йдуть, то чого нам до них ходити.

З того я зрозумів, що терновський священик має щось супроти монастирських ченців, чимось йому не вгодили. Та й мав він цікавіше заняття, ніяк не міг насититись. Я вже більше нічого не питав його. Помалу розмови ставали голоснішими й веселішими, як се завжди буває на великій учті. Мене від того хилить завше на сон.

— Я чув, — раптом озвався до мене отець Даниїл, — що ясновельможний вмер без святого причастя. Тяжко буде відмолити сей гріх.

— Хіба мало людей вмирає без святого причастя? Не бійтесь, отче, за душу ясновельможного. Бог все видить. Хіба мало зробив пан Гербурт для нашої православної церкви, хоч сам належав до іншої?

За столом притихли. Яць заметушився:

— Хто б сумнівався в цьому? Знаємо, аякже!

— А все ж мені дивно, — озвався старший шляхтич, що сидів коло мене, — як можна отако в розквіті літ вмерти. У нас різне кажуть про сю смерть…

— А що кажуть? — спитав я, ледве стримуючись.

— Та різне! — махнув шляхтич. — Вже й не пам’ятаю. А, що се через книжки. Як книжка стара, то в ній збирається отрута. Надихається чоловік, і починає голова боліти або ще гірше.

Я розумів, що шляхтич хитро намагається перевести розмову на якісь бздури.

— Перший раз таке чую, — мовив я. — А от те, що декому зі шляхти не до вподоби, що хтось мудріший читає книжки і навіть друкує, се я чув не раз. Се ж ваші шляхтичі писали листа його королівській мосці, аби закрив друкарню в Боневичах, хіба ні?

Сказав я се так, що всі почули і примовкли.

— Я теж се чув, — озвався раптом купець, тепер вже мій кум. — Прикро, як свій свого топить.

Не годилося б встрявати купцеві у бесіду шляхтичів, могло б се погано скінчитись для нього. Але натомість шляхтич пополотнів, а потім почервонів і опустив голову. Не тому, що правда очі коле, а тому, що боявся купця. А той ще раз сказав як припечатав:

— Один прутик легко зламати. А спробуйте зламати цілий жмут. Ненависть горнеться до ненависті, й тому сильна, а любов від любові втікає, чи ж не встид?

Ох, як добре сказав купець! Більше нічого він не сказав, хоч я міг би додати від себе, що не все так просто. Вольність вольністю, але шляхтич

чинить так, як маґнат скаже, се кожен знає. Не обійшлося тут і без цього, я певний. Ян Щасний теж користав зі свого маґнатства і староства, поки міг. А як став вовк слабий, то інші вовки без жалю з ним розправляються. Так то вовки, а людині, та ще християнину, не годиться таке чинити.

Тут взяв слово господар, Яць, підвівшись зі свого місця:

— Добре, коли рід великий. Маю я три сини, як соколи, і дай Боже, Петрусю, щоб ти не спинився на доньці, а пристарав ще сина, та й не одного. Чи не час нам показати новохрещену Катерину, аби мати й дитя могли спочити? А тоді будемо гоститись далі. Жаль мені, що наш кум, пан Слуга з Добромиля, мусить зараз виїжджати в далеку дорогу. Дякую за честь і п’ю до тебе, пане Слуго!

— А я до тебе, пане Яцю!

До світлиці увійшли дві куми з розчервонілими, як ягідки, лицями. Одна несла дитину, а друга тацю зі збанком і чарою. Я зрозумів, що то має бути, бо в нас теж є подібний звичай, тільки подарунки для немовляти кладуть до колиски.

Спершу дитя піднесли до діда. Той поклав на тацю кілька золотих і випив чарку:

— Рости здорова!

Потім піднесли до другого діда, непримітного шляхтича, маленького і сухенького, від якого я не чув ні слова. Потім дійшла черга на мене і я вийняв перлові кульчики. По тому, як зблиснули очі в обох кумась, я зрозумів, що вгодив.

— Пощо пан так тратився? — прошепотів мені на вухо Яць, але я нічого не відповів чоловікові, що врятував мені життя.

Священик не мав би дарувати нічого, проте поклав на тацю невеликий, але дуже гарно вималюваний на дошці образ святої великомучениці Катерини з колесом, і люди схвально загомоніли, а мені щось здушило в горлі. Які ж вбогі наші православні отці, застрашені католицькою шляхтою, обтяжені потомством, невчені! Лиш той, хто приймає убогість Христа за цноту, не здригнеться при виді сих залатаних ряс. Я не про отця Даниїла, бо, маючи такого Яця при собі, він ніколи не буде голодувати й ходити в лахмітті. Темнота мусить освітитися любов’ю пастиря, а якщо той сам темний і затурканий, то нащо він здався? Страшна думка, але її можна стосувати до кожного, хто, впавши у нужду тілесну, приводить туди і свою безсмертну душу. Хто йому винен? Лиш він сам. Звідси й погорда одних людей до інших.

Тут приступив купець, якого так дивно звали — Слуга з Добромиля, — й поклав на тацю… квіт. Чи мені привиджується? Ні, то була правдива біла ружа, що часто цвіте у панських садах влітку. Диво-дивне. Не намисто, не гроші, не сувій тонкого полотна, а квіт посеред зими! Люди кинулись, обступили, а священик перехрестився і похитав головою. Мені враз стало душно, перехопило подих, і я вийшов зі світлиці. Був уже вечір, блимали дрібнесенькі зорі, й усюди панувала темрява.

— Михайле! — крикнув я, хоча й не сподівався, що швидко знайду гайдука, але він легко відділився від купки людей, що стояли коло оборогу.

— Треба їхати додому, — сказав я. — Йди спитай, чи хтось мене з Павлом не відвезе. А я тим часом пошукаю малого.

Михайло позичив сани, а малий спав на печі, то я вирішив його не будити.

Коли ми виїхали з села, я спитав гайдука:

— Що то за чоловік Слуга з Добромиля? Що ти про нього знаєш?

— Я не звідціля, вашмосць. Нічого не знаю, — коротко відповів Михайло, хоча по голосу я відчув, що він знає.

— А як хтось дає новорожденній дитині квіт на хрестини, що се значить?

— Се така ворожба. Як квіт, поставлений у воду, зов’яне до трьох днів, то дитина не проживе й трьох тижнів, а як не зов’яне, то житиме довго.

— Недобре ворожіння, — здригнувся я. — Не хотів би я знати таке наперед.

— Ліпше знати, аби не прив’язуватися до дитини, яку Бог забере собі.

— Се ти так кажеш, бо молодий, своїх дітей не маєш! — дорікнув я.

— Кажу так, як є, вашмосць! — огризнувся Михайло. — Квітку на тацю кладе не абихто, а ворожбит. Але зараз зима, де той квіт візьмеш?

Я не став нічого говорити, та ще й надворі проти ночі. Був вельми подивований з того, що бачив. А може, я то сам собі вимислив? От лихо! Трохи примара ясновельможного відступила, ніхто мені не докучав витрішками — новий клопіт маю, цур тобі та пек! Не може один чоловік стати тінню другого чоловіка. Ну, пройдуся я в тій процесії, чи проїдуся у панській візку з відкритим верхом у одежі покійного ясновельможного — і до мене так робили, се лиш чудернацький звичай. А там покину Добромиль, повернуся до сина, може, ще все налагодиться, жаль мій великий перетреться…

Михайлу я велів завести коня до стайні, але він сказав, що поїде назад і, може, навіть переночує в Терновій, якщо я дозволю, а вранці з Павлом вернеться назад. Не знаю чому, але я відчув велику полегкість.

Отже, Михайла не приставили, аби стеріг мене, забагато честі було б, подумав я.

XIII

Назавтра довелось мені забути про той дивний випадок на хрестинах. По сніданню вийшов я подихати свіжим повітрям, коли раптом гукнув мене пан Томаш, маршалок боневицький.

— Пане Северине, мушу з вами поговорити!

Вигляд у нього був стривожений. Він повів мене до якогось покою. Там стояли скрині, шкуратяні торби і згорнутий килим — усе з кабінету покійного ясновельможного. Видно, знайшовся покупець на Боневичі, назад дороги немає.

Маршалок наказав принести грітого пива з цинамоном та різними приправами, відпустив слугу, а тоді мовив тихо:

— Потребую панової помочі!

— Завжди готовий допомогти, — відказав я щиро.

— Приємно мені се чути. Нам разом довелося пережити тяжкі часи, і я думав, що вже все скінчилося, але… Є один клопіт.

Маршалок відпив добрий ковток, витер вуса й продовжив:

— Я хотів би спитати, про що мав бесіду пан з секретарем Стахом на тому тижні?

Я розгубився, а тоді згадав:

— А, у той день я ще питав вашмосць, чи не міг би чимось допомогти з паперами покійного ясновельможного, бо секретар йде зі служби й від’їжджає до кляштора в Самбір. А пан маршалок мені одмовив…

— Не одмовив, бо то не мені рішати! Я відповідаю за все те, що є в Боневичах, але ним не розпоряджаюся, бо воно мені не належить! — скипів маршалок.

— Се була приватна розмова, вашмосць, я дав слово шляхтича. Пан секретар виручив мене в однім ділі, я сам попросив його про се. Чому вашмосць не спитає його самого?

— Він уже в Самборі. Тоді я спитаю по-іншому: чи не просив Стах пана потримати в себе якісь папери, бо мені доповіли, що того вечора він заходив до вашого покою?

— Ні, вашмосць, не давав жодних паперів, і ви се знаєте. Вчора, коли я повернувся з Тернової, то помітив, що хтось рився у моїй скриньці.

Пан маршалок відвернувся. Я чекав, що він почне божитися чи навіть сердитися, але ні. Тому я мирно сказав, щоб не ставити його в незручне становище, бо він чоловік підневільний, і ми всі, хто були при вмираючому ясновельможному, загрожені.

— Нічого не пропало. Нехай вашмосць просто скаже, в чім річ, може, я чимось допоможу. Пан Стах не був моїм приятелем.

— Скажу. Я сам оглядав три скрині з книжками і дві шкуратяні торби з паперами покійного, що не вмістилися у скрині, перед тим, як їх поклали на сани, щоб везти до замку. Стах їх повіз. Було з ним два гайдуки і кучер. Не далі як позавчора я оглянув куфри й побачив, що одна торба розпорена. Сюди ніхто не заходив, бо лиш я маю ключ. Не пам’ятаю, що за папери там були, начебто листи. Покійний ясновельможний лишав собі копії, а часом не відправляв написані листи,

тримав їх у себе. Ми зі Стахом домовлялись, що він складе реєстр листів, але виявилось, що він того не зробив, кинув усе й поїхав до Самбора, хоч се могло почекати. Признаюсь, що його рішення йти в ченці мене здивувало. Міг би знайти собі щось ліпше з його головою.

Я знав трохи більше про причини Стахового рішення, себто здогадувався, але, з іншого боку, міг помилитись. Пан секретар був хитрим, як лис, і міг мене розжалобити, знаючи моє м’яке серце. Мене більше здивувало, чого маршалок так переймається тією розідраною торбою, адже ясновельможний мертвий, і коли щось пропало з паперів, то воно не повинно йому зашкодити. Aut bene, aut nihil. Щось я часто згадую сю латинську приказку…

Помітивши, що я не виказую ні найменших знаків тривоги, пан Томаш сказав трохи ображено:

— Хіба пан Северин не знає, що у ясновельможного було повно ворогів?

— Але ж тепер їх нема! — не втримався я від посмішки.

Маршалок витріщився на мене, а тоді кинув сердито:

— Видно, що пан далекий від політики. Є особи, які хотіли би здобути листи покійного за велику плату. Не можна бути таким безпечним!

Се правда. Тут він мав раціо. Бог боронив мене від тої політики. Смисл мого життя полягав у тому, щоб вижити в сьому світі, не вмерти з голоду.

— Присягаюсь честю, — мовив я, — що не давав мені пан Стах жодних паперів. Надто простий я, щоб щось таїти супроти свого

благодійника і дому Гербуртів. А якби й піддався на чужі вмовляння, то вашмосць мав би вже сі папери, де б я їх не сховав.

— От я й подумав: саме тому, що пан довірливий і чесний, то міг піддатися. Мав би потім вашмосць дуже великий клопіт. Я радий, що нічого не сталося.

— А чи не могла би та торба розірватися по дорозі? — припустив я. — Могли б папери висипатися по дорозі. Сніг білий, ніхто не помітив. Та й не думаю, що цінні папери зіпхали в торбу. Ви ж самі забрали ті, що лежали в шухляді, замкненій на ключ.

— Так, вони вже у ясновельможної. Здебільшого то були всілякі рахунки, вони найперше потрібні, щоб оцінити стан маєтку. Завтра я їду до Самбора, тільки не хочу робити там бучі, бо не певен, чи щось дійсно пропало. Але як випливе, то відповідати мені.

— Я міг би проїхатися тією дорогою й почитати, так би мовити, сліди. Мене отець колись вчив вистежувати дичину.

— До чого тут дичина?! — визвірився маршалок, і тут до нього дійшло: — Ага. Того дня занесло дорогу, а нею їздять лише з одного двору в інший, то секретар поїхав довшою через Тернову.

Я щось не пригадував хуртовини останнім часом, сніг падав, але коротко, однак не став питати.

— Я міг би послати людей, пощо пану трудитися?

— Я знаю, що треба шукати і як. Та й слуги можуть розповісти у дворі. А я візьму свого пахолка, він має гострі очі.

— Добре, нехай вашмосць візьме того самого кучера. Я накажу, аби він завтра зранку був готовий.

Якщо пан маршалок так легко погодився, отже, має чого боятися. А для мене се просто була нагода щось робити, бо коли сидиш без діла, на душі стає каламутно.

Я бачив сю дорогу, спершу всіяну кізяками й соломою, широку, щоб могли розминутися дві зустрічні підводи, а далі вузьку, білу й чисту, що огинала гору й вилась наче змія. Над нею нависали брили снігу й важке сіре небо, а з кучугур стриміли прутики торішньої трави, свербивусу й терня, які могли спіймати листок паперу чи просто кавалок з нього. Я се так виразно уявляв собі, ніби зараз був там. За плечима — Високий замок і хатини внизу, замуровані снігом з вузькими проходами до стайні та криниці. Відлига вкрила сніг шкаралупою, і можна не боятись, що вітер замете сліди.

Кучер Іван їхав помаленьку на санях, а ми з Павлусем ішли по дорозі. Він дивився в один бік, а я в другий. Мені відразу здалося, що Іван щось знає, але секретар велів йому мовчати. Чи важко настрашити хлопа… Здалося, бо всім своїм видом кучер показував, яка то марна затія і що знайти щось на дорозі через тиждень ми не зможемо. Я сам знав, що затія не лише марна, а й підозріла. Бо я власного персоною обзирав узбіччя дороги, не минаючи жодного кущика. І врешті кучер почав нетерпеливитися, озиратися, дратуватися, покрикувати на коней та сіпати повіддя, тоді як ми з Павлусем йшли собі спокійно, з чистим сумлінням. Якщо секретар щось і вийняв з торби, то воно там, де він зараз перебуває, — у кляшторі єзуїтів, а ті вже з рук не випустять ні його, ні папери. Однак доки існувала інша можливість, я не міг вважати Стаха непорядним чоловіком. Я йшов тією дорогою не ради того, щоб допомогти маршалку, навіть не ради ясновельможного, якому вже ніщо не заподіє шкоди, а ради честі молодого чоловіка, що ставився до мене зверхньо, але тепер потрапив у біду. Оті перлові кульчики, що він беріг для своєї милої, якби не вони, то я, певно, не пішов би. І я вірив, що моє видиво тієї дороги, яку впізнав як щось знайоме, коли побачив уперше, щось мені підказує. Я мусив перевірити, хотів переконатись, що в тій мандрівці з книгами й паперами щось трапилось, і хотів знати що. Може, я знайду і врятую папір, списаний рукою мудрого чоловіка, що нічого не

значить для маршалка чи для єзуїтів, але негоже, аби слова відніс вітер чи присипав сніг. І мене цікавив той чоловік, якого я не встиг добре пізнати за життя, але хотів пізнати після смерті. Бо я не розумів, чому його вважали вченим розбишакою, невдячним, пихатим… (АК: Є таке польське слово "вархол", що означає розбишаку, бунтівника, баламутника. Владислав Лозинський у книзі "Правом і лівом" стверджує, що так називали Гербурта сучасники поза очі. Самуїл Маскевич та інші мемуаристи відзначають зверхність, надмірну пихатість Гербурта та його дружини Єлизавети Заславської. Власне, всі свідчення сучасників про Гербурта недоброзичливі і вмотивовані. Якби Диявол з Ланцута пережив Яна Щасного, він залишив би цілком протилежні свідчення, чи хтось з рокошан. Але свідчень рокошан не збереглося. Захистити честь померлого родина не могла, бо з кревних залишилось саме жіноцтво, доньки і син були неповнолітні.) Я відчував якусь велику несправедливість щодо чоловіка, який стояв незмірно вище від мене і був скривджений і покинутий своїми ж. А проте серце теж помиляється.

Коли отак йдеш дорогою, то в голові ясніє, не те, що сидіти в чотирьох стінах. Павлусь, що спершу був сонний і набурмосений, розчервонівся, почав насвистувати, жваво перебігаючи від одного корчика до іншого. Папір, сірий або жовтий, молоді очі мали б зауважити одразу. Я пам’ятав, як малим ходив до лісу по гриби: в мені через якийсь час прокидалось звірине чуття і я бачив те, що потрібно. З віком таке чуття зникає й озивається хіба тоді, коли загрожує якась небезпека. Я пообіцяв малому злотий, як він щось знайде.

Я уявив собі, як їду у санях, тримаючись за ручку скрині, підмостивши під ноги шкуратяні торби. Сніг пухкий, пирскає з-під кінських копит, я затуляюся рукою, сани підстрибують на мерзлій грудці, слизька шкуратяна торба зісковзує, зачіпається за полоззя і рветься… Звідти вилітають папери, небагато. Ну й нехай. Хай то буде помста за змарновані літа в глушині, у господаря, що стратив честь.

Секретар виглядав на такого. Гнівався на ясновельможного. Спершу панна зрадила, потім господар не справдив надії доробитися до чогось.

Побачити світ хоча б. Лишалося слухати оповідки про Рим, Венецію, Париж…

Я нагнав машталіра.

— Іване, скажи мені, хто ще з вами був?

— Ніхто, пане. Двоє гайдуків з Боневич, ті їхали ззаду.

— Весь час?

— Ага.

— І ви не ставали по дорозі?

— А кілько тої дороги? Не ставали, вашмосць.

Але я чомусь не вірив, відчуваючи якусь змову.

Треба читати сліди, ті не збрешуть. І на одному закруті я знайшов стовчений сніг і повно слідів чобіт. Тут перевернулись сани. Я сказав до Павлуся:

— Треба все добре роздивитися.

Ми вже трохи померзли, бо йшли помалу. Не те, щоб був мороз, але сирість, що ще гірше.

— Потерпи, малий, ще трохи! А ти, Іване, може, скажеш, що тут сталося?

Я обернувся — нема Івана. Встиг від’їхати й сховатися за горбом. Ну що ж, треба дивитися, бо саме тут папери могли випасти, більше ніде. Я

мусив трохи постояти, щоб все стало на свої місця. Так вчив мене отець: постояти на місці, зрозуміти, як виглядає твоя здобич. Сього разу моєю здобиччю були папери. Я мусив зважати на їхню легкість і на барву, що не дуже різнилася від барви влежаного снігу. Якщо з якоїсь причини сани перевернулися, то се може бути недбалість візника, коли він завертав, або сани зачепилися об гілляку, сховану під снігом. Сани перекинулись набік, Стах витяг з-за пояса ножик, що ним ріжеться м’ясо на трапезі, і хутко розпоров міх, а папери сховав за пазуху. Але звідки він знав, які папери. Може, поклав зверху, коли пакував? Тоді нема чого шукати.

Я почав розгрібати ногою сніг, аж до мерзлої землі там, де ймовірно перевернулись сани, може, папери втоптали у сніг, не помітили в сум’ятті, що дещо впало на сніг, бо в слідах відчувалось більше метушні, ніж коли сани просто заносить.

Такого не буває. Спершу ми почули вгорі шум крил над Радичем, а тоді хлопець скрикнув, вказавши на трьох вовків на узвишші, навпроти гори. Вони скрадались до нас, і мені перед очима спалахнула інша картина. Вовки збігають з узвишшя, ось-ось перескочать річку Тернавку, що тече вздовж дороги, коні сахаються, іржуть, сани хиляться набік, перевертаються, кінь наступає копитом на торбу…

Величезний орел пролітає над нами. Вовки біжать по білій рівнині до спасенного лісу.

— Пане, пане! — смикає мене за рукав Павлусь. — Ви виділи орла?

— Видів.

Павлусь якраз був тим хлопцем, що в перші тяжкі дні після смерті ясновельможного лазив на ялицю, аби побачити орла, на якого перетворився Ян Щасний. Ми навіть не думали, якої страшної небезпеки уникли, дивились на, здавалось, незграбний, та насправді дуже

зважений політ могутнього птаха, що спустився з гір, аби прогнати вовків.

— То був пан Гербурт, правда, пане?

От бісова дитина! Я щойно пережив потьмарення розуму, перебуваючи одночасно в двох часах, ще й беззбройний, але навіть зі зброєю не міг би відбити напад трьох вовків одночасно. Ким би не був той орел, але він врятував нам життя. А Іван, певно, би втік. Хто збрехав раз, збреше і другий.

Я витер рукавом мокре від поту лице.

— Все може бути, Павлусю. Але ліпше не будемо нікому про се говорити.

— Чому? — розпачливо вигукнув хлопець.

Я й сам не знав, чому. Може, не хотів, щоб сміялись. Де таке видано, щоб орел полював на вовка, та ще й на трьох відразу? По правді кажучи, степові орли більші.

Тепер я помітив вовчі сліди на нашому березі річки, за кущем верболозу, що геть зігнувся під тягарем снігу.

Іван був уже далеко, майже доїхав до села. Малий побіг уперед, гукаючи його, і спинив сани. Я змусив того задрипаного кучера на мене почекати. На його лиці не вдалося прочитати, чи знає він, що ми заледве уникли страшної смерті. Та сама невдоволена міна, що й перше. Я вліз у сани, посадив коло себе Павлуся і, вкриті хутряною попоною, ми в’їхали у Боневичі. Село виглядало так привітно, що я велів їхати просто до двору, аби відігрітись, напитись чогось теплого і подивитись ще раз на місце, де вдалося вгамувати душевний біль. Добре спочивалось тут покійному ясновельможному після усіх тих буревіїв, у які він кидався з

таким завзяттям. Я би так довго не витримав, бо чоловік, що залежить від ласки великих світу сього, мусить добре зважити наперед усі збитки, котрі можуть настати від буревіїв.

XIV

Івану теж сподобалося, що ми заїдемо у тихий боневицький двір. Там є пиво, є з ким побалакати. Буде він розказувати, як я пішки йшов від Тернової, шукаючи гадані папери. Але мені то байдуже. Я не шкодував, що не знайшов ані найменшого кусника Гербуртового письмового спадку. Я прочитав по слідах, як все було насправді. І орла ми побачили з Павлом. Як дитина вірить, що то був ясновельможний, то нехай.

Брама була зачинена, що виглядало трохи незвично, але у дворі залишалось небагато слуг, і нікого, видно, не чекали. Однак як тільки ми під'їхали, ворота розчахнулись, і два брамники низько мені вклонились. Сей вияв пошани підніс мене над моїм скромним становищем, як підноситься колос, коли висхне на ньому важка вранішня роса. Скільки разів я бачив, як ясновельможний заїжджав у двір під сам ґанок, де його стрічали слуги, а він нічим не виказував своєї потреби у їжі чи спочинку, наче був зроблений із заліза. Не поспішаючи виходив з візка чи зсідав з коня, тільки погляд був бистрий і гострий: чи не зрадив його хтось за час відсутності.

Кучер підвіз мене під самі східці, Павлусь допоміг висісти з саней, служба теж висипала на ґанок, тільки маршалка не було, і я мимоволі підкорився тій грі, в яку мене втягнули, і понад усе боявся побачити глузливі посмішки челяді, бо ж ніколи мені не стати володарем сього маєтку. Намагаючись не виказати свого страху, я швидко пройшов досередини, а Іван лишився надворі, бо там його місце, хоч я пройшов усю дорогу від Тернової до Боневич пішо. Поки з мене знімали делію і рукавиці, я вирішував, куди мені йти. А куди найперше йшов ясновельможний? До вогню!

І вогонь гудів у комині, сиплючи іскрами, десь взялося крісло, і поважний старший слуга приніс мені грітого вина з цинамоном і гвоздикою. А я дивився, як у вогні розпадалось на грань дерево, і жар мені підіймався до горла і до очей. Я знав, що це ніколи більше не повториться, тому пив повільно, маленькими ковтками зі срібної чари. Мені здавалось, що дім ніжився, як і я, його схолола застояна кров теплішала, і серце билось веселіше.

Тепер мені здавалось, що то не я, а хтось інший йшов по снігу з Тернової під колючим поглядом кучера, хтось інший марив позавчорашнім днем, не помічаючи сіроманців, так воно віддалилось від мене. Дім, наче дитина, вчепився мені в поли одежі, що належала колись господарю, і заколисував, примовляючи: ще трохи побудь зі мною! І я не квапився, лишався, і не лише заради дому, а й задля тих старих слуг, які хтозна з чиєї милості будуть десь доживати віку, даруючи їм дрібку втіхи. Я ніби повернув час назад.

Але я також хотів обійти увесь дім. Я пішов до великої зали, де ще лишалося люстро, що в глибині своїй ховало мій образ сновиди — босого, в самій сорочці, з розкуйовдженим волоссям і невидющими очима. Годинника вже не було, великих образів, де буяло життя з битвами і сеймиками, — теж, згорнуті килими стояли по кутах, вбираючи вільгість, що осідала на стінах. Але се ще була не пустка. Можна було розстелити килими, запалити вогонь у мармуровому каміні, і знову почалось би життя.

У бібліотеці, що була одночасно кабінетом Яна Щасного, ось де була правдива пустка. Здавалось, книги самі вилетіли з неї, перетворившись хто на голуба, хто на крука, а хто на сову. Бо не всі книжки вчать істині, не всі провадять до світла, до Бога. Є такі, що завертають чоловікові розум, навіть відбирають його. Подейкували, ніби покійний тримає у сховку під замком чорні книги. На полиці я бачив книги з астрології й алхімії, та вони і в Острозьких були. Вельможне панство завело на них моду ще за часів Другого Зиґмунта, аби вкинути при бесіді якесь мудре слівце. (АК: Польський король Зиґмунт II (1520–1572) дійсно цікавився

окультизмом і періодично ставав жертвою різних шахраїв. Але така тенденція існувала у Східній Європі, коли, з одного боку, переслідували відьом і чаклунів, а з іншого — каста недоторканних осіб, вельмож не гребувала їхніми послугами. Тут пан Северин звалює все на купу, бо не зумів би відрізнити магії від науки. Зрештою, навіть у XX столітті автора "теорії ефіру" Ніколу Теслу вважали чорнокнижником. Безперечно, спокуси змінити своє становище за допомогою магії не може уникнути майже ніхто. Звинувачення у чаклунстві було гарним способом розправитися з політичним чи ідеологічним суперником. В останні роки життя Гербурта добивали церковники за ірраціональне використання Добромильського монастиря. У кризові періоди (вперше це трапилось під час ув’язнення у Вавелі) Ян Щасний мав видіння і, звісно, хотів витлумачити їх.) Я так думаю, що коли чоловік у біді, то може скористатись і з чорної книги, аби порятувати своє життя. Не дай, Господи, дійти до такого, виказати слабість. Треба прийняти чашу лиш від Господа, не питаючи, чи гірке в ній питво, чи солодке.

Я зазирнув у всі кути, а раптом знайду щось важливе: клаптик паперу, який можна було б передати синові Гербурта, але довелося б відсувати шафи, а на пошуки паперів у домі мене маршалок не посилав. Я й так чувся невигідно.

Далі я постояв на порозі опочивальні, прощаючись з домом. Ось тут я стояв, безсилий і наляканий, спостерігаючи боротьбу за Гербуртову душу. Се ложе напевно продадуть разом з домом. Підкорившись якійсь мані, я причинив двері й ліг навзнак поверх білого простирадла. Подивився спершу на стелю, перевів погляд справа, а тоді зліва, і врешті подивився на місце, де стояв тієї страшної ночі. Я боявся заплющити очі, щоб не потрапити в якусь темну прірву, звідки нема вороття. Лежав, наче на снігу, відчуваючи холод уже не земний, а потойбічний. Стало тихо-тихо. А потім з’явилась миша, пробігла по бильці ліжка і стала вмиватись. Я всміхнувся до неї, і вона втекла. Всміхнувся, бо вона тут господиня, а не я.

XV

Від того, що я попрощався з домом без суєти, так, як годиться, мені стало легше. У Низькому замку змінювались люди: одні приїздили, інші від'їздили, надовго ніхто не затримувався. Чи розуміли гості, чи їм делікатно натякали, що довге перебування дорого обходиться ясновельможній вдові і сиротам. Княгиня після Стрітення поїхала з дітьми у Мостиська, а звідти мала вже вернутися з паничем, Яном Левом. Я не дивувався. Тут гамірно, кожен пхається зі своїм співчуттям. Ясновельможна підупала на здоров'ї від смутку й неабияких клопотів. Але тепер до замку приїхав такий собі пан Мацієвський зі своєю канцелярією. Одні переписували інвентар, інші приймали прохачів, шукали боржників, віддавали борги. У Нижньому замку була своя канцелярія, але та займалася щоденними видатками й орендарями. Чув я, що за се платив нібито сам князь Януш, отець ясновельможної, бо переймається, щоб удову не пустили з торбами.

Я подумав, що на той світ статки ніхто не забере, а от справи честі повинні душу непокоїти більше. Позаяк смерть забрала пана Гербурта нагло, то вини його в тому, що боргів багато, нема, і коли душа ясновельможного, блукаючи поміж писарів і писарчуків, чимось і тривожилася, то вже ж не тим, зійдуться рахунки чи ні? Є клопіт живих, а є клопіт мертвих.

Часом доводилося мені переходити межи прохачів, що товпилися коло канцелярії. Цікаво було послухати, що вони просять від уже померлого пана добромильського маєтку. Бо буває так, що зроблять одному добре, а іншому з того вийде на зле. Оден тягне вліво, а інший — вправо. Дякувати Богу, ні я ні з ким не судився, і ніхто зі мною. (АК: Парадокс: у історії залишили слід ті особи, які активно судилися. Судові акти малюють нам неповторну картину приватного життя не достойних людей, а правопорушників та їхніх жертв, які постійно мінялися ролями і витрачали свій час, здоров'я і гроші на безкінечну штовханину в судах.) І от перестрів мене чоловік, старший від мене, шляхтич. Я його вже не раз бачив серед тутешніх прохачів, і ми вже віталися один з одним, хоч не були знайомі.

— Мушу пану щось повісти. Але нехай вашмосць не гнівається, добре?

— Добре.

Він нахилився до мене й тихо мовив:

— Кожного разу, як бачу пана, жаль мені крає серце. За життя ясновельможний добре мені досолив, то правда, але зараз… Мені здається, що я знав лише одну половину пана Гербурта. І та половина вмерла, а інша, ліпша, зосталася.

— Певно, се буває досить часто з тими, хто йде від нас, — я перехрестився.

Шляхтич похитав головою:

— Не в тім річ, вашмосць, не в тім! Або я знаю, в чім? Може, я не ясновельможного жалію, а вашмосць, що так схожий на нього, як рідний брат.

— Що собі пан дозволяє? За що мене жаліти? За те, що схожий?

— Може, за те, що ніколи не довелось мені бачити ясновельможного таким благим і спокійним, як пан. Я вже тиждень тут, намучився, от і всяке до голови пхається.

— А що в пана за справа? — спитав я, бо побачив, що чоловік потребує виговоритися бодай з кимось.

— Жінка мене послала забрати збіжжя, що зичили в нас торік, бо сего року не вродили нам ні овес, ні ячмінь. А я ніяк не можу

доступитися до пана Мацієвського, кажуть, що то він може віддати борг. Я й папір маю.

— Ходімо зі мною! — раптом запропонував я і ледь не вдавився сими словами, та вже було запізно.

Я звернув увагу на його одежу, поточену міллю, яку він вбирав, певно, колись до шлюбу і беріг на дуже велику оказію. А може, то була одежа ще його вітця, бо покрій виглядав старосвітським. Тоді подумав я: ти мене пожалів, і я тебе пожалію.

Той пан Мацієвський, якого теж могли витягти з якогось куфра, де тримають людей про запас, видно, чувся тепер найбільшим паном у домі, відколи поїхала ясновельможна удова. Не раз я чув, як він покрикував на прохачів та писарів.

Я взяв свого співбесідника за рукав і пішов просто до дверей канцелярії, так що ніхто не встиг і слова сказати, а стражники пропустили, ще й вклонились мені. Я вийшов на середину покою, де за столами сиділи писарі, що їх би вистачило на цілий скрипторій, де переписують старі книжки.

— Справу сього шляхтича, — мовив я голосно, — треба вирішити вже, бо не може добрий господар витирати плечима стіни, коли має вдома пильну роботу. Він хоче нині вертати.

Пан Мацієвський витріщився на мене як на якусь поторочу, і в очах у нього промайнув страх.

Я підштовхнув до нього шляхтича і сказав:

— Як буде по всьому, зайдеш, вашмосць, попрощатись.

У мене самого серце похололо від такої відваги, бо за себе я не зважився б ніколи просити. Але Мацієвський не вельможний пан, кожен з них роздушив би мене, як комаху. Не той гонор. У них гонор від діда-прадіда, а в таких, як сей канцеляриста, залежить від місця, на якому вони сидять. І я певний був, що моя постава і голос в цей час бодай трохи нагадували поставу і голос ясновельможного пана старости мостиського та вишенського. Се вийшло навіть супроти моєї волі, так наче уся м’якість, що наповнювала мене, раптом ствердла і зробилась тверда, як залізо. Коли я просив помочі у ясновельможного Януша Заславського, то ноги були, як холодець. А тепер, як почув, що терпить сей небагатий шляхтич за своє ж добро, розгнівався не на жарт.

— Щиро дякую, ясновельможний! — почув я навздогін, і в канцелярії враз стало так тихо, як у церкві.

Подумав я, що б сказав на те вельможний Гербурт. Напевно, посміявся б. Сам любив пожартувати. (АК: Пан Северин, напевно, згадав історію, яку всі переповідали. Про те, як військо Гербуртове воювало зі Стадницькими, а сам пан староста сидів удома над книжками, і коли до нього навідався розгніваний родич, сказав, що той йому перешкоджає бесідувати з мудрими людьми і нехай вступається геть.) Втім, не знаю. Однак мстивим він не був, а се відрізняє чоловіка великого від чоловіка малого. Як стоїш високо, то дивишся на світ по-іншому, і світ тебе бачить по-іншому. Орел не кинеться за мишею каменем згори, коли бачить зайця в траві.

Зробилося мені душно, бо був я вбраний на вихід. Прийти до себе тому шляхтичеві сказав лиш для того, щоб не випровадили його з порожніми руками, а відразу залагодили справу. Для багача то дрібниця, а я знаю, що таке переднівок, коли люди пухнуть з голоду, а негодована худоба стогне в стайні.

Я пішов просто до брами. День був темний, збиралося на сніг. Коло Ратуші був сякий-такий торг. Я не брав з собою ні Михайла, ні пахолка Павлуся, коли виходив пройтися, бо вже відвик від слуг. Дитиною мав я

за опікуна кривого Омелька, який вчив мене, але не писати й читати, бо був неписьменний, а того, що сам умів: рибу ловити, гриби збирати, з лука стріляти. У нас слуги не вештались без діла, жили ми по-простому. Нині дрова рубає, завтра подвір’я мете, післязавтра везе панів до церкви, а як треба, то йде з тобою на війну. А тут все по-іншому: кожен робить своє діло, а діла того мало.

Оминувши костел, вийшов я до ріки, що Вирвою звалась. Спуститись до неї не міг через високий берег, але й звідси було чути, як шумить вода і кришаться кавалки криги по краях русла. Боженьку, скоро весна! Я згадав, як ми з жінкою несли свічки додому з церкви на Стрітення і все прислухалися — чи щось змінилось, чи повернуло вже на весну. Навіть повітря ставало в той день м’яким, як шовк. Свічки були завинені папером із вирізаними зубцями, ніби пелюстки квітки. З нами йшло багато людей. Як у когось гасла свічка, інші казали "нічого!" і заново припалювали від своєї. Дивно йти серед дня зі свічкою. Прості люди не чували про Діогена, що так само ходив зі свічкою вдень, а коли його питали навіщо, відповідав: "Шукаю чоловіка!". Я собі се завше пригадував на Стрітення. А тоді ми приходили в дім і гасили свічки перед образами, двома пальцями. Така свічка добра для вмираючого або коли сильна гроза. Чи як дитина перестрашиться — на все помічна стрітенська свічка. Не знаю, чи тут такий звичай є, мусив би бути.

І тут я завмер від гадки: нема в мене дому, щоб нести туди стрітенську свічку. Не понесу я запалену свічку через браму до панського палацу, повз людей, що віри католицької. Чув я, що дехто зі шляхтичів стидається показувати свою, грецьку, віру, засуджував їх. А тепер сам боюся пронести запалену свічку через місто, щоб не кинули мені в спину "Схизматик!". (АК: Причина, очевидно, не в цьому. Пан Северин, що є ніби живим портретом католика Яна Щасного Гербурта, відчуває певний дискомфорт, бо повинен тримати образ, відчуває перед покійним зобов’язання.)

Туди, де я міг би нести свічку, не донесеш. Півроку не знаю, що діється в сина. Послав листа, а відповіді не отримав.

Той шляхтич, за якого я заступився, не знаю, якої він віри, на чолі таке не пишуть, має жінку, діти. Чи здогадується він, що я охоче став би на його місце, прийняв би всі його клопоти? Сподіваюсь, справу його вирішено, і перед тим, як поїхати додому, зайде він до корчми, як годиться, вип’є чарку. Я не хотів з ним зустрічатись, і до корчми не пішов би, щоб не патякали потім про мене. Надто багато чужих життів хотіло прорватися в моє життя, а я волію тишу і спокій. На старість чоловік стає чутливий і вразливий. Ясновельможний колись розказував, як цілу ніч колись пробалакав зі сліпим лірником під мурами кляштора в Сусідовичах. Старого ченці не пустили всередину чи, може, він сам не хотів, але досить того, що пану Гербурту тої ночі відкрилося багато таїн, бо то був не простий старець, а може, навіть посланець самого Господа. Вони співали удвох наших, руських, пісень, я сам люблю їх слухати. Я ще застав у Боневичах скрипаля і трьох співаків, що розважали товариство в неділю при обіді. І бачив лютню в кабінеті ясновельможного; однак не чув, щоб той коли-небудь співав. (АК: Це правда. Гербурт сам складав пісні і грав на лютні. До нас дійшла лише одна, написана місцевою говіркою. Її можна знайти в "Геркулесі слов’янському":

Пастуше, пастуше,

Люблю тя до душі.

А що мене болі,

Скажу ти до волі.

Чередийку маєш,

Рядить їй не знаєш,

Тобі з нею лихо,

їй з тобов не тихо.

Бивав то дідойко,

Мав ся хорошойко.

Вовки ся бояли,

Череду минали.

Та що ж нам чинити!

Терпіти, терпіти.

З Богом ся не бити.

(Музика до цієї пісні невідома)

Певно, відспівав своє, як молодість минула. Звісно, в Низькому замку музиканти є, але тепер жалоба, не вдасться мені їх почути. А шкода. Боневичі супроти Низького замку, як хижка супроти палацу, а моя хата, що пішла з димом, ніби песся буда супроти Боневич.

Отямився я й побачив, що стою на самому краю берега, наче збираюся скочити з нього. Так виглядає збоку. Он там купи снігу, навіяні вітром з гір, там стіна костелу. Господи, де ж це я? Де мій дім? Хто я?

Знаю, волоцюга в одежі з чужого плеча. Тепер я зрозумів, ким став на старості літ. І що стратив ясновельможного пана Яна, й усе, що маю зараз, то рештки його колишнього милосердя. Не були б ми з ним схожі лицем і, смію сподіватись, душею, згинув би я без даху над головою і без гроша в кишені. І мушу це споминати не сім раз на днину, а сім раз на годину. (АК: Цей поетичний зворот взято з народної пісні — коломийки.)

XVI

За три дні вернувся маршалок. Ходили чутки, що він їздив буцімто до нового господаря, щоб далі дозволив йому лишитися при дворі. Може, й так, але я знав, куди пан Томаш збирався їхати: у кляштор бернардинів у Самборі. Міг сам пустити таку чутку, аби приховати делікатну справу. Мені, однак, здається, що маршалок більш відданий був Гербуртам, яким прослужив тридцять літ, аніж дому, що часто переходить із рук в руки, як се тепер буває. Чекав я, що він спитає мене про те, чи знайшов я щось по дорозі з Тернави до Боневич, але не міг ніде його стріти, може, навіть ночував він на старому місці, з яким я вже попрощався і не хотів туди вертатись. Чи страх мене тоді взяв, але як відрізало мене від Боневич. Вартувало туди поїхати, хоч нічого я не знайшов.

Я вже й забувати почав про ту оборудку. Як треба, маршалок мене б з-під землі дістав. Був він з тих людей, що звертаються до когось лише тоді, коли їм треба. Ну як ні, то ні. Видно, справді не пропало нічого, а те, що мені ввижалось, — пусте.

У неділю рано я зібрався до церкви. Пан маршалок стояв на ґанку, певно, йшов до костелу. Сонечко так гарно світило і гріло лице, що не хотілося ступати в остогидлу тінь. Маршалок привітно всміхнувся до мене, ніби ми бачились з ним не далі як учора.

— Гарну днину нам Господь дав! — мовив він. — Аби й завтра так було.

Я з ним був згоден щодо нинішнього дня, а щодо завтра сумнівався, бо цілу ніч мене боліла давня рана на правій нозі, що означало переміну погоди. Ну, я не втерпів і спитав:

— Чи звідав вашмосць щось про ті папери?

— Які-такі папери? — стрепенувся маршалок, що досі мружився, як кіт від сонця.

— А ті, що везли з Боневич. Ми пройшли всю дорогу — нічого не знайшли.

— А-а… А коли то було, не пригадаю.

— Та вже тиждень має бути. Справді, паперів ми не знайшли, але запримітили дещо цікаве… Я ж казав, що вмію читати сліди.

— Ну і що пан Северин таке запримітив?

Я помітив, що ся бесіда його чимось тривожить, але пізно вже було. Та й потребував я все розповісти, аби воно не дійшло потім до нього з інших, кривих уст. Мусив знати пан маршалок, що я пив вино в Боневичах і ходив по спорожнілих покоях? Мусив. І я сказав:

— А те я запримітив, вашмосць, що під Радичем сани зі скринями перекинулись. Думаю, коні зачули вовків і перепудились. Ми теж бачили трьох вовків недалеко від того місця. Я не розумію, чому ні пан секретар, ні кучер нічого не сказали про сю пригоду. Чи, може, пан уже знає? Бо ж їздив вашмосць до самбірського кляштора, хіба ні?

Маршалок вхопив мене за рукав, шарпнув до себе і просичав:

— Хто просив пана пхати туди свого носа?

Бог би тебе любив! Я аж отетерів з несподіванки:

— Та ж пан сам мені казав узяти кучера і проїхатись тією дорогою!

— Не міг я послати туди пана! Хіба вашмосць слуга, аби збирати розсипані папери по дорозі? Тим більше, всі папери на місці. Бо ніхто не відає, скільки тих паперів було! (АК: Цікава логіка! Коли ніхто не знає, скільки чого було, то не може сказати, скільки залишилось. Навряд чи така абсурдна ситуація була б можлива насправді, пан маршалок створює її для власного психологічного захисту.)

— Навіть секретар?

— Навіть Господь Бог!

Маршалок випустив мій рукав і, задерши носа, процідив:

— Дам я пану пораду: тримати язик на припоні, як тримав досі. І пильнувати того діла, до якого пан приставлений. Я лиш добра зичу.

Був би я молодий, то певно збунтувався б супроти таких несправедливих слів, почуваючись покривдженим. Прислухався до себе — нічого. Сам винен. Але не в тому, що хотів дізнатися правду. А в тому винен, що не вмію себе оборонити. Для цього треба мати язик зміїний і зуби вовчі. Не виросли замолоду — не виростуть і тепер. Якщо досі я жалів маршалка, що міг стратити службу через ту пропажу, то тепер шкодував лише ясновельможного, який не мав ні добрих приятелів, ні вірних слуг. Один утік з паперами до єзуїтів (я вже майже здогадався як). А другий дбає лишень про те, аби спасти власну шкуру, не думає, що папери Гербуртові можуть зашкодити вдові та дітям, а найбільше синові Яну Леву, бо кожен вірить, що ябко від яблуні недалеко падає. Всі кажуть, що ясновельможний мав непросту вдачу і велику гординю, що пересварився з усіма, навіть з Його королівською мосцею, у якого з Вавельської вежі просив потім прощення. Знаю, що мав він вовчі зуби й зміїний язик, але за те, що ніколи не дозволив би собі говорити так, як пан маршалок та секретар, полюбив я його щиро. Великий чоловік не кривдить малого. Справді, великий чоловік пізнається по таких-от дрібницях.

Я виразно бачив картину: з роздертої торби випали на сніг важливі листи, які секретар зумисне запакував з іншими паперами, менш важливими, щоб потім дістати вже при нагоді у Низькому замку. Але трапилась інша нагода, то він з неї скористався. Але чому не розказав про вовків? Бо не питав ніхто. Поклав торбу в куток, а сам хутко втік до Самбора, де його не видадуть. Може, сховав дещо й раніше, на самому початку. Пам’ятаю, як носив вино до свого покою під полою, чому ховав? Аби не здогадався ніхто, що стражників пригощав, аби самому понишпорити в кабінеті, коли вночі всі поснуть. Утім, се я не збирався нікому розказувати. Наразі мені потрібно було знати правду. І Господь її знає. То й доста.

Отак гарненько все обміркувавши, я вирішив триматися якнайдалі від маршалка, щоб не дратувати його, але й далі дивитись за всім у два ока, особливо за єзуїтами, що крутились повсюди після смерті ясновельможного. Може трапитися й так, що я на щось згоджуся. Порішив, але на заваді стала моя необачність.

Пожалів я того бідного шляхтича, що не міг приступити до комісії, вже й забув про нього, зате люди не забули. Два дні по тому я вже не міг вийти спокійно на ґанок чи пройтися в домі. Спершу кинулась до мене вдова, чий свояк вкрав у неї ліс порізаний і вже встиг продати. Мусив повести її до писаря, щоб написав прошення до суду. Він пробував опиратися, але я не дав йому викрутитися, та й удова заплатила добре. Потім були інші: юдей, у якого шляхтич купив діжечку вина, а не заплатив. Знайшов я того шляхтича приїжджого, побалакав з ним, послухав він мене. Ясновельможний нечасто приймав прохачів у Боневичах, але в Добромилі до нього приходили і русини, і вірмени, й волохи, і юдеї, бо до кого ж їм іти, як не до Гербурта. Се річ звичайна, одначе мені все всередині терпло, коли прохачі називали мене ясновельможним і цілували руки, хоч я лиш був убраний у його одежу, був ніким. Найбідніший з них був багатший за мене.

А тим часом слуги розбестились, бо ясновельможна сиділа в Мостиськах, що було необережно з її боку, бо на Добромиль уже

гострили зуби, а в таких справах не можна навіть родині вірити. Прикро було на се дивитись. Добромиль чекала руїна. Маршалка не дуже всі слухали, та й він мав справу з численними гостями, що прибували і відбували. Однак численні прохачі, хоч кожного разу мене кидало в дрож від одного їх виду, помалу переконали слуг, що з мене бодай якась заміна покійному ясновельможному, принаймні зовні, то стали менше бешкетувати, а дехто кланявся низько й просив замовити за себе слово маршалку. Раз я відчитав одного гультяя з лакеїв, що чіплявся до дівки-служниці, доводячи її до сліз.

— Тобі не встидно, що твій господар лежить у гробі, а ти прилюдно дівок лапаєш, і смердить від тебе, як від діжки з брагою! Як ще раз застану тебе на такім неподобстві, то підеш гній вигрібати або помиї виносити.

Я ще за шаблю взявся і ногою тупнув. І диво дивне, лайдак, що його всі боялись, відразу протверезів і впав переді мною на коліна.

— Славно! — почув я за своєю спиною і озирнувся. За цим всім дійством спостерігав маршалок добромильський, що супроводив якихось великих панів.

— Славно! — мовив один з них, високий, у соболевій шапці. — Ґратулюю пана! Але мушу сказати, що небіжчик пройшов би повз того драба і навіть не подивився б у його бік. Проте того ж дня його не було би вже на службі!

Я все ще був лютий, тому відказав доволі гостро:

— Я вчинив се не як ясновельможний, а як Северин Никловський, — і, легко віддавши уклін, додав: — Якби ясновельможні пани надійшли раніше, то певно зробили б так, як велить шляхетська честь!

Маршалок мовчав, витріщивши очі. Я вже бачив, що йому далеко до маршалка боневицького, котрий ніколи не ліз за словом до кишені. Проте озвався другий ясновельможний, не так пишно вбраний, але, судячи з постави, не менш значного роду. Певно, се вони приїхали вчора аж зі самого Львова.

— Я чув, що пан Северин став тут заступником усіх стражденних і потребуючих. Чи не служив пан часом колись за адвоката?

— Я, вашмосць, служив у війську, доки вік мені не вийшов і я не стратив усе, що мав найдорожчого — жону і дім.

Так я їм відповів, і на тім бесіда скінчилась. Моє слово залишилось останнім. Зрештою, нічого злого я не сказав, але надто безпечно повівся і через те був невдоволений собою.

XVII

Аби не наразитися на гострі стріли людського злослів’я, я волів сидіти в своїм покоїку та читати. Ніколи не було в мене часу на читання, і тепер я тішився, як школярик, тими кількома книжками, що отримав від покійного ясновельможного. В чоловіка все можна забрати, але не те, що в нього у голові. Проте часом душа прагла вирватися з чотирьох стін, і я йшов у місто визирати, чи надходить весна. На Стрітення був мороз, отже, весна мала настати скоро. Не бачив я ще весни добромильської, і не знаю, чи побачу літо. Пробував уявити собі літо в горах — не зміг. Отже, не побачу. А як почне сніг із гір танути і спливати в долину — оце цікаво.

В той день була торговиця. Пішов подивитися, почути, що люди говорять, а може, навіть стріти купців із землі волинської — Острога чи Заславля. Та, видно, дороги між Великим Князівством литовським та Руським воєводством добряче замело снігом, і я не почув рідного говору ні від тих купців, що торгували полотном, ані від тих, що купували сіль,

натоптану в діжечки, що її тут варили, і не лише в Добромилі. Багата тут земля на сіль, мала би бути й вода солона, але ні — звичайна, і здоровіша, бо тече з каменю, а не сотається з боліт.

У нас болота й пущі, нема такого багатства, але рідне завжди дорожче. Полетів би я хоч зараз туди, якби був птахом. Зле зробив, що покинув сина серед чужих людей, батьківська любов не вистояла перед тугою світовою і образою. Чув я, ніби син Гербуртів Ян Лев вже у Мостиськах, але занедужав у дорозі, то скоро не приїде. А що з моїм сином? Може, теж занедужав, завше був трохи хоровитий… Татари взимку не нападають, хоч сим душа спокійна. Але мій Володимирко лови любить, а від них теж буває ураза не лише звірині, а й ловцеві на ту звірину.

— Чого пан такий смутний? — хтось шепнув мені на вухо.

А про Яця з Тернової я забув. Не шукав з ним стрічі. Ота біла квітка, що могла зів’янути завчасно, стояла між нами. Дякувати Богу, я не побачив на розчервонілому добродушному лиці свого рятівника тіні смутку. Зрештою, се ще нічого не означало: не в звичаї простого люду жаліти за малими дітьми — Бог дав, Бог і взяв. Я сам двох діток стратив, ще у сповиточку.

— Як ся маєш, Яцю?

— Наразі незле, дякувати Богу. А вашмосць чи не журиться?

— Згадав сина. Не пише мені. Думав, стріну на торговиці земляків.

Я роззирнувся. Біля ятки з воском побачив двох єзуїтів, як двох круків, прости Господи.

— Та якби був хто з листом, то певно би знайшов пана. Торговиця нині мала. Велика буде після Паски.

— А як моя похресниця? Чи здорова?

— Та здорова нівроку. Я й забув сказати. От старий дурень! На думці все цвяхи та завіси. І ще жінка просила купити глиняне начиння, наймит пішов дивитися. Може, послати до вашмосці сани, щоби пан трохи побув у мене, відпочив…

— Хочу піти до монастиря, як трохи сніг зійде, тоді ступлю до вас.

— Не знаю, чи варто мені се казати, але вашмосць зле виглядає, змарнів, пожовтів на лиці. Якби се трапилось з моїм кревним чи приятелем, я б відмовив його від того, пан знає від чого. Бо то таке — як у сльозах не втопишся, то під землю затягне. — Яць перехрестився. — Пан щораз більше стає схожим на небіжчика ясновельможного. Ніхто вашмосці того не казав?

— При дворі мовлять більше поза очі, ніж в очі, — гірко всміхнувся я. — Се для мене єдина нагода виїхати з Добромиля. Не хочеться вертати додому жебраком.

Я подумав, що Яць зараз спитає, скільки мені грошей заплатять за те, що буду парсуною Яна Щасного Гербурта. Се мені було б неприємно, адже й без грошей я б згодився, бо як відмовить простий шляхтич значному та багатому?

— Та й се честь велика прислужитися такому великому чоловікові, благодійнику моєму.

Честь честю, майнуло в мене у голові, але все одно доведеться нести покуту, бо се нехристиянський звичай і, може, навіть гріх перед Господом. Жити між людьми і не грішити — такого не буває.

Яць, видно, помітив, що я змінився на лиці, й палко зашепотів:

— Простіть мені, вашмосць, дурне мовлю! Все у Божих руках. Один Він знає, коли віддати нас в руки смерті.

Мені аж мороз пішов поміж плечі від його слів, бо бачив те, що живим бачити не слід. А чим се грозить мені, не важко здогадатись. Саме слово "смерть" було таке важке й темне, що ми з Яцем мусили його випустити, відігнати від себе. Ніщо, ніщо не може його спинити. Нема такого слова, щоб зупинило слово "смерть". Я потребував зачепитися об таке слово, яке допомогло б мені забути, що опинився надто близько до мертвих і надто далеко від живих. Тільки де його знайти?

Слово "смерть" відлетіло від нас чорною масною мухою, я боявся, що вона сяде на хліб чи збіжжя і зробить його гірким, або приліпиться до когось, кому ще жити й жити. Хотів сказати до Яця, що зле ми зробили, але махнув рукою, бо не повірить він, що слово стало мухою, й пішов, намагаючись не втратити її з виду. Пару разів мене штовхнули, бо був я як завжди сам і не потребував, аби слуги мені розчищали дорогу. Ніхто не проганяв мухи, навіть, якщо вона була просто перед носом, отже, лиш мені дано її видіти. Я хотів, аби вона полетіла за місто, в ліси, закуті сірим злежаним снігом, темні провалля, але муха не хотіла вступатися, наче дражнила мене. А тепер допалася до ятки з кружалами воску, де стояли отці єзуїти. Може, вона мене не до воску привела, а до них. Я підійшов близько і побачив, що муха всілася акурат на те кружало, що припало до вподоби ченцям, і один вже тягнув руку до капшука на поясі. "Гарні будуть свічі", — думали вони. Але я знав, що віск не годився. Торкнувся — і від того доторку наче обпекло мене морозом, а рука враз почала німіти, пальці мені скоцюбило. Я через силу видушив з себе:

— Не раджу, отче, се купувати.

Невже вони не бачили великої чорної мухи, що перебирала лапками?

— Що? — здивувався чернець й обернувся до мене. Мав глибоко посаджені очі, в яких ворушилась недовіра до всього, навіть до себе. Бувають такі люди. Найліпше для них місце — келія. І щоб ніколи з кляштора не виходили.

— У мене була пасіка, — мовив я, важко дихаючи. — Віск видається гарним, світлим, але свічки з нього опливатимуть, якщо вам потрібні свічки. Таким воском добре натирати підлогу.

— Нам на свічки, — сказав другий чернець у потріпаній сутані.

— А з якого ви кляштора, отче?

— З бернардинів у Самборі.

Тепер я звертався тільки до нього.

— Послухайте мене, візьміть отой другий камінь. Може, він не такий чистий, але горітиме ясно і пахне гарно.

— То кому вірити? — втрутився перший чернець.

На се я відказав спокійно:

— Тому, хто коло бджіл вміє ходити. А купець придбав віск у пасічника.

— То правда, — втрутився купець. — Отці не питали, на що їм віск — на свічки чи до підлоги. Якби на свічки, то я порадив би той, на який вказав ясновельможний, правда, коштує він трохи дорожче, але можна виторгувати.

Я не збирався купувати віск, мій погляд був прикутий до мухи, що наче прислухалась до нашої бесіди. Нехай.

— Хочу вас спитати, отче, — сказав я. — Ви давно з Самбора?

— Вчора приїхали.

— Як ся має там секретар покійного ясновельможного старости мостиського і вишенського?

— Велике нещастя! Такий молодий! — вибухнув раптом чернець, заламавши руки, а потім озирнувся й додав уже тихше: — Оступився на сходах, бідацтво, забився на смерть. Мав їхати до Львова вступати до новіціяту.

— Як же таке могло статися?!

— Се вночі було, ніхто не видів.

Стислось мені серце, запекло в грудях, бо хоч не подобався мені Стах, але так згинути на порозі, як то кажуть, нового життя… Дуже прикра новина.

— Коли се сталось?

— Десь тиждень тому. Ми молимося за душу новопреставленого брата нашого у Христі, помоліться і ви, пане.

Обидва ченці вийняли вервиці й почали молитись. А муха знялась і полетіла. Я за нею, може, вдасться накрити шапкою. Не було часу думати про секретаря, потім зайду до церкви помолитися за нього. Добре, що зі мною не було слуг, бо напевне спитали б, що я шукаю на торговиці. Муха лишала по собі слід — як чорну павутину, обмотуючи

нею людей, товар. Коло однієї ятки перед божницею стояла купка юдеїв, як зграя сорок; усі в довгих каптанах і кудлатих шапках, місцеві крамарі. Посеред них стояв найстарший і щось галайкав, розмахуючи руками. Я бачив, що муху вельми зацікавило се товариство. Вона намотувала довкруг них павутину, наче сніп підперізувала, а старший, то був добромильський рабин, нічого собі з того не робив, але очі його водили за мухою. То не дивно: юдеї народ мудрий і давній, я навіть втішився, що муху хтось бачить, крім мене, значить, я ще при розумі. Може, рабин потрафить відігнати муху словом, якого вона боїться? Він, здається, зрозумів, що я спостерігаю за мухою, кивнув мені й клацнув двома пальцями, як ножицями. Муха зависла в повітрі, мені навіть здалося, перевернулась догори лапками. А рабин мовив коротке слово, яке стало мухою, але зеленою, що полетіла до чорної. Я здогадався, яке слово мовив рабин — "Життя". І се було неправильне слово, бо життя не є ворогом смерті, а смерть не є ворогом життя. Се ми так собі вважаємо, бо так простіше. Я нізащо б не вбивав тієї чорної мухи, хотів лишень її відігнати, щоб не сідала ні на хліб, ні на мед, ні на чоловіка. Ні я, ні рабин не знали слова, яким можна було її здолати. Якби хтось дізнався, то світ перевернувся б. Хоча у сім світі є чимало кривди і він недосконалий, але в ньому є стіни, є дах, є підвалини. І є надія, що може колись він стане кращим.

Я побачив, як обидві мухи злетіли догори і всілись на шапці рабина, а той знову почав щось розказувати довгобородим своїм вірним, і більше не дивився на мене. Мовляв, справа скінчилась, йди собі, чоловіче. А мені кров побігла по правій руці, потеплішала вона. Лихий жарт вчинило зі мною саме слово, можна уявити, яку силу має та, що її ним назвали…

XVIII

Повернувся я геть вимучений. В літах чоловік, а як нерозумне дитя заблукав і боюсь. Утім, не пригадую, чи колись тулився до матері, чи питав щось у батька. Не заведено у нас оце тулитися. Хочуть аби дитина росла швидше, ніж трава, а вона має рости як дуб. Те, що швидко росте, наче й чіпке, а проте слабосиле. Вітер не зламає, але

сонце висушить і мороз покришить. Ars dobromili, себто Наука добромильська, що написав для сина і видрукував ясновельможний Ян Щасний Гербурт, буде і дітям його, і онукам. Багатство зійде, а мудрість словесна лишиться. (АК: Ця книжка, що поклала початок дитячій літературі в Речі Посполитій, більше не перевидавалась, і у Варшаві знаходиться її єдиний цілий примірник, досі не оцифрований. Мені відсканував її Томаш Янковський на моє прохання. Книга складається з двох частин: перша збірка цитат з античних авторів та різних оповідок, а друга — розповідь про шляхетські родини Добромиля.) Ніби передчував ясновельможний, що рано розлучиться з кровинкою своєю, тому й написав цю книгу. Вже нагорі розпорядилися, призначили день і годину, а до чоловіка лише шепіт долинув уві сні. Сам не знає чого, а вже починає журитися.

Я спробував пригадати, що було в той день. Зранку я бачив з вікна, як ясновельможний заходив до друкарні. Сам. Слуга чекав надворі. Та друкарня, відколи поїхав звідти Ян Шеліга, була для пана Гербурта місцем смутку. Майстер забрав звідти своє знаряддя, лишилось дещо, але воно не оживить друкарню. Я не бачив ніколи, як друкують книги, тільки на словах ясновельможний пояснив і дав фарби понюхати — чорної та кіноварі. Думаю, кожен, хто бачив лице Яна Щасного, коли той вертався назад, волів би, щоб за одну ніч ся приземкувата будова, схожа на хлів, зникла без сліду, бо прив’язала до себе ясновельможного більше, ніж Ліліт прив’язала Адама, а більшої спокусниці не було від віку. Пощо будував її з каменю річкового й цегли, дерево горить принаймні… (АК: Стіни боневицької друкарні збереглися донині. Місцеві мешканці оповідають, що той, хто пробував брати звідти камінь, гинув не своєю, страшною смертю. Ці забобони можна пояснити тим, що друкарське ремесло викликало завше страх неписьменного перед книгою як знаряддям чаклунства.) Не згадаю, що було далі. Усе як завжди. Пополудні ясновельможний сидів у кабінеті, спершу коло нього був секретар Стах, але досить скоро пішов. Се означало, що ясновельможний читає. Я трохи подрімав, і побачив пана Гербурта вже за вечерею, що виявилася останньою в його житті. Може, й щось снилось мені, але сон був не пам’ятним, пустим.

Озирнувшись назад, у час, що ніби відійшов недалеко, але так багато всього трапилось, наче півжиття проминуло, я зрозумів, що змінився. Аж так, що вже не відаю, чи я Северин Никловський, чи хтось інший.

Після тієї пригоди зі словом-мухою послав мені пан Біг сон, у якому мені вдруге наснився покійний ясновельможний. Ніби стоїть він у чистому полі, такого великого й безмежного не знайдеться у цих краях, й виводить щось прутиком на білому неторканому снігу. І слідів не видно, не лишає пан Гербурт слідів за собою, чи ж може таке бути, дивуюся я у сні. Але те, що він креслить план якоїсь будови, се я бачу. Певно, замок хоче збудувати. Бо що ж інше можуть будувати вельможні пани, як не замки, де вони можуть сховатись від татар, сусідів, що бувають часом гірші, ніж татари, або й від гніву короля. Ось креслить він стовп, а вгорі зубці, як корона. Вежа. Тоді креслить трохи далі таку саму вежу. Тепер мав би накреслити ще дві вежі, щоб стояли по кутах, а між ними браму, щоб можна було увійти. Але ні. Ясновельможний ставить ще один стовп, а потім ще один, ніби позначає дорогу, і отак йдучи, зникає у білім тумані. Не знаю чому, але мені стало страшно, і я прокинувся. Довго не міг заспокоїтись, питав себе, чому так злякався тих стовпів із зубцями, може, тому, що ніколи не бачив такої дивної дороги. Але вже те добре, що не кликав мене ясновельможний йти за собою. Не бачив він мене, тільки я його. (АК: Звісно, не мені тлумачити сон пана Северина, не настільки я добре знаю цього чоловіка, але є в мене певні здогади. Три колони поруч — це видавничий знак друкарні Гербурта, а оскільки перед тим оповідач пригадував, як востаннє Гербурт навідував друкарню, це могло трансформуватись у такий химерний сон, який не був віщим, а саме цього боявся сновидець.)

XIX

Марець почався бурхливо. Вирва піднялась зі свого глибокого ложа, одутла, мутна, посоловіла, гук її було чути навіть на замковому подвір’ї за грубими мурами, а також на Ринку, а може, і в цілому місті, яке вона

огинала, а подекуди розділяла. Снігу в горах лишалось ще багато, навіть на невисоких пагорбах досі біліли снігові шапки.

Двір готувався до високих гостей, що приїжджали обозами, і всіх треба було десь помістити, ще й догодити шляхетському гонору. Я при цьому чувся тріскою, що нею бавиться течія, лякаючи затягнути у вир. Скориставшись тим, що ясновельможна вдова ще не приїхала, а ще більше тим, що весна звільнила прохід у гори, я прагнув якнайскорше відвідати святу обитель на Чернечій горі. Нарешті настав день, такий погожий і ясний, що душа моя піднеслася сама догори, і я, взявши з собою пахолка Павлуся, пішов у монастир. Сама думка про добромильську обитель святого Онуфрія зігрівала мене цілу зиму. Не раз дивився я зітхаючи на Чернечу гору, чи на те місце, де вона мала бути, коли все довкола тонуло в білім молоці туману, і ніяк не міг зважитися піти туди. Не думаю, щоб мене спинили сніги чи вовки: я приберігав монастир для себе, як приберігають харч на чорний день. Чекав нагоди, коли потреба у душевній розраді стане нестерпною.

У нас монастирі будують у пущі, серед боліт, куди не кожен знайде дорогу, а тут я кожного ранку міг бачити з Низького замку вершечок дзвінички і чути дзвін. Дорога до монастиря починається від Тернової, але можна просто перейти місточок і піти через село Вишину, з якого, кажуть, ніби почався Добромиль. Але схили надто круті, та й ніхто так не ходить, хіба що дуже поспішає. Отож ми вийшли через міську браму, і я відразу побачив дорогу, що вилася стрічкою до самого монастиря і відливала сріблом. Раніше я бачив її повного перешкод: то повалені дерева, то лихі люди, вовки, то снігові замети, але цього разу вона була порожня і від неї віяло чимось зимним, що й не дивно, бо сонце в ту частину схилу зазирає зрідка.

Михайло теж просився з нами, але я сказав, що може так статися, що ми вернемо вже нині, а як ні, то нехай він привезе доброго хліба і риби сушеної, і свічок воскових.

— А що мені вашмосць накажуть робити? — поцікавився Павлусь.

— Я буду молитись, а ти сам побачиш, що тобі робити.

Я б і сам пішов, але не пасувало шляхтичеві вибиратись за місто без супроводу. Та й не хотів, аби хтось подумав, що я винюхую щось в чужій господі. Прикро, коли твоє життя отак на виду, але не все так буде, та й нема мені чого від людей ховати.

Михайло випровадив нас за браму, а сам лишився теревенити зі стражниками. Вже недовго йому лишилось служити у мене. Мусив комусь доповідати, що я роблю, але я не сердився. Все таки я чужий чоловік, хоч роду й чесного, але нема чого вірити. Щодо Павлуся, то така дитина все розкаже, нічого не втаїть. Я не хотів брати шаблі в святу обитель, однак Михайло з Павлусем наполягли, а раптом вовк вискочить чи дик.

Мені хотілось, щоб дорога була довга-довга, так наче я йду на прощу. Колись ходив до святої Київської лаври — гарно було. Люди довкола побожні, такого нарозказували, тільки б слухати день і ніч.

— А що я там буду робити? — знову взявся за своє Павлусь. — Я ще не був у монастирі.

— Я тебе вчив читати?

— Вчили, вашмосць, по-руськи і по-польськи.

Мушу визнати, малий мав світлу голову. Я по молитовнику вчив його читати по нашому, ну, а польських книжок не бракувало. Може, хлопець вийде колись у люди.

— Почитаєш отцям у монастирі.

— Ні! Ні! — замахав руками малий.

— Ну, то як хочеш…

Сонечко світило, як у раю, на весь Добромиль, а на нашому боці пташки щебетали. Дорога була в ямах, куди збиралась тала вода, віз ще не проїде, а ми йшли по моріжку, де вже травиця пробивалась. Як же я скучив за зеленою барвою! Але в ярах, що мережали схили, все ще лежали пласти сірого снігу, наче сіль. Якби не сіль, то ходили б цими горами вівці і не було б самого Добромиля. Тут і нивку нема де розорати, але от живуть люди. Переганяють з Волощини худобу на випас, ліс рубають, щоб сіль варити. Я недавно ходив у Вишину на солеварню, буде що вдома розказати.

Коло дороги, що повертає до монастиря, стояв хрест, високий, почорнілий від негоди. Такий хрест один чоловік не понесе, треба кілька. Як на мене, то хрест мусить бути такий, щоб його можна було нести одному. Не залегкий, бо то вже не хрест буде, але й не затяжкий. А як уже помре, то можна й кам’яний на гробі поставити. Кожен з нас має свою Голгофу, і найбільші мої муки — попереду, на горі. Подумав про це, і забув про сіль, яку висушують із сліз матері Землі, і про овечок та телят, що їх поженуть на торг, а звідти на бійню, лишивши небагатьох на розплід і вовкам на здобич. Усе це зникло — і була переді мною жовта витоптана земля на околиці Єрусалиму, гул людської чи бісівської юрби, невидимої через піт, що заливав очі, а серце ніби вигоріло, й утворилась у грудях пустка…

Але потім… Що вище я підіймався, то менш значним ставав світ унизу, не таким вже й потрібним. То був світ звичаїв, у якому так боляче карають за їхнє порушення. Якби чоловік не відчував болю, то не боявся б нічого. Якби чоловік не мав нічого, то би нічого не стратив. Прості Божі заповіді — оце і є звичай, а все інше доточили люди, аби не дати іншим людям вільно дихати й Господу служити…

Я так вознісся думками над Добромилем, що послизнувся і впав у болото. Що ж робити? Ні вертатись назад, бо вже пройшов добру

половину шляху, ані йти закаляному в обитель. Павлусь допоміг мені піднятись, а я угледів хатину над самим яром.

— Ходімо туди!

Малий, певно, боявся, що я зачну зганяти на ньому злість за те, що не підтримав мене, коли я падав. Він прудко побіг наперед до понурої хатинки, вкритої почорнілою гнилою соломою, що від вітру розсипалася б, напевно, але тут вітру сильного не буває. В таких хижках мешкають ворожбити, що мають діло з різною нечистю. Певно, нечисть тут інша, ніж у нас, не болотна, а гірська. Втім, я й тут знайшов собі болото. З хатинки курилось, отже, там хтось був. Ні, не ворожбит — з хати вийшла молодиця, ще не стара, вбрана не то по-міщанськи, не то по-хлопськи, зразу й не розбереш, й гарним голосом запросила увійти, низько вклонившись. Ще не розгледівши лиця, бо позахляпувало мені очі, тільки розтер болото рукавом, я вже купився на той голос.

— Нехай ясновельможний пан скине одежу. Я її висушу й вичищу.

У курній хаті палилося, дим висів під чорною стелею, і я мусив відразу сісти на лаву, щоб не задихнутися від незвички. У куті коло печі щось завовтузилось, засвистіло, я аж підскочив.

— То чоловік мій, нездужає. Рубав дерево, придавило йому ноги, — розповідала жінка, обертаючи мене, як сніп. Стягнула делію, повісила на жердці. "Хоч би вошей не набратися", — подумав я.

Потім жінка стягла з мене чоботи й заходилася тріскою обшкрібати з них болото, а далі витирати віхтем соломи. Я не встиг і отямитися, як опинився в її владі. Павлусь перестрашено дивився у куток, де лежав чоловік, схожий на живого мерця, перевів погляд на закопчені стіни з чорним мохом, що вилазив зі щілин, перехняблену піч.

— Сядь, — сказав я, і хлопець сів поряд на лаві, принишк у мене під боком.

У печі щось варилося в горщику. По запаху я відчув, що то капуста з горохом. А на столі лежала вівсяна паляниця, яку тут називають ощипок. Принаймні ці люди мали що їсти.

— А з чого ви будете тепер жити? — спитав я, маючи на увазі, що недужий господар не зможе ще довго робити.

Молодиця підняла на мене великі сиві очі.

— Бог нас не зоставить.

Мовила се так твердо, що я повірив.

— А дуже покалічився чоловік?

— Обидві ноги зламав. Він для жупи ліс рубав, пане.

— А діти маєте?

— Маємо! — відказала вона якось весело. — Скоро прийдуть!

— Ганько! — прошелестів кволий голос. — Хто там до нас прийшов?

— Сам ясновельможний Гербурт прийшов! Видиш, Николо, яка тобі честь!

— Що ти мелеш, Ганько! — простогнав каліка. — Ти сама казала, що ясновельможний вмер.

— Ой, та його ще каменем не привалили, то чи тяжко встати з гробу! Сам подивися! Чи ж я одежі сієї не знаю, футра? Преціньслужила в замку.

Жінка захихотіла, а Павлусь шепнув:

— Пане, ходімо звідси!

Та я не міг просто так піти, бо був без чобіт.

— Ганько, небіжчики з гробу не встають. То чужий пан, хай йде собі з Богом.

— А де ти видиш Бога? Він з малим пахолком прийшов.

Жінка враз заповнила усю хижку і мені здалося, що зараз струхлявіле дерево посунеться і ми усі скотимося на дно яру.

— Слухай, молодице, — мовив я лагідно. — Я — не Гербурт, а приїжджий шляхтич, йду помолитися в монастир. Дай своєму чоловіку напитися.

Думав я, що вона покладе чоботи і я їх вхоплю. Але молодиця з гострою тріскою в руці приступила до мене й прошипіла:

— Не бреши. Я виджу, що ти Гербурт, пізнаю не лише по одежі, а й по лиці.

Павлусь притулився до мене і дрібно тремтів. Ще треба буде дитині переляк відливати.

— Ганю, відійди від пана. Дай води!

— Я сам дам воду.

Я встав і пішов до діжки, в якій тримають воду, що стояла коло дверей. І закашлявся від диму. Очі засльозились, я витер їх рукавом. Коли зазирнув у діжку, то мені здалось, що вона не має дна. Десь глибоко у чорній пустці щось подавало звуки, схожі на стогін і плач. Я відсахнувся і вдарився головою об сволок, і від цього прийшов до тями. Шапка злетіла і впала на долівку, покриту гнилою соломою та сміттям. Павлусь підскочив, схопив шапку.

Жінка стояла обернута лицем до вікна, затягнутого дірявою веретою, крізь яку зазирало блакитне весняне небо. Все ще тримаючись рукою за голову, я підійшов до купи лахміття.

— Води нема!

— На припічку горня.

Павлусь приніс надщерблене горня з чимось темним, певно, відваром із зілля. Я вклав горня в руку недужого, притримуючи, поки той пив.

— Пане, не бійтеся. Вона тепер буде довго стояти, поки не наговориться.

— З ким?

— З дітьми, — і по щоці чоловіка покотилась сльоза, а в горлі заклекотіло, що він не міг слова далі мовити.

Павлусь допоміг мені взутися в не зовсім чисті чоботи, я накинув делію, поклав на стіл жменю дрібних, і ми вийшли з хати. Я чомусь чекав, що за нашими плечима впаде хатина, де живе лихо. Але було тихо, тільки десь в лісі цінькала синичка. Я знав, що у мене не вистачить

снаги зайти ще раз в цю хатину, проте можна буде прислати якусь поміч бідним людям, що не живуть, а мучаться. Сподіваюсь, се не триватиме вічно.

Із глибочезного, як прірва, яру тягнуло гострим духом смерті, в якому я відчув і запах застояного туману, гнилої води і теплого прілого листя. Дерева, що тримали схил, вже струхлявіли, провікувавши без сонця. Внизу, в околицях Добромиля, я бачив, як ненаситна ріка кусала своїми гострими зубами цілі нивки. Хто поверне землицю бідному хлопові? До якої канцелярії він мусить звертатися, в який суд скаржитися? Та ж церкви у Ділі були канцелярією, де люди, людиська і нелюди позивалися, і часом я чув, а часом навіть бачив, як два прохання, дві супліки стрічались, наче два птахи у польоті, й гинули обоє. До моєї одежі з чужого плеча вже стільки поналипало чужих і моїх гріхів, що я мусив урешті скинути бодай трохи, щоб облегшити душу, бо будуть ще гріхи інші.

— Пане, — раптом забіг наперед Павлусь. Я й забув, що дитина перестрашилась причинної жінки, отже, вчинив ще один гріх.

— Що таке?

— А де діти тієї жінки?

— Не знаю, певно, на небі, — перехрестився я. — Прийдемо помолимось за сю нещасну родину, чуєш?

Малий аж зітхнув. Не такий малий вже, десять літ минуло, знає, що таке бути "на небі". Не спитав нічого, але крок у нього став веселіший. Яри скінчились, і повітря стало легшим, солодким. Ми були вже майже на верховині. Дорога стала просторішою й рівнішою, бо під сподом мала суцільний камінь. Стало видно дзвіничку монастиря, а сам монастир тулився до вершка гори, скрай лісу. Повіяв легкий вітерець, сонце освітило жовті квітки мати-й-мачухи, нарешті я почув правдиву весну.

Прийшла весна, а з нею моя воля. Широкий плаский верх відкривав переді мною інші гори, яких я не бачив у самому Добромилі. Звідти добре було видно вежі та мури Низького замку, а Високий, Гербуртова твердиня, ховався за іншою горою. Де ж мій хрест? Ніс я його, ніс, а він ураз десь дівся. Наче лишив я його підпирати ту хатину над яром, а сам пішов далі. Дивне щось крутилось в голові про хресну дорогу без Голгофи в кінці. Та хіба таке може бути? Певно, мені памороки забило в тій курній хаті. Там жінка могла говорити все, що хотіла і з ким хотіла. Могла богохулити навіть. Чоловік був у її владі, могла би навіть його убити, якби хотіла, могла не давати ні їсти, ні пити. І се називалось — родина? Та хай Господь милує від такого. Діти попадали в яр, порозбивали собі голівоньки об гострі пеньки. Спершу одне, а потім друге, зіп’ялись на ноги, подибали до краю урвиська. Там коло хати навіть тину нема, відійдеш два кроки і перед тобою провалля. Хто пильнує дітей? Хіба пани. Бідний не має коли пестити дітей, бо пильнує праці. (АК: У полемічних виступах часів Рокошу Ян Щасний Гербурт створив надзвичайно експресивний і поетичний образ матері, яка розгубила своїх діток, а відтак ходить і кличе їх, плаче за ними. Тільки через сто років Іван Мазепа напише своє знамените "Ой горе-горе чаєчці небозі". Можливо, його пісня була навіяна поетикою Рокошу Зебжидовського.)

На небі діялось те саме, що у мене в душі. Наплине хмара — світ потемніє, смутні думки вертаються. А відслонить сонечко — тепло й погідно і рослині, і пташині, й чоловік перестає враз журитися. І небо таке глибоке й велике на горі, що здається, вночі зірки з нього можна, як вишні, зривати. Тому монастир добре на горі ставити, а церкву на горбку. А де нема горбка, там церкву тягнуть догори шатром.

Сей останній відтинок дороги міг бути для мене, грішного, найтяжчим, але я не ніс хреста. Я почував себе так, ніби покидав край смутку, плачу і благань, що їх нікому вдоволити. Може, в сю світлу хвилю душа ясновельможного, чию одежу я доношував, вселилася в мене, потіснивши мою душу в куток, бо я й справді відчував у грудях тісноту, а в серці збурення — те, що чоловік без уяви назвав би втомою

від сходження на гору. Але я знав, що се не так неміч тілесна, як душевне терпіння.

Я зупинився, щоб розгледітись знову. Павлусь підставив бліде личко сонцю і закрутився, розкинувши руки, а далі побіг до краю гори. Задовгі рукави тріпались наче крила у птаха. Хлопець хотів подивитись на Добромиль з висоти пташиного лету. Я теж пішов. Сонце світило просто на улоговину, в якій розкинулось місто. Найбільше світла дісталось вежам костелу і замку. Червоні дахи осідку Гербуртів аж горіли. Ріка виблискувала між густим, бурштинової барви верболозом. Звідти я справді міг бачити увесь Добромиль, бо гори дають нам змогу дивитися на світ очима птахів, а болота — очима змій. Якби посунути гору, на якій я стояв, то ранок приносив би світло раніше і не був би таким сірим. Гори стиснули місто, не даючи йому розповзтися у боки, а мури не дозволяли злитися з Терновою, від якої його відділяв лиш невеликий відтинок дороги. Он та брама, через яку ми вийшли сьогодні. Михайло забрав мого коня до замку, бо я пояснив, що се проща і хто йде пішо до Божої обителі, тому воздається. Мури латані-перелатані, подекуди на валах стримів лише частокіл. Я розумів, що Високий замок єдиний зможе вистояти супроти вражої сили, але не вмістить у себе ні челяді з Низького замку, ні міщан добромильських, ні хлопства. Ті, як мені розповідали, звикли ховатись від орди в горах. Бо татари хоч і вражають своїм натиском і швидкістю, але бояться лісу і гір, намагаються їх оминати, бо там їхня погибель. Кожне військо має слабину. Добромиль мав би стояти на горі, щоб легше себе обороняти, однак місту потрібна вода і родюча рілля. Гора, на якій я стояв, ще не проросла травицею, але я бачив, що земля годиться лиш для випасу худоби, бо дощі й талий сніг змивають з неї увесь тлущ. Що посієш, те й збереш, або й менше.

Мене огортало тепло, що овівало гору, сушило землю. І не лише тіло, а й серце прагнуло зігрітись після довгої зимової стужі. Вік би так стояв, нічого не робив, тільки дивився на місто внизу. Хоч не тут я родився і багато чого не міг прийняти для себе, а проте не міг не оцінити спокою й миру, що линули від Добромиля, почуваючи навіть жаль, що скоро доведеться все це покинути. Тут, на горі, я не почував себе бранцем

міста, яке з висоти вміщалось на моїй долоні. Внутрішнім зором я побачив дорогу, що в’юнилася зі сходу на захід, і лише вона годилась для мене. Інші були дорогами невільників, купців та розбишак, і небезпеку, що чаїлась для самотнього мандрівця, я вже встиг відчути сповна.

Втім, і в цих западинах, густих кущах міг ховатись неприятель і стежити за кожним моїм порухом. Нема на сьому світі безпечного місця, хіба що в материнській утробі. До монастиря я ще зміг би добігти, а до Високого замку — вже ні. Внизу натура поставила такі перепони з колючих тернових кущів, що й миша не прорветься.

Та я легко відмахнувся від цієї думки. Чомусь був певний, що мушу сповнити свій обов’язок — прислужитись востаннє ясновельможному Гербурту, а там… Що кому судилося, того не мине.

Не знаю, скільки я отак простояв на горі — на виду, не почуваючи найменшого страху, хоча в лісах могло все, що завгодно зачаїтися. Так, наче був я духом, якому не зашкодять ні куля, ні стріла, ні спис між ребра. Чоловік вмирає лиш раз. Хоч не був я більше воїном, але тут, на горі, мене охопило п’янке відчуття небезпеки і хизування перед нею. Та й гірський вітер видув з мене мирські турботи, сонце випило невиплакану сльозу і, забравши це все, натура потемніла, спохмурніла, а з невеликої хмари бризнув дощ. Аби я зрозумів, що моє тіло все ще при мені, й воно мерзне і потребує укриття.

XX

Мене здивувала безпечність добромильської обителі. Благенька огорожа з ріденьких стовпців, перевитих вербовим та ліщиновим пруттям, — ледь не загорода для овець, хіба що трохи вища, молодий садок з обв’язаними соломою яблунями, відчинена брама, звідки дорога вела просто до церковці, що ще не втратила барви свіжих дощок, тільки ледь примерхли оті барви. Церковця притулилася до самої гори, а з

боків стояли довгі хижі, вкриті соломою. Бідний монастир, але бідність його миналася: поряд зводили мурована церкву, правда, тепер будова чекала весняного тепла, а в горах весна завше настає пізніше, ніж у долині. Мав я надію, що ясновельможна Гербуртова не полишить опікуватись монастирем святого Онуфрія, а ні — то на все Божа воля. (АК: Звісно, княгиня з роду Острозьких дбала би за Добромильський монастир ще довго, якби смерть рано не вкоротила їй віку. З певних джерел відомо, що Гербуртова похована не де-інде, а в Добромильському василіянському монастирі, хоча була римо-католичкою. Там же й похований син Яна Щасного — Ян Лев. У польському путівнику 1919 року написано, що в коридорі монастиря висіли портрети Гербуртів. На жаль, після Другої світової війни у монастирі відкрили відділення психлікарні й портрети напевно знищили.)

Бо зараз свята обитель була вразлива не лише до нападів людоловів чи католиків, а й до хижої звірини.

Коло брами ніхто не сторожував, і се також мене здивувало, бо покладатися на Божу ласку в сьому світі можуть лишень цілком темні люди або ж блаженні. Брама ж мала ще одну роль: чинити спротив мирському, зупиняти тих, хто приходить з нечистими помислами. Бо ж до раю не пускають кого-небудь, як і до пекла. Хто на що заслужив, туди і йде — чи на райські блаженства, чи на муки пекельні. На своєму віку бачив я чимало монастирів: бідних і багатих, скромних і славних, великих і малих, то там лише на великі празники відчиняли браму для мирян, щоб не чинити їм перешкоди на дорозі до храму. Навіть не се мене здивувало так, як те, що всі довкола говорили, як щедро помагають ясновельможний з малжонкою сій обителі, тому сподівався я побачити її в більш достойному стані. Йшлося, очевидно, про іншу поміч — захист від уніатів, заступництво. Хоча вал і частокіл тут би придався, щоб не шастали вовки та лисиці.

Під горою, що нависала над церквою, лежав ще сніг. Влітку сонце туди ще зазирає, а взимку, подібно, що ні. Хто таке місце вибрав — не можу собі уявити.

— То що, зайдемо, Павлусю? — спитав я малого, що був уже тут влітку.

— Он там стайня! — тицьнув хлопець пальцем. — А там джерело. Пити хочеться, вашмосць…

Однак я не пустив його, бо хто ми такі, аби вештатись на чужому обійсті. Треба чекати, доки хтось вийде. Але надворі панувала тиша. Був саме полудень. Опівдні світ завмирає, наче вагається, куди йому йти: чи далі, чи, може, вернутись назад. Мені стало якось не по собі й, вичекавши ще одну хвилю, я мовив до Павлуся:

— Добре, підем нап’ємося.

Але тут тишу прорізало кінське іржання з невеликої стайні й час відразу задріботів швидкими кроками. З дверей стайні вийшов сивобородий чернець. Рукави ряси мав закасані, а в руках віхоть соломи, якою обтирав собі долоні. Побачивши нас, чернець широко всміхнувся:

— Кобила привела жеребчика.

Я не встиг і рота розкрити, як Павлусь зірвався з місця й помчав до стайні. Чернець схопив його:

— Помалу, хлопче! Треба тихо заходити, бо перестрашиш нашу Ластівку.

Він запитально глянув на мене й спохопився:

— Слава Йсу!

— Навіки слава! — відказав я трохи збентежено, пам’ятаючи про свою дорогу одежу, закаляну болотом, ще подумає отець, що я якийсь пияк. — Сам я приїжджий, отче, з Волині. Живу зараз в Низькому замку з ласки покійного ясновельможного. Так оце впав, йдучи до вас.

Усмішка зникла з лиця ченця.

— Прийшли помолитися за…

— Так.

Ми обидва перехрестились. За чим же ходять до Божої обителі? Молитись і просити.

— Я — отець Зеновій. Браги Тимотей і Захарія перебувають на молитві у своїх келіях, а брат Василь лагодить нам обід.

Він був трохи збентежений, і я розумів — чим. Проте був тут господарем, то швидко оговтався:

— Чи довго вашмосць уже в Добромилі?

— Від Покрови. Хвороба задержала, а тепер…

— Дорога.

— Ні, не дорога. Мушу зостатися на похорон.

— О так!

Отець Зеновій перехрестився, переклавши віхоть з однієї руки в іншу. Павлусь виринув із стайні.

— Вашмосць, ходіть подивитеся!

— А можна? — глянув я на ченця.

— Певно, що можна. Тільки не вречіть маленьке.

Я дивився на лошатко, що пробувало зіп’ястись на ніжки, й лід, що намерз мені на серце за сю зиму, почав кришитися й відпадати. Не було тут жодної урочистості, як се буває, коли народжується людське дитя, але щедро настелена солома, нові ясла і великі вологі очі кобили. Мав і я колись десятеро коней, до плуга і до сідла, й так само заходив подивитись, коли жеребилися кобили. Зразу міг сказати, чи добрий буде кінь з лошати.

— Котрий раз жеребиться?

— Перший. Але вродила легко, дякувати Богу.

— Пильнуйте, аби не змерзла. Вкрийте на ніч веретами. І дайте теплої води напитися. Маєте послушника?

— А от мій послушник. Поможеш мені, хлопче? Як ся називаєш?

— Павло. Як апостол Павло. Я читати по-руськи вмію і по-польськи. Вашмосць навчив.

— Та бачу, що ти непростий хлопець! Біжи, Павле, до пекарні, звідки дим куриться, й кажи отцю Василю, щоб наготував цеберко теплої води, а я скоро прийду.

Павлусь побіг, а отець Зеновій спитав мене про нього поглядом.

— Се не мій служка. Приставили його до мене, поки я в Добромилі.

— Читати навчили… Славно, в житті придасться.

І знову спитав мене очима.

— Хотів би я, отче, побути у вас день-два, щоб помолитись, висповідатись. Не йшов раніше, бо не був готовий.

Отець Зеновій кивнув. Я відчув, що матиму з ним не одну бесіду, бо сей чоловік знає ціну слову. Ми вкрили попонами кобилу й лошатко і тихо вийшли.

— Йдіть, пане, до церкви помоліться, а тоді придумаєм, де вас намістити. Живемо ми просто, але нас ся простота радує.

— Порадує і мене, — мовив я. — А чи не міг би я стрітись з отцем ігуменом?

І почервонів, бо згадав, що отець Зеновій і є настоятелем Добромильського монастиря.

— Нічого, нічого, — всміхнувся чернець.

Ми пішли до церкви. Отець Зеновій відчинив переді мною двері й запросив увійти до храму, а сам повернувся до цеберка з водою, що мало на нього чекати.

Церква пахла ялиновими дошками й було у ній напівтемно. Тільки дві свічки горіло: одна перед святим Онуфрієм-пустельником, а інша — перед престолом. Лики святих були свіжі, бо ж церква нова, ще як слід

не намолена. Онуфрія я упізнав, бо був з довжелезною по самі коліна бородою і без одежі. Чув я, що замолоду він був королівським сином, але прийняв науку Христа й пішов з дому в пустелю, де пробув аж шістдесят літ. А більш нічого не знаю про нього, хіба здогадуюсь, як мати з батьком просили-плакали не йти. А може, потай пішов, бо ж могли не пустити.

Не знаю чому, але люблять вельможні сього святого. Он князь Лев Данилович на старість пішов у монастир Спаса, що коло Самбора, поховали його як ченця, правда, у Лаврові, де є мощі святого Онуфрія. І пан Ян Щасний з жоною теж прихилилися до обителі сього святого, хоч ніколи не вчинили б так, як він. Не гуджу їх, бо в самого нема смирення аж такого, щоб вмерти для світу, яким би він не здавався нікчемним супроти Божої благодаті.

У старого руки трусяться, не може він втримати маєтності свої, а віддати нема кому, бо молоді руки ще слабші. Бува ще й таке. Як іти тоді в монастир? Тримаються до останнього.

Ще тіло ясновельможного не поховане, а вже маєток тріщить, розсипається. Не здивуюся, якщо ясновельможна вдова віддасться за першого ліпшого, хто зможе захистити її сиріток. І ніхто її за се не осудить, бо то не її воля, а воля родини. Напозичав ясновельможний гроші на виправи та на друкарню, треба віддавати вдові та дітям. Якби пожив ще, то певно віддав би.

Я вкляк перед престолом і став молитись. Не завше можна зосередитись на молитві, пуста вона, до Бога не доходить. Там внизу, в Добромилі, церква ніколи не буває порожня. Бодай паламар порядкує, як людей нема. А вірні свічки ставлять за те, чого потребують. Я теж чогось потребую, але розумію, що молитися за душі померлих і за душі живих треба найперше, як тільки приходиш у Божий храм.

Я ще не призвичаївся до нової церкви, тому змовив три рази Отченаш і три рази Богородицю, і вийшов з нудою у серці. Надворі падав дощ, перший дощ сьогоріч. Все було сіре від нього, і дощ був дуже зимний. Від такого ще сніг тане, але травиця не росте. Попереду виднілось щось темне. Ага, все-таки ченці не такі безпечні й браму на ніч замикають. Я чув, що всі вони прийшли з-за гір, тікаючи не то від турків, не то від католиків. (АК: Добромильський монастир заснували ченці із Закарпаття, до яких приєдналась василіяни зі Львова. А в 1613 році подружжя Гербуртів подарували монастиреві землі.) Чи вдасться їм тут вдержатись, не знають, певно, й самі. У сьому світі вдержатись можна лише в пустелі, де не орють і не сіють, бо на піску нічого не росте, лише гаддя повзає і леви ричать.

Я дивився на дощ, якого не буває в пустелі, на ліс, що не росте в пустелі. Тут було за що вчепитись — оком за гори й ріки, дотиком — до води, голосом — до голосу. Певно, не зміг би я жити в пустелі, як святий Онуфрій. Та й не рівняю себе до нього. Кого Господь обирає для себе, тому й силу дає.

Мені враз стало зимно і я подався до найтеплішого місця — трапезної, що була заодно й пекарнею для такого невеликого гурту. Мабуть, отець Зеновій здивується, що я так недовго пробув у церкві. І відразу спохопився: чому б я мав сим тривожитись? Я пробув стільки, скільки потребував бути!

XXI

Через день чи два я зрозумів, чого мене так тягнуло сюди, в монастир. Там, внизу, зі мною повсякчас був ясновельможний, царство йому небесне. Все, що я робив і робитиму до його похорону, буде пов’язане з ним. Нас поєднала доля в ту мить, коли тільки я побачив у головах пана Гербурта дві істоти. Я знав, що се мусить скінчитися, і вже незабаром, а відтак я знову стану свобідний. Вільний і нікому не потрібний.

Михайло привіз мої скромні дари й лишився ночувати. А Павлусь літав, як горобчик по монастирі, забувши, що приставлений до мене. Аж тут щось згадав і прибіг:

— Вашмосць, а коли ми підемо молитись за тих діток?

— Яких діток?

— А тих, що з ними та жінка говорила!

Я зрозумів його, хоч не бачив, щоб причинна говорила з кимось. Вона просто стояла, впершись поглядом у вікно. Мовчки. Бувають діти прості, а бувають такі, як Павлусь: бачать і чують те, що дорослий чоловік не потрафить. Серце за них щемить, боїшся, щоб ангели з собою не забрали.

Того дня я встав рано, ще до утрені. Павлусь спав у трапезній на печі, разом з котом, а я, звикнувши до панських розкошів, змерз у келії, бо вітер видув усе тепло. Та я не смів скаржитися — якось витерплю, раз мене, грішного, віра не зогріває. Слухаючи спів ченців, відчув, як серце слабне, млість приступає і все перед очима пливе. Хоч я не перший раз жив у монастирі. Після смерті своєї дорогої жони два тижні пробув у Святоіванівському монастирі, щоб знайти розраду в своєму великому горі й випросити прощення за те, що не порятував гніздо від ординців. І сюди я теж прийшов за втішанням, і дійсно, минуло лиш два дні, а вже примерк для мене блиск і Низького, і Високого замків.

Отець Зеновій і братія скінчили службу й тихо розійшлися. Останній з тих, хто виходив, погасив свічки, залишивши одну перед престолом. Мене наче ніхто й не помітив, не глянув у мій бік. Я навіть подумав, що се мені сниться. Вуха наче позатикало пухом, рук-ніг я не чув. У кутку стояла лавиця, то я додибав до неї і сів, й заснув уже насправжки.

І ось що мені приснилось. Ніби ясновельможний збирається в дорогу й нетерпляче гримає на слуг, що речі досі не зібрано. Дивно, що в дорогу вирушає він у смерк, сонце вже заходить, видно лише край. А дім стоїть не серед гір, а на рівнині, без лісу, самі поля довкола. І думка тривожна: щось тут не те. Ліпше ясновельможному не брати з собою слуг туди, куди він зібрався. (АК: Сон цей — як відгомін давньої пам’яті про язичницький похоронний обряд, коли мертвого господаря клали в могилу разом зі слугами й кіньми, щоб служили йому на тому світі. Страх і небажання вмирати притлумлювали певним зіллям, яке паралізувало волю.) Хочу про се сказати йому, але уста мені кривить, тіло не слухається, а ноги в мене глиною вкриті, жовтою, і та глина повзе по мені догори. Аж тут чую грізний голос пана старости: "Говори так, як говорив би з Господом!".

Мною аж стріпнуло, вдарився головою об стіну, серце схопило, дихнути не можу. Заледве одійшов. Нема чого в церкві спати. Ганьба мені. Дошкандибав я до образу Спасителя і став молитися, плутаючи слова і ковтаючи сльози, бо не буде мені тут ні спокою, ні благодаті, доки не висповідаюся. І доки не покину Добромиль, що лежить внизу, як вовча яма, а здавався колись притульним гніздечком.

Сповідь я розумію як бесіду з тим, хто вартий довіри. Ясновельможний теж сповідався, аякже, але не всі великі світу сього можуть так упокоритися як князь Лев Данилович чи навіть святий Онуфрій. (АК: Є сенс порівнювати суспільну діяльність Лева Даниловича і Яна Щасного Гербурта. Обидва працювали на розбудову краю, обидва підтримували і заохочували просвітництво. Князь Лев відкрив центр переписування книг у монастирі Спаса, а Лаврів при ньому розквітнув як осередок музичної культури. Ян Щасний належав до кола європейських гуманістів і створив друкарню, де видавалась світська література.) Нема в словах духівників їхніх стільки цілющої масті, щоб загоїти сердечну рану, і стільки відваги, щоб осудити гріхи маґнатські. Чув я, що отців православних за бороди шляхта тягає і що мусять кланятися, бідачиська, панам нижче, ніж Господу, що є гріхом непростимим. Хоча Господь видить, що страх за діток і за своє життя змушує наших

священиків коритися. Я пригадав голодні й заздрісні очі того священика, що хрестив Яцеву онуку, й стало мені ще гіркіше. Такий за кусень хліба піде сам і громаду потягне в унію. Подумав я про се — і враз спохопився: звідки в мене така погорда до бідного сільського панотця, беззахисного перед цілим світом? Хіба сам я не піддався, хоч душа й казала мені не робити сього, за 800 золотих? Піддався не лише за гроші, а тому, що боявся опинитись голий і босий на морозі.

Та все одно я не пішов би сповідатися до тернавського священика. Раніше я ніколи не замислювався над тим, у кого сповідатися. Аби скинути гріхи. Але тепер, сидячи в порожній церкві поночі, слухав як дріботить дощ по гонті, і відчував, що моя віра не така вже й слабка. Просто тісно їй і хоче вона пливти туди, де ніхто не був, і за се мене осудять. Певно, тому люди з великою вірою йшли в пустелю чи пущу, аби ніхто не заважав їхній вірі рости вгору і в боки. І ніхто з них потім не вертався.

Після нічного чування в монастирській церкві я вже міг би вертатись в Добромиль, але ігумен мене не пустив.

— Туди, — показав він вниз, де причаївся Добромиль, — з кожним днем приїжджатиме все більше людей. Там тісно, і буде трудно приготуватись до сього діла, на яке вас вибрали.

— То ви про се знаєте?! — вигукнув я і зажмурився від страху.

— Як тільки вас побачив, то зрозумів. Якби були ви моїм братом, сказав би просто: тікайте! Тікайте, се недобре для вас. А коли уздрів вас у монастирі, то зрозумів, що у вашому випадку се ще гірше, бо маєте відкрите серце.

— Серце? — гірко всміхнувся я. — Мене пограбували.

Я не міг ні повернутись назад, ні їхати далі. Жив з ласки доброго господаря, а той узяв та й умер нагло, хоч лиш він міг мені допомогти. Краще б убили мене тоді, однак не вбили, думали, що сам помру. Моє становище погіршилось ще більше, бо тепер я навіть надію стратив. І поки я журився, надумали зробити мене живою парсуною небіжчика, і пообіцяли за се 800 злотих, більше, ніж я згубив. Я міг би відмовитися, якби був молодий, чи бодай мав якийсь гріш. Тоді я хоча б зважив усе, поспитав мудрих людей. Але я був голий і босий, і земля чужа під ногами. Тяжко на чужій землі.

Нікому я цього не казав. Таке можна сказати рідній жінці чи побратимові. Але я розповів духовній особі, чоловіку, що теж прийшов на чужу землю і залежав від ласки Гербуртової. Я з острахом чекав, що отець Зеновій зараз потемніє на виду, звузить очі й скаже щось прикре. Але він перебував між світом небесним і світом земним, а тому озвався м’яко й лагідно:

— Річ у тім, пане Северине, що ви забули: Бог повертає і вкрадені вівці, і вбитих діточок, і спалену хату лише тоді, коли знає, що се нам потрібно. Гроші знову можуть вкрасти, дім спалити, хіба ні?

Він зітхнув і став розглядати вервицю, обмотану довкола руки.

— Коли я був ще послушником, там, у себе вдома, в Мукачівській обителі, то легко ніс свій послух, ніби крила в мене виросли. Але надходила неділя, до монастирської церкви сходилися люди, я знав, що між ними є мої батько-мати і сестра, а я мусив стояти до них плечима, знаючи, що коли обернусь, то мене виженуть з монастиря і не дадуть зложити обітниці. І так я три роки стояв, не бачив нікого, окрім ченців. А коли мені нарешті дозволили обернутися, то люди, що приходили по неділях до церкви, видались мені дивними і незрозумілими, і цілком чужими.

— А мати, батько?

— Я більше не тужив за ними. Не можна журитись за тим, що вже тобі не належить.

Я відвернувся. І се він знав. Знав, що я стратив жону і майже втратив сина, і зброю втратив також. Тому прагнув помогти мені, щоб зменшити мій біль і розпустити неприкаяність, як сіль у воді. Час згоїть і ці рани, аби нових не було. З усіма людьми так. От тільки чому він веде мене такою заплутаною стежкою, коли є проста дорога? І тоді я сказав до нього:

— Скажу вам, отче, чесно, коротко я був побіля ясновельможного, і знаю, що був він не безгрішним…

— Ми молимося щодень за його душу.

— І я молюся. Та й багато хто молиться. Тільки у мене тягар на серці, ніхто такого не має. Ніби я маю лягти у гріб замість пана Гербурта, і через те з кожним днем мені стає тяжче, бо наближається ся страшна хвиля. Не раз думаю, як почували себе інші, кому випала доля бути парсуною небіжчика. Може, якби я поговорив з ними, то полегшало б на душі. Знаєте, отче, я цілу зиму дивився на вашу гору, смакував думкою, що прийду сюди і буде мені свято. Навіть коли пару днів тому підіймався дорогою від Тернової, серце моє тріпалось від радості. А потім я впав у болото…

Мені щось здушило горло і я не зміг розповісти про хату над яром, про причинну та її безпомічного чоловіка. Подумав, що розповідь про се якимось чином осквернить святу обитель, надто молоду і не настільки сильну, щоб стримати зло. Скоса зиркнув на отця Зеновія, чи здогадався він про моє побоювання, а той наче й дивився на мене, але в очах його не було мого відображення. Я міг би так само говорити до образу Христа чи до образу святого Онуфрія. Той, хто три роки відвертався від людей, щоб прийняти постриг, не бачитиме їх потім і серцем, бо очі бачать тіло, а серце — душу. Дивно, що я раніше цього не помічав! Може тому, що

бував у монастирях, обнесених муром, наповнених усілякими добрами, що різнились від замків лише звичаями. І сей колись стане таким, як набуде собі офіродавців та доброчинців. І чим більше їх буде, тим нижче зсуватиметься монастир до міста…

Я не сказав того, що думав, бо сим лише завдав би прикрості отцю Зеновію, та й для монастиря ліпше стати твердинею в часи, коли віру православну гонять, а церква розколена: християни християн ненавидять, православні монастирі захоплюють уніати, а уніатські — православні. (АК: Смілива думка, і навіть зараз вчасна, бо конфесійна боротьба — це боротьба за пожертви й прибутки, і простих віруючих провокують духовні пастирі на насильство, причому з обох боків.) Нема ні миру, ні ладу. Ясновельможний чинив мудро, коли помагав Добромильській обителі й збудував церкву в Мостиських, не будучи ні православним, ні уніатом.

— Та се пусте, не зважайте, отче, — махнув я рукою.

Очі отця Зеновія зблиснули.

— Не думаю, що се пусте, пане Северине. Невже нема кому помогти визволити вас з Добромиля?

— Син є у мене. Сам у приймах. Чекає, щоб я йому поміг, а не він мені. Неврожай був у нас. Я не писав йому, що мене пограбували, лише, що затримався через недугу. Та вже небагато лишилось часу — два тижні.

— Шкода, тиждень тому був тут Слуга з Добромиля, але поїхав у Волощину. Чоловік бувалий, світовий, він би порадив.

— Чи не той, що хрестив онуку тернівського багача Яця? Він подарував похресниці білий квіт. Я сам бачив і вельми здивувався, звідки посеред зими свіжа ружа.

— Бачили? Чи, може, привиділося? — спохопився отець Зеновій, і всю його погідність наче рукою зняло.

— Сам бачив. Слово шляхтича. І ще казали, що коли квіт зів’яне до трьох днів, то дитина вмре.

— На все Божа воля! — підвівся різко чернець. — Перепрошую, маю ще дещо зробити.

Він поблагословив мене і я попрощався. Ех, ліпше б я придержав язика. Шкода, але сього, незважаючи на сивий волос, я так і не навчився. Ще тоді на хрестинах зауважив, що чоловік, якого звали так дивно, Слуга з Добромиля — непростий. З такими ліпше не зачинати навіть бесіди, навіть дивитись на них не треба. Не тому, що лихі, а тому… Я став у сінях, хоч там страх як було зимно, щоб у мені визріла паросць думки, але вона десь вовтузилась, шпорталась, дряпала мені серце.

— А! — махнув я рукою і пішов шукати Павлуся. І поки йшов, зрозумів, що треба робити, аби позбутися прикрого присмаку невдалої бесіди.

Хлопець сидів у трапезній, а брат Василь копирсався шилом в його чобітку. Павлусь глянув на мене перестрашено. Як я не намагався обходитись з ним лагідно, бо ж був він позичений слуга, а не мною навчений, якого можна й висварити, бо виріс на твоїх очах, однак він мене боявся більше, ніж шанував.

— Дитина на те й дитина, — бурмотів наче сам до себе чернець, — одежина і взувачка на ній не втримається, бо воно ж хоче і на дерево вилізти, і на гору видертися. Захтів, бач, гніздо орлине знайти. Думаєш, так легко його вистежити? То не бузько, орел своє гніздо ховає. Дадуть тобі на похорон нові чоботи, а сі ще пригодяться для болота. У вас внизу того болота, як у нечищенім хліві грязі.

Він зітхнув і вкрите зморшками лице розрівнялось.

— Тут, на горі, благодатний вогонь всю грязь висушить.

Отець Василь не дивився наче й на мене, однак я чувся, наче він мене вивернув усього назовні. Я подумав, що якби спитав його про Слугу з Добромиля, він розповів би усе просто з мосту, як то кажуть. Але між нами був Павлусь, та й не мав я охоти ще раз ставати на ті самі граблі.

— Павле, взувайся й подякуй гречно отцеві, — мовив я, побачивши, що чобіток полагоджено. — Ходи зі мною, а як маєш роботу, то зробиш потім.

— Та я сам горох переберу, — пробурмотів чернець. — Йди здоров.

Що-що, а кланятися Павла при дворі навчили. Бідний отець Василь аж розгубився, а мені стало смішно.

Ми вийшли надвір, де замість дощу почав падати сніг, і то густий, лапатий. Не було видно ні воріт, ні дзвінички, навіть встигло засипати стежку до церкви, до якої я повів Павлуся.

— Вашмосць, ми йдемо за тих діток молитися? — здогадався хлопець.

Я вже й не знав направду, чи були в тієї жінки діти, і скільки, і чи вони впали у провалля, але так Павлусь краще зрозуміє, чому я веду його до церкви. Цілком може бути, що причинна не мала дітей, але дуже хотіла їх мати. Може, поронила плід, таке часто буває з молодицями. І з моєю Ганнусею таке було, доки не вродився нам син.

Я закликав хлопця, бо обіцяв йому спільну молитву ще коли ми йшли до монастиря. Але головна причина була в тому, що я боявся лишатися в

церкві сам. Не йшла мені молитва ні тоді, коли я вперше увійшов у храм, ні нині зранку. Замість молитви я змагався з примарами минулого і власними страхами, навіть коли молився за Гербурта. Тут, на горі, я ще більше роз’ятрив свої рани душевні, роздряпав до крові. А відтак кожен мій порух чи крок побільшували муку. І я готовий був тікати в ту грязь, про котру казав отець Василь, з якої так хотів вирватися ще пару днів тому.

Я молився разом з хлопцем-пахолком за спокій тієї розтерзаної горем жінки, що стратила дітей, живих чи ненароджених, які могли для неї стати втіхою і поміччю, бо хто ще помолиться за неї? Каліка-чоловік, якого терзав біль тілесний так само, як мене душевний? Якби не він, то вона б покинула хату й ходила по селах, розпатлана, страшна, чорна, наводячи страх на людей. Мій прихід нагадав їй час, коли вона була молода, свобідна, жила при дворі, де аж роїлося від чоловіків, ласих до її тіла. Якби ж то я не впав тоді у болото, може б, тепер усе було по-іншому.

Знову те болото! Весна починається з нього, у переповненій водою землі проростає життя. Чому ж тоді усе пусте й неважливе називають болотом?

Я міг би про се спитати ясновельможного, бо був він вченим, а вчений чоловік завжди знає відповідь, не конче вірну, але гарно вбрану в слова. Думки одягаються словами, і в Яна Щасного думки були прибрані пишно. Се ж він назвав Річ Посполиту матір’ю, що терпить через своїх нерозумних діток, шукає їх, намагається пригорнути до свого серця. Як жінка, за яку я молився.

Я не був державним мужем, не розумівся на політиці, і якби не ясновельможний, то в мене б очі не відкрилися на те, що твориться довкола. Ясновельможний мусив вдовольнятися таким скромним співбесідником як я, і що ж, усе те нагло урвала смерть, й мені не судилося. Я різнився від пана Гербурта так, як різниться горобець від орла, але він потребував, аби його бодай хтось вислухав. Змалів до

мене, бо я не зміг піднестися до нього. Може, се його й погубило — зранена гординя. (АК: Так само розмірковував над причиною смерті Яна Щасного Гербурта і Владислав Лозинський — під імітацією активної діяльності могла приховуватись глибока депресія. 1616 року його обрали депутатом на сейм, але місцева сеймикова шляхта зробила все, щоб цього не допустити. То був останній цвях у домовину кар’єри Гербурта на тлі конфлікту з католицьким духовенством. Така версія влаштовувала всіх. Ніхто й ніколи не висував припущення, що Гербурту допомогли піти з життя, а однак ця гіпотеза теж має право на існування.)

XXII

Сніг. Сніг. Сніг. Він прийшов за мною на Чернечу гору з мого сну й захопив обитель в полон. І була вже половина марця, повернуло на весну, і від того ставало ще прикріше. Лапатий сніг перемінився на дрібний, що легший, і вітер крутив ним, як хотів. Правда, лиш за монастирською брамою і на горі. Ще перед світом я почув, як брати вийшли розчищати дорогу до церкви й хутко зібрався їм на поміч. Але за нами все засипало знову.

— Не пригадую я такого снігу! — зітхнув отець Василь, витираючи мокре лице. — Чи се Божа кара, чи благодать — і не скажеш.

— Як скоро розтане, то Вирва хати підмиє. Тоді буде кара. А коли помалу танутиме, землі хіба на користь, — пояснив отець Тимотей.

Одначе чудні з них богослови, посміхнувся я нишком, і сказав:

— Гарна проповідь на неділю.

— Отче Зеновію, а про що буде проповідь у неділю? — гукнув отець Тимотей туди, де у сніговій пелені ворушилась постать настоятеля, що й не думав перепочивати.

— А що?

— Просто питаю. Та й пану Северину теж цікаво.

— Ще не знаю, — коротко відказав отець Зеновій.

Ми знову запрацювали широкими лопатами, тепер уже в бік стайні, бо треба ж худобину погодувати після вранішньої служби. Отець Василь тихо мовив до мене:

— Знаю, пане, що вам небайдужа доля Яна Щасного і що се думки про нього привели вас в нашу обитель.

— Так, прийшов я молитися за його душу. Звідси молитві ближче до Бога. Принаймні я так думав, сидячи в Добромилі.

— То я міг би вам дещо розповісти про ясновельможного. Про те, як одна й та сама річ може бути на благо і на зло.

Я знав, що отець Василь не лише був наймолодший серед ченців, а й прийшов сюди найпізніше. Нові люди намагаються вкоренитися, шукають собі приятеля, і через те більш говіркі.

— Не думаю, отче, що зараз добра нагода щось оповідати, коли сніг сипле за комір, — відказав я стримано, відчувши нетерплячість ченця і якийсь відчай у його голосі. Ніби він хапався за соломинку, а коли сам тонеш, то як іншого порятуєш. Та я вже стільки наслухався про покійного Гербурта від п’яної шляхти та різних недостойників, що боявся почути щось і від людей поштивих та побожних, а раптом і вони затаїли зло на чоловіка, що був такий добрий до мене.

Не знаю, чи образився отець Василь на мене, чи просто послухався, але більше слова від нього я не почув. Відкинули сніг і пішли на утреню.

А потім, коли я перебрався у сухе і ліг спочити, він сам прийшов до мене. Було вже після обідньої трапези, а до вечірньої ще далеко. У такий час в обителі було тихо, всі сиділи по келіях. Я перебував у дрімотному стані, і ледве згадав, що отець Василь хотів мені щось розповісти зранку. Спершу подумав, що він, може, хоче щось попросити, аби я зробив для нього в Добромилі. Я сам вчора на вечірній трапезі питав, чого потребують ченці, бо вони ще й люди і можуть терпіти у чомусь недостачу. Або навіть лист передати чи на словах переказати. Коли чоловік отак сидить цілу зиму на горі, в нього завше є в чомусь потреба. Однак перші слова отця Василя мене зуміли вразити й вирвати з обіймів Морфея, цього образу я навчився від ясновельможного, хоч пасував він мені, як пасує шкапі панське сідло. Проте вчепився і не пускав.

— Боюся я за пана, — мовив чернець просто з мосту. — Не для вас сей монастир. Я сам піду звідси після Великодня.

— Та я не збираюсь тут лишатись. Ані тут, ані в Добромилі.

Але чернець наче й не чув мене, провадив своє.

— Ніхто з нас тут довго не витримує, опріч ігумена, бо його се місце прийняло.

Я припросив його сісти. Мені було зимно від вогкості, що йшла від землі, і запах снігу викликав смуток.

— Так, прийняло, а що нам тут недобре, то се не вина покійного пана старости Гербурта. Ми тішилися, що він нам помагав, і малжонка його, хоч і не нашої вони віри, але християни також. Церква потрібна вбогим, а не багатим.

— Так, я знаю се.

— Але так ведеться, що церкві помагають багаті. І лиш вони здатні її захистити, бо навіть таку скромну обитель, як ся, можуть зруйнувати чи захопити. А клір молиться за тих, хто офірує. Що більше офірує, то щиріше молиться.

— А як же інакше? — притакнув я, хоча не розумів, куди він хилить.

— Навіть якщо то чорнокнижник? А може… може, гірший… Ходімо, щось покажу. Зараз всі спочивають, і ваш малий задрімав на печі.

Направду я не хотів нікуди йти. Боявся. Здогадувався, що побачу щось таке, що може зашкодити моєму духу. А мені залежало на тому, щоб витримати ще два тижні до похорону. Я озирнувся через плече своєї душі й побачив щось таке, що не дуже мене втішило: там я був наче звір у клітці, що винюхував по всіх кутах волю, і хоч винюхав, але його до неї не пускають. А сили розламати ґрати нема ще. Сили духу, себто. Я прийшов сюди, щоб знайти її. І певен, що ігумен та братія знали, чого я потребую. Тому отець Зеновій і не відпустив мене, бо варто було зійти в Діл, і дух мій одразу б змалів. Я щиро хотів поговорити з ігуменом, але після останньої розмови він почав мене уникати.

— А якщо отець ігумен взнає? — спитав я. — Се ж без його благословення.

— Тут не треба нічийого благословення. Моя справа й так вирішена. Піду в монастир Спаса коло Бусовиськ. Буду образи писати. Не все ж мені горшками калатати. Але про те, що побачите зараз, прошу нікому не розказувати.

— Хоч би й хотів, нема кому. Не маю приятеля, ті, що були, згинули в битвах, — зітхнув я. — А неприятель того не вартує, аби з ним чужими таємницями ділитись.

На що чернець відказав:

— Отже, буде у вас ще битва, остання.

Мені аж мороз пішов поза плечі: таки буде.

— То що, ходімо. Се — надворі. Тільки тихо ступайте, не говоріть. Сніг сліди засипле, я ще мітлою потім підправлю.

Я взувся, вбрався і ми вийшли. Під полою чернець тримав засвічений ліхтар. У такій сніговій круговерті, та ще й у надвечір’я, я заблукав би. Але отець Василь жив тут і впевнено повів мене до дровітні, де ще лежав усілякий реманент, потрібний на господарці, й невеликий візок. Чернець легко відкотив візок і я побачив притрушену тирсою ляду.

— Се на випадок набігів, — пояснив він.

— Татарських?

— Якби ж то лише татарських. Хіба ви не знаєте, що найгірші вороги християн — самі християни…

— А жиди?

— Про жидів окрема розмова. Лізьте за мною. Ляди не зачиняйте. Ніхто не прийде, а хоч би й прийшов, скажу, що показував підземний хід.

— А хто пильнує монастир?

— Я пильную нині. Ліпше однак, аби вас не бачили тут. Я помітив, що отець ігумен скоса на вас позирає, чого б це?

— А, то певно через те, що я спитав його про Слугу з Добромиля.

— Ага. Якби я знав, то попередив би. Ліпше не вимовляти навіть при ньому сього імені.

— Слуга з Добромиля був кумом на хрестинах в Терновій. Я теж там кумував.

— Ясно, — буркнув чернець. Видно, йому теж не хотілось говорити про Слугу з Добромиля.

Я роззирнувся при світлі ліхтаря. Пахло сирою землею у широкому проході, сяк-так обкладеному брусами. Стеля була досить висока, однак мені вже забракло повітря і я ледве стримався, щоб не закашлятися.

— Ходіть за мною.

Я йшов більше за ліхтарем, що похитувався з боку на бік. Недовго. Ліхтар зупинився, і отець Василь потягнув на себе дверці у стіні, затерті глиною, й увійшов перший. Звідси дихнуло на мене вогкістю і цвіллю. То була комірка чи щось таке. Чернець повісив ліхтар на кілок і прикрив дверці. Поки ліхтар гойдався, погрожуючи погаснути в цьому земляному склепі, я встиг перечепитись об щось і мало не впав. То була діжа з застоялою водою, а довколо неї кавалки глини чи череп’я-сирцю. Ага, ще купка зогнилої соломи в куті. Мені враз не стало чим дихати, бо дірку, що підводила повітря до комірчини, певно заткало снігом. А якби стеля обвалилась?

Хоч я й не виказував здивування, на якусь мить мені здалося, що в отця Василя якісь недобрі наміри, бо наче й мудро говорив, але в той же час і немудро, обравши для своїх одкровень чужого чоловіка. А що як, майнуло в мене у голові, заманивши Гербуртовим ім’ям, він вимагатиме якоїсь помочі чи навіть спробує підбурити на щось лихе? Недарма говорив щось про чорнокнижників.

— Подивились, пане? Ходім тепер назад.

Добре, вирішив я, треба робити все, що він каже, аби лиш вийти надвір, хоч там і завірюха.

Коли ми вже підійшли до драбини, я не втримався і шпигнув ченця:

— Ну добре, ви сховаєтесь, а тим часом монастир спалять. Хто ж буде боронити храм Божий?

Отець Василь лише засопів і поліз перший, а я хутко за ним, бо мало що. Він закрив за нами ляду, посунув на неї візок, а тоді сказав до мене:

— Сідайте на ковбицю й послухайте, що я вам повім.

Коли я сів, сподіваюсь, не надовго, бо снігом замітало з-під дверей, він мовив:

— Не думайте, мені ся комірка така сама неприємна, як і вам. Але мусив її показати, щоб ви повірили у те, про що я нікому не розповім. Про цю комірчину знаємо лиш я та ігумен. І знав ще дехто, але вже не розкаже нікому…

Те, що отець Зеновій знає також, мене втішило. Як-не-як, чоловік він твердий у вірі й тямущий.

— А хто, ви вже, певно, здогадались. Замолоду ясновельможний пан Гербурт жив у Празі, був на службі і в його королівської мосці. (АК: А точніше, в 1590-91 роках у складі дипломатичної місії як секретар Зиґмунта III.) Саме тоді місто перебувало у великій тривозі. Гебреї під орудою одного рабина (АК: Його звали Махараль Єгуда Бен Бецалель, і був він головним рабином Праги.) зліпили з глини чоловіка Голема. Щоб він ожив, треба вложити йому до уст папірець з чарівним словом. Той

чоловік не слухався Божого розказу, лиш свого господаря, або й нікого не слухав. Він ходив по місту й робив, що хотів, великий безлад чинив…

— Хіба може таке бути? — обурився я. — Жидівська віра не дозволяє ні малювати, ні різьбити чоловічу подобу. Се кожен знає, бо їхня божниця коло самої ратуші в Добромилі стоїть, близько костелу.

Я зразу пригадав муху, яку сотворив рабин супроти сотвореної мною, бо то ж я сотворив муху зі слова "смерть".

— Таки зліпили подобу чоловічу, а потім оживили словом "правда".

— То все байки, отче!

— Бігме! — отець Василь перехрестився. — А потім щось пішло не так, і ляльку глиняну розбили…

— Ну добре, — мовив я нетерпляче, бо здогадувався вже, що робило череп’я в комірці, але хотів переконатись, що правда моя. — Де та Прага, а де Добромиль!

— Слухайте і більше не перебивайте! Один час ясновельможний, підбурюваний хорунжим львівським Миколаєм Гербуртом, братом стриєчним, що пересварився з юдеями, вирішив виселити своїх, добромильських, а потім враз перемінив гнів на велику милість. Дозволив збудувати велику синагогу і навіть додав привілеїв. Може, вам се прикро чути, але після вежі краківської, де Гербурт відсидів майже два роки, щось з ним почало діятися. Ви ж знаєте, що Еразм Гербурт із Сусідович був не при собі, і Ян Щасний вважався його опікуном. У вельможних панів кров з часом псується. У темниці ясновельможному в голові збаламутилось. То старці якісь йому ввижались, то голоси причувались, то хотів утекти через комин, але застряг… (АК: Щодо втечі, то Гербурт радився з Марціном Астрологом із Клодзька, написавши йому листа. Той порадив йому тікати через комин.)

Усе це я чув не раз, але вперше з уст духовної особи, простого ченця, що, певно, й читати не вмів, а брався говорити про нещастя ясновельможного без належної поваги. Я хотів піти, але отець Василь пришпилив мене поглядом до ковбиці.

— А ще король заборонив полишати Добромиль під страхом смерті, від'їздити від нього не далі, як на сім миль. Більша, але така сама клітка. І от покликав до себе ясновельможний добромильського рабина і став намовляти його зробити Голема. Рабин йому одмовив, бо Голем не може служити християнам, подих дає йому гебрейське слово. Тоді Гербурт прийшов до нас з великими дарами й великими обіцянками захистити нашу обитель від уніатів та католиків. Як він вмовив отця Зеновія на те, не можу сказати, думаю, хитрощами. Покликали мене і наказали зліпити чоловіка з глини, а я в миру помагав покійному отцеві в гончарнім ділі, тому й до мене звернулись. Я подумав, що Гербурт хоче дізнатись, який з мене майстер, бо по костелах ставлять статуї святих, тож я би пригодився ясновельможному, що так дбає за наш монастир. Мені тут було добре. Місце видавалось благим, часом я бачив ангелів, що літали над горою. Брати теж бачили, а дехто навіть чув їхній спів. Не здивувало мене і те, що мусив я ліпити потай, в комірчині під землею, бо розумів, що не пасує ліпити святого для костелу в православній обителі. Тільки не знав я, кого ліпити маю і спитав ігумена. Той сказав, щоб я ліпив Адама.

Отець Василь почав розгойдуватися взад-вперед на возі, куди присів, і сльози потекли по його лиці. Він витер врешті їх рукавом й продовжив:

— Але робота мені не йшла, бо то не горшки ліпити. Потім здогадався я патики встромляти, щоб фігура стояла. Кожен день приходив ясновельможний, дивився, врешті сказав, що се має бути просто лялька, і тут же зліпив з кавалка глини потвор з дірками замість очей і рота:

— Ось таке мені зліпи, тільки велике!

Отоді я пригадав ляльок з воску, що їх ліпили чарівниці, аби когось згубити, і зрозумів, що роблю лихе діло, а не благе. Вдарив я ногою по своєму "Адаму", й розбив на кавалки, а сам побіг до ігумена сам не свій. Він узяв між долоні моє лице, стиснув міцно й мовив:

— Що ж ти наробив, брате? Ми й так на своїй рідній землі, як перекотиполе. Нашу церкву гонять, ченців побивають, церкви відбирають. Прогнівається на нас пан староста — не буде нашої обителі, що Господь її велів мені поставити, явившись у сні, і задля цього перейшов я гори. Нас з тобою живими звідси не випустять, бо знаємо те, що не повинні знати. Думаєш, я не відмовляв ясновельможного, а він одно твердив, що коли Бог юдейський дозволяє оживити ляльку для порятунку цілого народу, то чим гірший наш Господь. Буде той глиняний чоловік захищати Добромиль ліпше, ніж військо. Брате, я все одно не оживив би ту ляльку! Нема в мене такої сили.

Але я, забувши про чернечий послух, думав лиш про муки майбутні пекельні:

— Не стану я ліпити ідола! Йду вже з монастиря!

— Йди, але живим не зійдеш у Діл. Тут ти у моїй владі, а за брамою — у владі старости.

Подивився я на свої руки, а вони у глині. Коли ви прийшли до нас, то були перемащені так само глиною, і я подумав… Ет, мало що я подумав!

— Мертве ні оживити, ні воскресити, — мовив я. — Не вірю я в сі байки про Голема.

Сказав я, щоб заспокоїти ченця, хоч сам почав тремтіти не так з холоду, як зі страху.

— Але Ісус оживив Лазаря і вдовину доньку! — відказав той.

— Бо в них душа блукала коло тіла, от і вмовив Спаситель повернутися. А звідки візьметься душа в глини? Нема чого юдеям вірити, се вони придумали, аби на людей страх нагнати. Ліпше розкажіть, що було далі.

— Нічого. Ясновельможний поїхав з монастиря і більше не згадував про глиняного чоловіка. А тепер ось його не стало. Та я все ще боюся вийти за браму монастиря, хоч вона й відчинена, а на горі порожньо, й янголи більше не літають. Я розповів вам се не лише, щоб облегшити душу. Сповідатися й відповідати буду в іншому місці. Прошу вас, аби ви забрали мене з собою у Діл й допомогли дістатись до монастиря Спаса. Ніхто не посміє зачепити того, хто перебуває під опікою самого Гербурта.

— Я не є Гербуртом, отче, схаменіться!

— Мені видніше, ким ви є. То візьмете?

— Візьму. Як сніг перестане, зразу й підемо, — легко згодився я, не думаючи, чи се сподобається комусь, чи ні. Хоча потім можу пошкодувати за своїм рішенням. Але відколи я став "парсуною" ясновельможного, моє життя котилося колесом з горба, зчиняючи дедалі більший гуркіт.

Ми розійшлися: я грітись, а отець Василь сторожувати монастир. Ся ніч була безпечна. Навіть вовки примовкли, а кобилу з лошам замикали ліпше, ніж ченців. Стайня була з грубих колод, а на двері накладали важкий дубовий брус. Сон не йшов до мене. Я ходив по келії й міркував на тим, що мені відкрилося. Тішило мене те, що ясновельможний не довів справи до кінця і відступився від свого наміру. Може, і висповідався перед своїм духівником. А як бути ченцям?

Не знаю, чи є такі слова, щоб оживити глину. Господь оживив Адама подихом, а не словом. Одне я не міг зрозуміти, як наважився отець

Василь оповісти мені таку страшну таємницю. За такі чари палять на огні живцем того, хто їх чинить. А того, хто намовляє, карають на горло. Думаю, отець Василь боїться, щоб ігумен не послав за ним убивць, бо в чужому монастирі той може зізнатися у всьому на сповіді й погубити добромильську обитель, задля якої ігумен піддався на такий нечуваний гріх. А спершу видалися мені сі ченці схожими на апостолів — такі прості й щирі. Ох люде, люде! Не люди, а мисливці. Куди не ступиш — усюди пастки, ями та сильця. Нічого, я з цим змирюся, стерплю. Аби лиш не погубити душу. Бог сотворив чоловіка, чоловік сотворив диявола, а кого сотворив диявол?.. Ет, лізе дурне до голови, та ще поночі!

До ранку я придумав, що маю чинити. Сніг падав далі, наче насміхався над людським терпінням. На подвір’ї протоптали рівчаки і по них ходили до церкви. Після служби я підійшов до отця Зеновія, подякував щиро за гостину і попросив про сповідь, бо покидати без неї монастир, навіть після вчорашнього, не збирався. А покину обитель, як тільки се стане можливо.

— Влітку тут правдивий рай, — зітхнув отець Зеновій.

— Влітку мене вже тут не буде, отче. Дасть Бог, повернуся додому.

Додому? Не знаю, чому я се сказав. Тим паче, що й дому в мене не було і найменше я хотів вертатися туди, переможений життям. Я не бачив дороги додому, однак так було простіше сказати. Волинь приходила до мене у нічних жахіттях, як щось вороже й чуже.

Ігумен попросив мене прийти до нього пополудні в церкву. Павлусь втішився, що ми покидаємо монастир.

— Тобі тут не сподобалося? Ти і Євангеліє читав, і з лошам бавився. За хлопцями, мабуть, скучив?

— Ага, — кивнув. Жвавій дитині нема що робити межи старими та ще й у такому глухому місці.

— Ми ще прийдемо сюди, як стане тепло? — спитав він, про щось подумавши.

— Не знаю. Але ти можеш сам прийти. Тебе вже тут знають.

Не знаю, може, малий думав, що я візьму його на службу, а я не хотів смутити його звісткою, що лиш до похорону ми вкупі. Було б добре знайти для хлопця гарне місце, бо нема кому опікуватися сиротою. Отець його загинув на війні, а мати померла рік тому. Хлопець тямущий, чистий серцем, в науку б його віддати. Справжню, бо я лиш читати й писати його навчив, і то сяк-так. Я сподівався, що влаштую його долю, перш ніж поїду. Дивно, але я майже не згадував про рідного сина, наче, прости Господи, його і не мав. Посварились ми з ним тоді дуже. А все через те, що я забрав з собою гроші за родинне гніздо. Бо вибиратись до двору краківського без грошей — пусте діло. І навіть після того всього, що я перетерпів, не шкодую, що подався шукати Фортуну, себто долю. Я ж іще не старий дідо, щоб сидіти у сина на шиї, хоч не годен вже воювати.

На сповіді, що, власне, була бесідою, у якій я вирішив нічого не приховувати, хоч спершу не збирався розказувати усього, — я сказав, що охоче візьму з собою отця Василя і знайду йому супровід до монастиря Спаса, бо ж він, сам мені сказав, покидає монастир з благословення ігумена. А в кінці додав, що мав бесіду про причини відходу.

— Якщо пан думає, що се діялося без мого благословення, маю на увазі вчорашню вашу бесіду, то ви не знаєте наших звичаїв, — всміхнувся отець Зеновій. — Правда, інші брати про се не знають, але так для них ліпше. Щодо вас, пане Северине, то ваша відданість ясновельможному Гербурту не викликає в мене жодного сумніву. Ми

пішли на сей гріх після довгих роздумів. Може, з часом пан зрозуміє, що іншого виходу ми не мали.

— Не певен, чи зрозумію. А якби сю справу довели до кінця?

— Господь би не допустив. Брат Василь не дотримав послуху, не виказав смирення, достойного чернечого сану, і через те не підходить нам. Се не його воля покинути монастир, а наша.

Ну, се я розумів добре. Бачите в оці ближнього скалку, а в своєму не помічаєте поліна. Але нічого не сказав, бо був у гостях. Мовив інше:

— Бачу, що ви дбаєте про братію свою. Могло ж статися велике лихо.

— Я дам брату Василю листа до ігумена Спаса, може, там він служитиме Господу смиренніше. А позаяк ви теж покинете Добромиль, то хай Господь провадить вас найкоротшою дорогою туди, куди ви прямуєте.

По тому отець Зеновій відпустив мені гріхи вольні й невольні, і я пішов з церкви, і побачив, що сніг перестав йти і повітря стало тепліше.

XXIII

Я стояв на подвір'ї у пухкому снігу напроти монастирської брами, навстіж відчиненої, за якою не було нічого, лише сліпуче світло, не знаю навіть, чи сонячне. Воно переливалось, грало, вирувало, заворожувало. Прикипівши очима до нього, я не зразу зауважив, що по праву руку від мене стоїть ясновельможний Ян Щасний Гербурт, смутний, у порваній одежі, наче він пройшов через терни. Per aspera ad astra — зринула в моїй голові почута колись від нього приповідка. І зразу ж серце моє огорнув пекельний жаль. Бідний! Бідний! Стратив усе, що мав. Куди ж він тепер піде? Голова йому хилилась на груди, руки мав безвільно

опущені. Я знав, що ясновельможний помер, проте пересилив себе, підійшов і обняв зранене тіло.

— Хіба ви не бачите, — мовив я до нього, — ангелів довкола себе? Вони повсюди, білі як сніг.

І тут я прокинувся. Мокрий від поту. Серце гупало так, що я подумав, прийшла моя остання година. Не те що крикнути, навіть порушитись не міг. Мені все ще здавалося, що я відчуваю дотик до мертвого стужавілого тіла. Сон ніяк не хотів мене покинути, і я почав дивитися у маленьке віконце, що ледве виднілося в темряві, але й та дрібка світла повернула мене на місце: я тут, я живий, і се моя остання ніч в Добромильському монастирі.

Не таким я бачив свій побит в гірській обителі: замість залічити рани душевні ще більше їх роз’ятрив. Коли прокинувся зовсім, то виразно побачив дорогу у Діл, в Добромиль, де нуртувало життя як весняні води — мутні і радісні, несучи згубу й тішачи натуру майбутнім розвоєм. На другий день ще не можна було йти, але я тепло попрощався з іншими братами, що належали до тих ченців, які бачать своє перебування в монастирі цілком позбавленим мирських барв. Наче два брати-близнюки були отець Тимотей і отець Захарія. Я не міг уявити їх поза монастирською брамою, з шаблею в руках. Тепер ігумен мусить припровадити сюди ченця чи двох, беручких до роботи. Я обіцяв напитати в Добромилі й прислати парубка в поміч. Весна запізнилася, скоро робочі руки будуть потрібні коло землі, але спробувати можна. Дивлячись на суворих ченців, що відбували Великодній піст і споживали лише хліб та воду, я тішився, що вони нічого не знають про глиняну потвору, Голема. Дасть Бог, не взнають ніколи.

Того дня приїхав Михайло, привіз хліба, олії й невелике кружало воску. Він уже знав, яким має бути віск для свічок, й сказав, що за мною питали і що прибуло чимало панства, яке поселили в Боневичах і у Високім замку. І що вже приїхав панич, Ян Лев, єдиний син Гербурта.

— Їдьте вже, вашмосць, бо всі питаються, де ви поділись. Я дам вам коня, а сам з Павлом піду пішки.

— Ні, я піду пішки з отцем Василем до Тернової, а ти їдь наперед. Чи моя кімнатина вільна?

— Я там ночував, вашмосць, аби хтось не поселився, бо в замку тепер ніде голці впасти. Міщани добромильські за гроші беруть на постій гостей.

Я не міг отця Василя взяти до замку, наражати на кривду, бо шляхта любить з православних ченців насміхатись, тому вирішив відвести його до Яця і шукати супровід до монастиря Спаса. Спитав отця Василя, чи не хоче він лишитися на похорон ясновельможного, але той не захотів.

По дорозі, грузнучи в снігу, поцяткованому кінськими копитами, я думав, що ченців мені ніколи не збагнути. Коли відвертаєшся три роки від рідної матері в церкві, може, й здобуваєш багато, але губиш у собі милосердя. Слово се ніби і є, проте в нім самі лиш звуки, смислу нема. Чернець дасть відпуст гріхів, але не порадить, як їх оминути, живучи в гріховному світі. Я не питав, однак думаю, що ні отець Зеновій, ні братія теж не знають, яке слово можна протиставити слову "смерть". Та все ж користь від мого побиту в монастирі була: я міг спокійно прийняти те, що мене чекало, знаючи, що се не гріх, а якщо й гріх, то простимий.

Коли ми сходили в Діл, нас наздоганяли ручаї і немічний весняний сніг танув на очах. Я знав, що по дорозі доведеться проходити повз ту хатинку над проваллям, і серце мені пройняв холод. Чого я боявся? Причинної жінки, яка розгубила своїх діток і може зараз вибігти й кричати, що се я тому причина, мої статки, прийнявши мене за вельможного дідича добромильського? Для неї він завжди буде живий: божевільним байдуже до життя і смерті. Може, й справді се одне ціле — життя і смерть. А може, слово "життя" взято з однієї мови, а слово "смерть" з іншої, але означають одне й те саме. Павлусь весело

перестрибував ручаї, але і він притих, коли минали чорну хатину, обліплену снігом як тістом, бо хтозна, чи туди зазирає сонце.

Отець Василь з торбою через плече, в якій лежав молитовник та зміна білизни, йшов попереду, не дивлячись собі під ноги й розмахуючи руками. Га, подумав я, що ж так вабить орла до чорних круків? Невже між орлами йому гірше? На се міг відповісти лише добромильський орел Ян Щасний Гербурт. Колись він казав, що рід його зробив коло, повернувшись туди, звідки вийшов. Навіть орли не літають там, де хочуть. Кружляють у небі, облітаючи свої володіння, на чужі не зазіхають. Я всміхнувся про себе, згадавши війну між Стадницькими і Гербуртами. Про таких кажуть: яке їхало, таке здибало. У нас таке трапляється, але ворогують менше. Не знаю, чи се від віри залежить. У православній вірі більше смирення, покори. (АК: Ці війни домові добряче виснажили Річ Посполиту, особливо на галицьких теренах, густо заселених. Зупинити їх можна було, однак кодекс шляхетської честі змушував платити тією самою монетою нападнику. Духовенство тут теж не пасло задніх. Захоплювали і грабували монастирі, церкви. Тому, власне, пан Северин дивується, що в Добромильській обителі нема ченців, здатних протистояти ймовірним нападникам, бо в такому разі лише від сподівання на ласку Гербуртів залежить саме їхнє існування.)

Отець Василь мовчав, лице його теж здавалося запечатаним. При світлі сонця було видно не лише стару зношену рясу, а й таке саме зношене обличчя з запалими очима. Я здогадувався, що його довіку мучитиме клятва ніколи не говорити про глиняного чоловіка. Але коли ми перейшли місток, він раптом сказав, відчувши, що його відпустили:

— Ясновельможний мав видіння на нашій горі: бачив світлу істоту. Хто її побачить, той навіки полюбить се місце.

І похитав головою:

— Але то неволя.

— Неволя? — перепитав я.

— Неволя приліпитися до видимого. Господь — невидимий. Гебреї он не бачать Бога і святих, але віра їхня давніша за нашу. Однак їхня віра — се закон, а наша — любов. Через Христа любимо ближнього і дальнього.

— А ви бачили сю істоту?

— Якби бачив, то тримався б руками й ногами за сю гору. Як отець Зеновій.

Він повернувся лицем до гори і перехрестив її. А потім ми пішли до мого доброго Яця. Він і припасу дасть на дорогу, й постоли, і палицю псів відганяти. Отець Василь мав трохи більше, ніж тридцять літ і виглядав дужим. Не те, що секретар ясновельможного, що був слабкий тілом і духом. Не знаю, чому я згадав про бідаку, чиє життя так нагло урвалося. Може, тому, що чернець, який покидав Добромильський монастир, і секретар ясновельможного стояли на заваді сильним світу сього. Я попросив отця Василя не йти з Яцевого обійстя, не з’являтись в Добромилі. А тоді пішли вже до Яця, який, звісно, охоче погодився допомогти ченцеві. Я тільки не знав, як натякнути приятелеві, що отець Василь загрожений, але сподівався, що чернець сам знайде потрібні слова. Йому пощастило натрапити на такого як я, коли змучене серце готове було відкритись першому-ліпшому, аби тільки піти з монастиря. А ще довга зима і несподівана смерть ясновельможного додали тривоги.

З добрим треба бути добрим, зі злим — злим, з брехливим — брехливим, тоді буде лад. Так казав пан Гербурт. Се наука мирська, в монастирі цього не вчать. А шкода, бо все може перемінитись. Я б дав собі раду в монастирі, але чи дасть собі раду безоружний чернець в дорозі до Спаса? Ще треба знайти йому товаришів, найліпше купців, хоч мені й купці не допомогли.

Нас пригостили пісним обідом з сушеною рибою, а тоді вийшла Яцева невістка з моєю хрещеницею. Я потримав тугий сповиток і спитав:

— А другий хрещений навідується?

— Обіцяв після Великодня заїхати.

Се ж завтра Квітна неділя, згадав я.

XXIV

Входив у замкову браму з тривожним серцем, ніби чимось завинив. Що ж мене там чекає, подумав я, наче дітвак, що нашкодив і тепер боїться стрітися з вітцем. Це через тих прохачів, які вважали, що тінь ясновельможного чогось вартує. Ет, гірше, як було, вже не буде. Нічого, скоро все закінчиться, поїду з Добромиля. Куди б не поїхав, усюди буду самим собою — бідним безземельним шляхтичем, що застарий Річ Посполиту боронити, але ще міг би стати в пригоді. Поки, йшов, загадав: озветься син, попросить вернутись, послухаю, а ні — поїду далі, через гори.

Павлусь побіг, відразу забувши про мене. Слуги з нього я не зробив, але хтось інший канчуками та нагаями зробить. Але навчив я його читати й писати, то, може, вдасться замовити слово за хлопця. Має голову, треба йому вчитися.

У дворі справді було завізно, самі чужі люди. Поки йшов містом, то встиг зіпріти, треба було вмитись та передихнути. Після монастирської келії моя кімната видалась мені просторою і світлою, без того прикрого духу сирої землі, що нагадував не про ріллю благодатну, а могильну яму, прости мене, Господи. Не вмію я Тобі брехати та й нічого перед Тобою не втаїш, але чудна ся обитель добромильська: і притягує, і відпихає. Може, справа у мені, бо я, наче стулений з двох половин, які ніяк не притруться одна до другої. І таким я став, узявши на себе тягар

земний старости мостиського та вишенського, і хоч ігумен каже, що то не мій гріх, а тих, хто схилив мене до нього, я чую в собі гріх сріблолюбства, гріх страху і гріх гордині.

З трепетом і острахом пішов я на вечерю, не так їсти, а щоб дізнатися новини. Кортіло мені подивитись на сина ясновельможного, що стане тут господарем. Чи схожий Ян Лев на вітця? А також ще більше хотів дізнатися, чи нема звістки від мого сина. Хоч відрізаний він шмат, бо приліпився до жони своєї, і розсталися ми з ним у гніві, та я вірив, що голос крові почуємо, і він, і я. Вдачі мій Володимирко був сумирної, але в тихому болоті чорти водяться. Я се помітив, коли він кинув мені спересердя, що не поталанило вам, батьку, доробитись, як інші дороблялися, що ж то за служба така. Як йому скажеш, бо ж не розуміє дурне, що служив я добре, але кланявся мало. Зі злими був добрий, з брехливими — правдивий, з хитрими — щирий. Тому й подала мені Фортуна долю залізними пальцями, а не золотими. (АК: У "Розмові Геркулеса з Фортуною" остання описується як пані, в якої одна рука з золотими пальцями, а друга — з залізними.)

Вдалось мені побачити панича мигцем, як проходив він через трапезну — хлопчина в чорній одежі з опущеними очима. Розгублене сплакане сиротя, а не маґнатський син. З ним був пан Пшерембський, тримав хлопця важкою рукою за плече, але не щоб захистити, а притиснути до землі, щоб вітром не підхопило і не віднесло кудись, бо може знадобитись. Все-таки наступник Гербурта, останній в роду. Ніхто, окрім мене, здається, не зауважив їх, бо не почали плескати язиками.

Я з’їв кусень хліба, свіжого і пахучого, випив кухоль узвару. Хотів скуштувати риби солоної, але подумав, що вночі пити захочеться. Помітив я шляхтичів, що постили, як і я, були вони нетутешні, і не волинські. З Мостиськ, здається, приїхали, зі двору. (АК: У Мостиськах Ян Щасний поставив урядувати чимало русинів, що дуже обурювало деяких поляків.)

На другий день після церковної служби пішов я шукати маршалка добромильського, щоб побачив він, що я не втік, слова свого не порушив. Трапив мені на очі, коли бесідував з якимось пишно вбраним череватим паном, що наче півень виглядав серед вбраних у чорну одежу людей. Не хотів підходити, заважати. Ет, як треба буде, сам знайде.

Аж тепер потепліло, трава полізла, дерева заворушились. Зранку пташка мені під вікном співала "цінь-цінь", як у дзвоник дзвонила. І наспівала. Послали по мене. Я аж втішився. Ліпше відбути зараз, аніж тинятися по замку, де мене ніхто не знає і не пізнає в мені парсуну небіжчика. Бідні шляхтичі мене обходять, бо вознісся я над ними, як осот над пшеницею, а багаті знають, що після похорону на мене чекає забуття. Знали б вони, що мені, аби пошвидше відбути сю екзекуцію душевну. Нізащо б не здогадався, що маю стрітися не лише з маршалком, а й з кравцем ясновельможного. Крутили вони мене на всі боки, обдивлялися, хитали головами, я вже думав, що зараз скажуть:

— Ні, пане-брацє, ти нам не підходиш!

Я й сам знав, що ясновельможний був дебеліший і ширший в плечах, та й лице мав кругліше.

— Чи ж не казав я панові, щоб пильнувався? — став докоряти мені маршалок. — Жупан теліпається на панові, як на жердці. Чого пан так змарнів? Не годують добре?

— Великий піст нині, — сказав я, і обидва так перезирнулись, ніби ніж в серце батьківській вірі встромили.

— При чім тут піст?! — визвірився маршалок. — Яке мені діло до панової схизми? Ясновельможна вдова хотіла подивитись на пана, що я їй покажу?

Мені аж жижки затрусились, коли я се почув. Сама ясновельможна! Мав я страх перед нею. Князівна як-не-як. Ми в себе дивились на них знизу. Ми на землі, а вони над нами високо-високо. Кравець, певно, помітив, що я пополотнів, і пробурмотів:

— Але, з другого боку, вашмосць, худого можна зробити повним, а от з повного худого — вже ні.

— Про що се ти, Мартине?

— Плечі й боки можна намостити. Я вже й достеменно не пам’ятаю, як виглядав ясновельможний перед кончиною, бо ж знаєте, що я більше тут та в Мостиськах мешкав.

— Шляхті не треба видіти, яким пан Гербурт був перед кончиною, а лиш як виглядав у ліпші часи.

"Коли ще ті ліпші часи були, — подумав я. — Спершу рокош, тоді в’язниця, тоді два роки під арештом в Добромилі, а далі щораз гірше. Буває, що чоловікові на початку життя всміхається Фортуна, пестить золотими пальцями, а потім вдуріє і щипле залізними, доки не замордує на смерть. А буває ще гірше: як змалку, так до останку — лихо за лихом, лихом поганяє".

— Коротка ж у тебе пам’ять! — мовив спересердя маршалок і відчинив двері до сусіднього покою, за яким були ще одні двері, а там, у простінку, портрет Яна Щасного, що раніше був у Боневичах. Ми опинились у святому місці — кабінеті ясновельможного, супроти якого кабінет в Боневичах був коміркою для покинутого сироти. Он і ті скрині, що їх привіз секретар, хай спочиває в мирі, бідака. Я став перед портретом. Дійсно, моя борода була коротша. Я бачив колись інший портрет, на якому Гербурт не мав бороди, лиш вуса, за сарматським звичаєм. Чого від мене хоче пан маршалок? Я ж не брат ясновельможного єдиноутробний.

— Чи є така одежа, як на портреті? — спитав маршалок, добре пооглядавши портрет. — Як ні, то треба шити.

— Жупан мусить бути, — почухав носа кравець. — І пояс. А чоботи нехай пан поміряє. І той перстень, що на портреті, тепер на небіжчику. Тре інший.

Невдовзі принесли оберемок одежі, змусили мене міряти тут таки.

— Чоботи не муляють?

— Трохи.

— Має пан ногу, як у хлопа, — пробурчав під ніс маршалок. — Підеш, Мартине, з ним до шевця потім. Має бути все, як на портреті.

— А хіба не будуть портрет на блясі малювати? — поцікавився Мартин.

— Пощо? Сей у костелі повісимо.

— А хіба ясновельможна не захоче мати в домі сей портрет?

— Ще невідомо, кому дім дістанеться!

Ох і лютий же чоловік, той маршалок! Видно, не з тої, що треба, ноги встав. І раптом я почув коло себе порух і дзвінкий голос:

— Забирайтеся геть! Геть!

Я аж підскочив. Ми й не помітили, що за стосами книжок, картин з Боневич був син Гербурта.

— Вашмосць, що ти тут робиш? — отетерів маршалок.

— То ви що робите в кабінеті мого вітця?!

Мені стало страшенно встидно, що панич чув усю цю розмову від початку до кінця, і що він мене бачить в одежі свого батька. У руці панич тримав книжечку "Наука добромильська". Там ще було написано, що то він її написав, хоч і не міг, бо три роки тому був геть малий. Але, певно, отець з ним радився, збираючи окрушки думок римлян і греків, додаючи дещо і свого. Певно, сиділи в кабінеті голова до голови, бесідували. А тепер тут чужі люди без жодного пошанівку до пам’яті Гербурта вбирають мене в одіж його вітця та ще й кажуть, що може так статися, що син стратить батьківщину — Добромиль. Окрім встиду, охопило мене тепле почуття — доброго сина має Гербурт. Таке мале, після хвороби, а заступається за батька.

Маршалок замість того, щоб перепросити, огризнувся:

— Не добре підслуховувати чужу розмову. Мушу про се доповісти ясновельможній матері.

— Хоч зараз, але щоб ноги твоєї не було в кабінеті мого вітця. Тепер се мій кабінет!

Я був свідомий того, що, діставши такого щигля по носі від молодого господаря, маршалок вимістить свою лють на мені й кравцеві. Щоправда, Мартин уже щез, а я не мав куди дітись, мусив витерпіти все це до кінця. Маршалок рядив при дворі від самого дня смерті Гербурта, та ще й був змучений, бо все мусив підтримувати сам. І ще почув смак влади, хоч мудрий чоловік мав би думати, як йому далі вдержатись при дворі. Та якщо маршалок боневицький з невеликого двору спромігся на маєток, то калитка добромильського маршалка напевно втричі більша. З торбами не піде, се очевидно.

— Вашмосць, прошу заспокоїтись. Слуги почують! — вже тихше мовив маршалок, не тому, що боявся. Такий і чорта не настрашиться, не те що отрока. І за ним буде останнє слово.

І маршалок, задерши носа, вийшов. Може, навіть пішов до ясновельможної скаржитись. Ми лишились удвох. Наді мною вже вдосталь познущались нині, гірше вже не буде. Та й стало мені цікаво, що ж відчуває до парсуни отця цей хлопець. Чи я для нього пусте місце, чи почуває він огиду. Мені на тім чомусь залежало. Я знав, усе, що діється оці місяці, ніколи не повториться, а час покаже, якими пальцями вхопила мене Фортуна — залізними чи золотими.

— А пан чого не йде? — спитав мене Ян Лев. Видно, тяжко дався йому той крик. Я помітив, що шию має замотану хустиною. Отже, слабував на горло.

— Хотів би перепросити вашмосць за те, що став він свідком такої недоречної бесіди. Для того, хто щойно стратив найдорожчу людину, се як ніж у серце…

Я затнувся, бо не був певний, що підібрав правильні слова.

— Говори, пане, далі!

— Ясновельможний стратив отця ще в молодшому віці, а відтак потребував опікуна, й отримав найліпшого. (АК: Опікуном Яна Щасного став його дядько, канцлер Ян Замойський, великий політик і непересічна людина, який відкрив дорогу юнакові у світ великої політики. Помер 1605 року.)

Ще гірше вийшло. Кат його маму знає, як втишити цього молодика.

— Маршалок мені не опікун! Як він сміє вриватись до мого кабінету?

— Я певен, він нічого не знав про те, що вашмосць має ключі. Якби ви одразу з’явилися нам на очі, то певно згодилися, аби кравець і пан маршалок роздивилися портрет.

— Щось я пана не розумію, — набурмосився панич, — на чиєму ви боці — моєму чи пана маршалка?

— Не хочу, аби пан подумав, що я прагну комусь догодити. Хотів би виглядати справедливим. Я тут чоловік чужий і не маю жодного інтересу. Як прийшов, так і піду. Мене волею-неволею призначили парсуною в жалобній церемонії, і хоч то завелика для мене честь і недостойний я, але не смів відмовитись.

Не знаю, чи зрозумів він мене, радше ні, бо ми з ним не одного поля ягоди. Я лиш прагнув загасити вогонь, щоб не перекинувся на мене. Вже недовго лишатися мені в Добромилі, але зараз найтяжчий час. Всі дратівливі, змучені, одне на одному злість зганяють.

Хлопець примовк, певно, думав над моїми словами. Я бачив, що то добра дитина, знав, скільки довелось йому витерпіти. І тікав з родиною до Львова, щоб сховатися там, і на очах його закували отця в кайдани й повезли до Кракова, і ледь сиротою не став. (АК: Після поразки під Гузовом Гербурт з родиною переховувався у маєтку тестя Януша Заславського на Волині, в Трайкурах. 18 липня 1607 року був узятий в полон гетьманом Жолкевським і в кайданах відвезений до Кракова. Двір тоді спалили. Страти Гербурт уникнув завдяки краківському маршалку Мишковському, який скористався правом меча, тобто поручився за нього. Його каяття теж виглядає на гру, бо інтриг він не полишив і після того, як був звільнений. Невідомо, як він пояснював свої вчинки синові, та чи й пояснював взагалі. Якщо не пояснював, то невизначеність могла психічно дезорієнтувати хлопця.) Тепер на його плечі впадуть всі клопоти ясновельможного.

Панич раптом закусив губу і сказав:

— Не тримаю більше пана. Я ще хочу тут посидіти.

Я вклонився і вийшов. Ху! Аж спітнів. Маю щастя, а то міг би трапити на щось значно гірше — на великий гонор. Кажуть, що в ясновельможного з молодих літ було гонору забагато. Чинив завше супротивно від того, що від нього чекали. Але се ще з якого боку на се дивитись. То ми, прості шляхтичі, можемо упокоритись, а маґнатським синам се ганьба. От і мусять поковерзувати, покомизитись. Аби тільки не задуже.

XXV

З того дня моє життя стало ще примарнішим.

Я мчав кудись, наче віз, пущений з гори, і недалеко вже був той час, коли мав врізатися в тин чи булькнути в ополонку. У мене не було ні хвилі спочинку. Мною вертів кравець, смикав швець, маршалок приводив мене на оглядини різними особами, перш ніж поставити перед очі ясновельможної, яка мала остаточно сказати, чи годжуся я на парсуну небіжчика. Бо хто краще знає мужа, ніж його жона? Його образ береже вона не рік і не два, а часом і до скону, як обставини не змусять вдруге стати під вінець.

Через рік мого удівства сватав мені одну молодицю мій товариш Хведір. Він так усе хитро обставив, що я не міг викрутитися. Дай, думаю, подивлюся спершу, а силою мене ніхто не оженить. От ми поїхали до неї, землю ледь припорошив перший сніжок, стужавіла вона, наче по каменю їхали. Хведір сказав, що та удова, його родичка, не знає, в якій ми справі. Не сподобається — ніхто й не довідається. Пристати до законної жони ліпше, ніж жити з ласки невістки, казав він, та й дітей вона не має і навряд чи буде мати, все твоєму Володимирку дістанеться, як будете шануватися, звісно. А я не знав, що рана моя сердечна присохла, але не зажила.

Слуги, що їхали попереду, сховались в лісі, щезли з виду. І раптом я побачив, як край дороги стоїть моя небіжчиця й тримає в руках білу хустину. Махнула вона тією хустиною — і просто перед нами впало сухе дерево. Я й досі не знаю, чи то вона порятувала мені життя, а чи спинила мене, щоб я не їхав до тієї білоголової. Коли все вляглося, побачив я в глибині лісу маленьку капличку край болота, яку я поставив на тому місці, де моя Ганнуся втопилася. Я зараз пішов туди і довго молився, аж доки камінь мені з душі не впав — простила! Їй ліпше знати, з ким мені бути.

У Добромилі не бракувало шляхетських вдів, що їхні мужі полягли в московській авантурі чи в битвах з турками, або від руки сусіда, але мені наче одрізало. Пару разів ходив до однієї, аби відчути, що я ще чоловік, а не чернець, але се інша річ: всі так роблять. Та й та жінка мала іншого на мислі.

Боявся я з цієї причини стрічі з ясновельможною Гербуртовою, щоб не відчула мій голод тілесний, бо то ж такий встид для мене. Усе навколо брунькувалося, парувалося, любилося, і навіть у замку, завинутому в чорні покрови, і челядь, гості знемагали від тілесної спраги і вдовольняли її в покоях, комірках та закапелках. Хтось вмирав, хтось народжувався, і часом мені здавалось, що я вже близько від розгадування великої загадки, що набридливою мухою кружляла по Добромилі. Ет, не такі розгадували — не розгадали. Чим ти дуриш собі голову, чоловіче? Тут треба не любомудрієм займатися, а пильнувати свою шкуру, щоб не обсмалити коло вогню. Хутко згорів секретар ясновельможного, хто тепер його й згадає. Тільки я, і лиш тому, що не можу забути ті перлові кульчики, які він беріг для нареченої і продав мені, коли вирішив порвати з усім мирським. Згадаю і серце щемить, що так по-дурному згинув. Не можна вірити нікому, хто тримає владу в сьому світі. Їм — беззаконня, нам — закон. Так вони чинять і будуть чинити, бо як інакше втримати кривду. Для них що Стах з його перловими кульчиками, що я — лиш камінь, який можна відкинути з дороги.

Нарешті все було готове. Чоботи й сорочку мені нові пошили, під жупан клоччя намостили. Тільки персня ще не було — не знали, який дати. Стрій у мене був добрий, старосвітський, хоч у коморі ясновельможного було повно одежі заморської, яку я б постидався носити. Коли я у все те парадне вбрався, то стало мені душно й тяжко, ще й у покої напалено. Я хотів подивитися на себе в люстро, але воно було запнуте чорною хустою. Бороду мені підрівняв замковий цирульник. Не знаю, де подівся той з Боневич. Думаю, що він вже далеко: ніколи не вгадаєш, що помислять вельможні пани. І знову мною крутили, вертіли, але то було ніщо порівняно з тим, що я мав невдовзі пережити. Досі я бачив ясновельможну тільки здалеку, в костелі чи в замку, в жалобному строї, що робив її ще більш недоступною. Та не се мене тривожило, бо я звик триматися якнайдалі від маґнатів, а те, що тепер я ніби заступав її чоловіка, чуючись при цьому злодієм. Коли все ж траплялось бути неподалік від неї, то її очі знаходили мене всюди й під машкарою скорботної вдови бурхало полум’я образи й ненависті. Не на мене — на цілий світ. Не належала княжна Заславська до тих білоголових, що покірно терплять авантури мужа, а до тих, хто ще й намовляє їх чинити. Якби не вона, що зродилася в православному гнізді, говорили між собою шляхтичі, не було б ні церкви у Мостиськах, ні монастиря в Добромилі, ні суперечок з біскупами та єзуїтами. Мав би за жону ревну католичку, а не прибрану, може, й доля в Гербурта була іншою. А були такі, що твердили: від книжок чорних помутніло в голові старости мостиського та вишенського, вичитав там щось таке, чого в житті поштивого чоловіка не повинно бути. Їм то що, а мені дивитись їй у очі й обливатись потом в одежі небіжчика. А ще коли дух Гербурта невидимий блукає по покоях, все бачить, все чує, але не може нічого сказати.

І от повів мене маршалок не до покоїв удови, бо се було б непристойно, а в кабінет ясновельможного. Я помітив, що там скрині посунули в кут, звідки вискочив пару днів тому молодий Гербурт, і що сховатися там тепер нема де. Перед тим мене нарядили в найбільш підхожу одежу, щоб була, як на портреті, навіть шапку соболеву мав я на голові, що тиснула на скроні, і я чув, як жила б’ється. Стали ми

чекати ясновельможну. Кожен переживав за своє. Маршалок хотів догодити Гербуртовій, а я просто бажав, аби швидше скінчились мої муки. І муки новопреставленого Яна Щасного. Се ж його душа не може вгомонитися, не може піти, доки тіло не поховають. Зараз кожна думка, кожне слово і порух живих затримують ясновельможного на сім світі.

Гербуртова вдова залишила за дверима слуг, не привела сина. Щодо панночок, то й мови нема: можуть мене настрашитись. Хоча ліпше, аби перестрашились зараз, а не на похороні.

По тому, що прийшла вона сама, я здогадався, що не певна в собі, боїться чогось. В руках мала згорнуту білу хустину, що не цілком пасувала до жалобного строю. Ніби в останню хвилю вхопила її, коли виходила. Не звертала уваги на крісло, що їй підсував запопадливо маршалок, від неї віяло чимось солодким й нудким, якимись заморськими пахощами, без яких вельможні пані не можуть обійтися, але запах був давніший, не зовсім свіжий, певно, жалобна одіж довго була замкнена в скрині, чекаючи сумної нагоди. Вона так подивилась на мене, що я забув уклонитись, зрештою, чи варто. В сю мить я не був Северином Никловським, з голови у мене вилетіли всі спогади про попереднє життя й життя мого роду. Я був як та глиняна лялька, що її легко розбити й розтоптати на череп’я. Врешті Гербуртова сказала:

— Може бути!

Голос в неї був сухий, деренчливий. Моє серце завмерло, а потім з натугою сіпнулось раз, другий. Напруга спала, я навіть поворухнувся. Те саме зробив і маршалок, що стояв збоку, нахиливши голову для поклону. Але я не вклонився, бо погляд удови велів, аби я стояв штивно. Ся пані вміла себе тримати. Вона встигла поставити між мною й собою мур, і навіть сльозинки не зронила. Але се не означає, що їй теж було тяжко.

Ясновельможна розгорнула хустку — і зблиснуло золото.

— Перстень мого мужа.

Ми не дихали.

— Сей годиться. Пан…

— Северин, — підказав маршалок.

— Пан Северин потім віддасть мені його.

Вона відкинула жалобний серпанок і піднесла двома пальцями перстень до вуст. Маршалок ступив до неї, щоб забрати сей дорогоцінний клейнод, але пані зробила крок до мене.

— Нехай пан поміряє.

Я простяг праву руку долонею вгору, але ясновельможна повернула її вниз і одягнула перстень на вказівний палець. Він легко сковзнув, я відчув холод. То був перстень-печатка з гербом, але не той, що ним Гербурт запечатував листи, хоч схожий на нього. Щит був вкритий червоною емаллю, а яблуко — зелене. Такий перстень вдягали на сеймики чи на якусь пишну оказію.

— Чи не завеликий? — спитала ясновельможна Єлизавета вже справжнім голосом — м’яким, як шовк.

Я опустив палець. Перстень сидів як влитий. Де я думав, що мені підійде маґнатський перстень, а таки підійшов.

— Добре, — мовила ясновельможна і вийшла. Вона йшла як королева, не дивлячись під ноги, і в цій ході не було скорботи, що змушує чоловіка знесилено човгати ногами, додаючи собі з десяток літ, аби поскорше опинитись на тому світі з укоханим небіжчиком.

Гербуртова радше втікала. Від чорних драперій, що припадали пилом, безконечних молитов і сліз, які треба було вичавлювати з себе щодня бодай по кілька крапель. І від мене.

Маршалок спохопився, побіг відчиняти двері, за якими чекали слуги, вмираючи від нетерпіння й цікавості: а що як парсуна не сподобається пані? Так ніби можна було вже щось змінити. Не цього боявся я, бовдури, а іншого: що заплаче при мені або я заплачу.

Я побачив на підлозі хустину й хутко підняв, затис в кулаці. Не бігти ж мені за ясновельможною віддавати. Маршалок вже не вертався до кабінету. Я перевів подих. Потім сховав хустину в рукав. Старий з мене дурень.

XXVI

Ся хустина, з якою я не знав, що робити, довго муляла мене. Тепер я не знав, як її повернути. Не треба було піднімати, лишити так, як є. Але що далі, то більше здавалося мені, що ясновельможна впустила її… для мене. Боже, що я собі намислив! Впустила для мене, давши тим самим знак, що не вважає мене бовваном, вбраним в одежу її покійного чоловіка, а живою людиною, достойною носити перстень Гербурта. Якби хтось про се дізнався, яка б ураза була для її честі, страшно подумати. А однак зважилась. Я думаю, тому, що прикро їй було б позичати перстень будь-кому, зовсім уже нерівні собі.

Вирішив я не виходити на люди. Перстень боявся знімати, щоб не згубити. Потім замотав поверх нього шматину. Десь уже роздзвонили, що ясновельможна вдова схвалила мене як парсуну. Не хотів, аби витріщалися на мене, шепталися. Сидів у себе, читав молитовник, і надумав піти до добромильського священика висповідатись й прийняти причастя. Похолов від думки, що раптом труна Гербурта виявиться порожньою і мене покладуть в неї. Певно, мав я вночі гарячку, тому й верзлося всіляке. Не було навіть кому води подати. Позаяк я не виходив

до міста, слуга Михайло віддалився від мене, шукав собі нового господаря. Павла я теж не бачив. Почались приготування до похорону, то ганяли хлопця туди-сюди.

На ранок встав я з пекучим болем у горлі, голова розколювалась. Тут би мені хто-небудь знадобився, хоч би води в глек налив і в печі затопив. Я сидів на ліжку, коли в двері хтось пошкрібся, а далі поворушив клямкою. Я мусив зачинятись на ніч на засув, бо хто знає, хто там вештається в домі по ночах. Вночі я би не відчинив нікому. Доплентався до дверей, відсунув засув і побачив… панича, сина Гербуртового.

— Як… вашмосць мене знайшов!

Я незграбно відступив і заточився.

— Пану зле? Пан такий блідий…

Я махнув рукою, запросив його до покою. Був я у спідньому, то накинув на себе, що було під рукою. Панич, певно, здивувався тісноті мого помешкання, але мені ще було добре. Інші шляхтичі по двоє, навіть по троє тулились у ще менших комірках, хто не хотів витрачатись на постій у місті.

— Я, власне, хотів запросити пана поїхати зі мною до Боневич, але як пан чується зле…

Боневичі! Як я міг забути про Боневичі? Мусив їх ще раз побачити, наостанку.

— Пусте, трохи застудився. Але поїду з паном.

Я не наважився просити панича, щоб зачекав. Боявся, що сей рідкісний птах щезне, розчиниться в людському тлумі, тому зараз почав

надягати чоботи. Добре, що був сяк-так вбраний, бо збирався йти на снідання. Бог з тим сніданням, обійдуся.

Коли ми виїхали з замку в супроводі чотирьох гайдуків, я подумав, що так і не побував у Високому замку і вже либонь не побуваю. Туди мене самого не пустять, а чуткам про підземний хід від Боневич до Високого замку я не вірив. (АК: У Боневичах мені показували буцімто підземний хід, але то була частина звичайної пивниці. Взагалі люди люблять розповідати про довжелезні підземні ходи завдовжки десятки кілометрів, якими можна було проїхати навіть конем, однак тримати їх у таємниці довго не можна, отже, нема сенсу будувати. Пізніші плани старих будівель не вказують жодного потайного ходу. Щонайбільше, ці ходи виводили за мури замків.)

Я не питав Яна Лева, що йому потрібно в Боневичах, се й так зрозуміло. В Низькому замку було дуже неспокійно, все його життя на виду, а в Боневичах є друкарня, де ніхто хлопця не чіпатиме. Невже сей дітвак думає продовжити діло вітця, хіба не знає, скільки лиха воно принесло родині? А скільки грошей витягло! Бачив я колись рахунки — Господи, помилуй! Мені такі гроші навіть приснитися не могли. Одне слово, спустив гроші на книжки та на військові виправи. У мені все противиться такому марнотратству, котре веде до згуби, але я — не маґнат. Мені б не пропасти зовсім, мати який не який, а свій куток, не втратити честі, бо се означає упасти на дно життя. А маґнатові стати таким, як я, — вже погибель. Пошлють до Риму золоту цяцьку — і все простять їм: і перелюб, і святотатство. А Бог… Їхній Бог — Папа. (АК: Дійсно, вельможі таким чином здобували розлучення чи залагоджували якісь проблеми, даруючи коштовні ікони, золоте та срібне начиння понтифіку. А Ян Щасний писав листи Папі, намагаючись виправдати свій спротив насильницькому запровадженню унії. Втім, ситуація мала виразне політичне забарвлення, тому навряд чи він би відкупився.)

Колись я думав собі: що більший чоловік, то більше в нього сили, а від сили родиться милосердя. Тепер я так не думаю.

Чи знає сей хлопчина, що Фортуна відвернулася не лише від його батька, а й від усього роду? Те орля, що їде поряд зі мною, не матиме достойного покровителя, який навчив би його літати, а сам молодий Гербурт не зможе. Цікаво було б побачити його через десять літ, куди він піде, як скористає з короткої батьківської науки.

Ми не розмовляли дорогою, хоч я розумів, що панич не просто так мене покликав. Заносило дощем, холодним, неприємним. В таку погоду мені завше ламало кості, а молодому воно байдуже: лице розчервонілося, руки тремтять від нетерпіння. Під горою, де через болото не проїхати двом коням, вирвався вперед. Шкода, що я не побачу, як все розквітне, не скуштую зелених добромильських горіхів. (АК: На пагорбах Добромиля досі росте чимало волоських горіхів, що лишились від колишніх панських та монастирських садів.) Зате вже не буду нічиєю тінню.

Коли ми переїхали через місток, дорога стала ширшою, і з-за високих лип визирнули дерев’яні вежі боневицького осідку з дашками, вкритими гонтою. Один з гайдуків поїхав наперед, щоб відчинили браму. Видно, Ян Лев не попередив нікого, що поїде в Боневичі. Може, й матері не сказав, а я мимоволі став його спільником, і все на мені потім окошиться. Втім, тепер се вже не важливо.

Панич не пішов у дім, а відразу звернув до друкарні, на дверях якої висів замок. Він зіскочив з коня, а я зліз поволі, відчуваючи, як тіло відгукується болем на кожен мій порух.

— Пан тут бував колись?

Я кивнув.

— Коли останній раз?

— Ще… перед тим, — знітився я, бо був там з ясновельможним за три дні до його кончини.

Аж тепер я помітив ключ, який Ян Лев тримав у руці. Десь його роздобув. Начебто ключ маршалок боневицький передав ясновельможній вдові, отже, ніхто вже давно не відчиняв друкарні. У ніс вдарило такою стухлістю, що я аж відсахнувся. На ґанку зібралась челядь, ледь не тицяючи в нас пальцями. Певно, маршалка немає. Я вже давно його не бачив. Добре, що панич не зауважив непошанування його як єдиного спадкоємця і господаря всіх цих земель. Я знав, що Боневичі продають, але ж іще не продали! Може, молодий Гербурт не захоче продати маєтку, де родився і вмер його отець. І задля цього приїхав, чи збирається вирішити, що робити з друкарнею, якщо все ж продаватимуть двір.

Якесь недобре передчуття стиснуло мені серце, коли я став на порозі друкарні. Половина мене занурилась у затхлу напівтемряву, де спочивали стоси неоправлених книг. Інша ж половина не хотіла туди. Чогось згадалось, як Гербурт жартома називав свою науку "замкнутися у хліві з небіжчиками". (АК: У "Геркулесі слов’янському" Ян Щасний так називає студії в Інгольштадтському університеті, мовляв, замість того, щоб розважатися з ровесниками, він зачинявся в "хліві з мерцями". Навчався він там разом з родичами Миколаєм та Еразмом Гербуртами.) З того, як скрадливо ступав панич, я здогадався, що він не раз користався нагодою, коли друкар Ян Шеліга десь виходив, і забігав сюди, аби порухати верстатом, вимаститись фарбою, спробувати набрати якесь слово… Тут його привели спомини, вони гріли його, повертали йому батька. Ось Ян Щасний дає йому повісити на мотузку свіжі відбитки, й на білому папері лишається чорний слід від хлоп’ячого пальця… Батько картає сина і дає йому рушник витерти руки. Шеліга стоїть обернений до них спиною, мовчки працює. Помічник в кутку розмішує чорну фарбу. Я так виразно се уявив, ніби бачив насправді.

Але зараз було немило на те все дивитись. Мене вабило напоєне весняними запахами повітря, земля, покраяна плугом, і диво

проростання зерна. Я волів жити там, а не в тісній друкарні, де свинець, фарба й папір перетворюють живі слова на мертві та вічні. Мені кортіло витягти хлопця за руку й сказати, що якби не ся друкарня, зараз його отець був би живий і здоровий, а маєток не загруз би в боргах. (АК: Гербурта згубило не книговидання, а неможливість продати книги, реалізувати, як то кажуть зараз. По суті, щось подібне відбувається з українським книговиданням: книгарні не беруть українських книг, хоч попит на них чималий, а відтак видавництва банкрутують, бо не можуть повернути борги. Перше видання "Історії" Длугоша було заборонене Зиґмунтом III з ідеологічних міркувань і посприяла тому шляхта на вишенському сеймику.) Але я не зробив цього, бо шляхтич шляхтичеві рівня лише на словах. Та й не хотів, щоб хлопець вважав мене одним з тих, хто скаржився його королівській мосці на те, що староста вишенський та мостиський друкує небезпечні книжки. Та ні, книжки були добрі й пожиточні, але коли в тебе на очах вмирає від горя чоловік, лишаючи дітей вбогими сиротами, то кому потрібна ся жертва? Тим хамам, що ні одної книжки не прочитали, а сміють судити, що вчення — зло? Вони й добили ясновельможного, зрадили чоловіка, що хотів їм добра. Спершу приятелі відступилися, тоді земляки. Ян Лев був ще надто молодий, аби я міг йому се сказати, а він — повірити. Я відступив убік, щоб світло не заступати, і попросив гайдука принести мені води. Очі мої спочили на лісі по той бік річки, що потрохи міняв зимову барву на весняну, спершу завдяки вільсі та вербі, а тоді вже долучаться інші дерева.

Я не чув, щоб ясновельможний хвалився дітьми, особливо сином, але Ян Лев вартий був того, аби ним хвалитись: мені видався він не розпещеним, справедливим і прихильним до своєї родини. Але йому не вистачало любові, тієї простої, що належиться нам усім від народження, і яку так приємно віддавати потім. І його батькові не вистачало, бо рано осиротів. Часом хлопська дитина щасливіша, бо має більше любові, ніж дитя маґнатське, коло якого в’ються няньки та мамки.

Панич врешті вийшов з почервонілими очима, витер носа рукавом і відразу пішов до коня. Гайдук кинувся відчіпляти торбу з вівсом. Я не

квапився. Може почекати, он несуть мені воду. Воно б годилося зайти у дім, привітатись із старими слугами, постояти коло смертного ложа свого вітця, помолитись, навіть поплакати. А я б розповів йому про двох янголів, темного і світлого, що бачив тієї ночі. Дивись, може, трохи й розтанула б крижана грудка в його серденьку, що вже встигло спізнати лиха. А скільки ще доведеться спізнати… Людської огуди, зневаги тих, хто вчора боявся його вітця, а найбільше — однолітків. Нібито в Римі, і в Падуї, і в Кракові навчаються, а повернувшись, науку забувають. Бо розкоші їм науку заступають. Як не хоче хтось вчитися, то силою не навчиш. Як нема розуму від батька-матері, то чужий не приліпиться. Блаженний той, хто все покинув, аби вивчитися. Якби я отця покинув замолоду, пішов з купецькою валкою до Кракова чи кудись далі, то зміг би вивчитися і вчив би тепер таких, як Павлусь, щоб не марнували свій вік при дворі. Але не посмів я не послухати батька, хоч зміг би, зрештою, віддати своє первородство і чинити те, до чого прагнула моя душа. Через те моє життя — як порвана брудна ганчірка, котру хіба на ґанку постелити, а не на покуті під образами. Не за ласкою королівською їхав я до Кракова, за яку треба було віддати весь батьківський спадок, щоб підмастити та підсолодити. Ні, мені здавалось, що моя душа там воскресне, і щодень снилось велике пишне місто, по якому я ходив, милуючись храмами і палацами. Та я переконав себе, що їду, аби випрохати поміч за давні заслуги, і ніхто не сумнівався, що се причина поважна. А якби сказав, що хочу трохи світу побачити, джерело кастальське пошукати, насміхалися б з мене.

Я кинувся доганяти панича, який вже був під Радичевою горою. Звідти йшло дві дороги: одна до Тернової, інша — до Низького замку. Я собі загадав: коли Ян Лев поверне на Тернову, то поїду до Кракова, може, вдасться щось залагодити і куплю якесь село в сухішій місцині, буду собі жити, тримати пасіку. Але панич став на рогачці, чекаючи на мене. І таке мовив:

— Вашмосць знає, що великі мудреці не мали синів, були нежонаті? І знаєте, чому? Знаєте?

Я, здається, допетрав, куди він хилить. Господи ж, Боже ж мій, що в того молодика в голові?!

— Бо знали, що мудрих гонять і побивають, тож мусять ховатися й не мати нічого, за чим могли би жалувати.

Не вгадав. Я подумав спершу, що молодому Гербуртові не дається легко наука і друкарня стане для нього тягарем. Але міг би стати добрим господарем, порятувати родове гніздо.

— Пощо мій отець женився? Не треба було йому того робити!

І то все чули гайдуки. Який встид! Немалий вже, мусить себе стримувати. Я не встиг рота розкрити, як він погнав дорогою, що мала привести мене до Кракова. Але мені вдалося вхопити його коня за вуздечку.

— Постій, синку. Якби ясновельможний міг вибирати: йти йому в професори чи пильнувати добро свого отця, то він волів би бути професором. Але він був старшим сином, то мусив дбати, щоб рід не згас. Я теж був старшим сином. Ми довіку лишаємось чиїмись синами. Може, просто поїдемо в Добромиль, коротшою дорогою?

— Нехай пан їде сам, а я хочу проїхатися. Пан зле виглядає, хворий.

— Се болотна пропасниця озвалася. Виріс я на болотах.

— Як се?

І ми поїхали поряд довшою дорогою, і став я йому оповідати про своє життя старшим сином, як серце противилося, а розум наказував і перемагав, і що є таке, за чим я жалкую. Що не все залежить від нас, але також від світил небесних, у що вірив ясновельможний і розказав мені.

— Він і мені розказував! — вигукнув Ян Лев.

Далі я розповів, як оженився, а брат мій згинув, як ходив у походи під коругвою Заславських. І про те, як стратив усе і тепер не знаю, що мені зі своєю волею робити. А далі ми опинились знову на рогачці: одна дорога вела до Високого замку, друга — в монастир святого Онуфрія, а третя — в Добромиль. Я лишився б у Терновій, відвідав би доброго Яця і отця Василя, але зі мною був панич, і сими відвідинами я міг збаламутити всіх, а мені й так клопоту вистачає. Найкрутіша дорога була до Високого замку, найдовша — до монастиря, куди мені страх як не хотілося їхати, знаючи таємницю глиняної ляльки. Мені треба було їхати в Добромиль, бо там — моє майбутнє у вигляді маґнатської ласки й капшука з грішми. Туди й дивився молодий Гербурт.

— Сподіваюсь, — мовив панич, — що мати моя, княгиня, винагородить пана за його терпіння. Я їй про се нагадаю.

Він повернув голову в бік Високого замку, чий верх купався у сонці, а в тіні знаходилась брама, над якою було написано — МОЯ ТВЕРДИНЯ. Сам я того не бачив, але чув, що Ян Щасний велів так написати. Я лише крадькома посміхнувся. Усе, що було на мені, належало Гербуртам, але те, що всередині, — лиш моє і нічиє більше. Я вклонився легенько. Мені вже не звикати, що вельможні пани нагадують марець: щохвилі міняють думки й настрій. Я мав велику перевагу над молодим Гербуртом: для свого сина я залишався деревом, що дає тінь і зупиняє вітер. Про що дізнався відразу, як тільки ми повернулись в Добромиль.

XXVII

Не те, щоб я шкодував, що розповів паничеві про свої життєві дороги, але мені було неприємно, що він почув у моїй оповіді приховане благання про поміч, чого я і в думці не мав. Ліпше було мені списати свою історію на папері, раз вона так уже проситься між люди. А допомогти мені є кому: такі поважні люди, як боневицький маршалок,

князь Януш Заславський, коли дізнається про мою лиху пригоду, напише другого листа до його королівської мосці. Невдовзі він прибуде в Добромиль, тоді й попрошу сам.

Панич подякував мені за те, що поїхав з ним. Умів, коли захоче, бути гречним, і ми з ним розпрощалися, я знав, аж до похорону. Від свіжого повітря мені стало ліпше, я навіть їсти захотів.

У замку кипіла робота: готувались не лише до похорону, а й до поминальної учти, дуже пишної. Родина й найбільші пани будуть поминати Гербурта на Сліпій горі, а інші — тут, в Низькому замку. Павлуся й Михайла я не бачив уже давно. Забрали їх до роботи. Не було кому й шматок хліба мені принести, то я зупинив якогось пахолка і попросив принести мені хліба й узвару.

Попри мій поважний вигляд, в грудях моїх билося не орлине серце, а гороб’яче. Втім, я ніколи не прикидався орлом, і ніхто мені цього б не закинув. Від згадки про те, що мене чекає, часом плуталося в голові, особливо проти ночі. Я мусив кожного разу приводити себе до тями й казати: не тебе, а Гербурта покладуть у землю. НЕ ТЕБЕ. Не може бути такого, щоб мрець лишався, а живий замість нього лягав у домовину.

Попрощавшись з Яном Левом, пішов я просто до свого покою, ні з ким не перекинувшись словом. Зі мною було так завше: своїм був серед своїх, а чужим серед чужих. Але як уже знаходив собі приятеля, то правдивого і надовго. Звісно, бідний тягнеться до бідного, багатий до багатого, кожен шукає собі рівню, але не завше сі відносини безпечні та щирі. Як не можеш відкрити душу перед кимось, значить, Господь тебе застерігає і треба його слухати. Він править твоїм серцем, більше ніхто. Ясновельможний не став би ніколи моїм приятелем, однак я зробив би для нього те, що зробив би для побратима. Шкода, що він про се не встиг дізнатись, може, се полегшило б його біль.

Двері до мого покою були прохилені. Я подумав, що се Михайло або Павлусь зайшли, бо служка не встиг би так хутко. Я увійшов і відсахнувся від того, хто кинувся до мене.

— Тату!

Аж то мій Володимирко приїхав до мене в Добромиль. А я йшов так помалу, ще й стільки часу стратив із паничем. Перша хвиля радості оглушила мене. Як? Яким чином? Виходить, листи мої дійшли, хвала Богу милосердному. А якби ми розминулися? Та де! Володимирко приїхав на похорон в обозі князя Януша Заславського. Я термосив сина, не чуючи, що той відповідає. А служка тим часом стояв у дверях з тацею, накритою білим рушником. Нарешті протиснувся, поставив тацю на стіл і зник. Коли я врешті прийшов до тями від тої великої радості, що бачу свого сина живим і здоровим, то всадовив його на стільці, а сам сів на ліжку.

— Тяжка була дорога? — спитав я.

— Так собі…

А що він міг відповісти? Світу не бачив. Мав праву ногу коротшу за ліву від роду, то до війська не мусив йти. А до науки не мав кебети, лінувався. Для жони то щастя — не згине її муж на чужині, а господарювати вчився у свого тестя. У того двоє синів не вернулись з московського походу, то взяв собі приймака до доньки, відрізав геть від рідного вітця. Пожив я трохи в них, ох і прикрий мій сват! Через те мучило мене почуття провини, бо чужі сини горнулися до мене, а свій дивився, ніби я йому ворог.

— У сю пору, — мовив я, — дороги — хай Бог милує, але як вночі підмерзне, напевно, нічого. А як твоя жінка, чи здорова?

— Здорова, тату.

— А тесть, тестьова?

— Усі здорові. Спершу ми думали, що ви вже у Кракові, а потім дізнались, що не доїхали.

— Як же ти зважився поїхати?

— Ет! — син похнюпився.

— Кажи вже!

— Не знав навіть, чи ви ще в Добромилі, але трапилася оказія. Я трохи зі страху, правда, не вмер, такого наслухався в обозі…

— Ну?

— Що пана Гербурта струїли католики за те, що не хотів, аби була унія. Я боявся аж за вас, тату.

— Що ще казали?

— Знаю, що то неправда, але казали, ніби ви, ви…

— Та кажи вже швидше! — гримнув я.

Володимирко нахилився і прошептав:

— Казали, ніби ви, мабуть, оженитеся з Гербуртовою вдовою. Як побачила вона, що ви так схожі на її покійного мужа, то прикипіла до вас серцем.

— Чого ж ти думаєш, що то неправда? А якби була правда?

Я ледве стримував сміх. Син почервонів.

— Ви так пишно вбрані, тату, як князь. А в мене чобіт дірявий, мокро. Але то нічого! Я тішуся, що вас знайшов живого та здорового.

— То ти приїхав, коли довідався, що я женюся з Гербуртовою?

Він замотав головою:

— Ні, се в обозі говорили! Мене тесть послав. Біда в нас, тату! Вимерзло у нас те, що посіяли. Треба заново сіяти, а де те зерно взяти? Думали борги віддати, але самі знаєте, другий рік неврожай. А тут тестя взяли за горло, треба Корчівку продавати.

— Скільки треба?

— Сімсот злотих. Ви ж мали, тату, гроші з собою, мусило щось зостатись. Бо ми пропадемо. І ще дитя має вродитись. Се ж і моя частка, не хіба ваша… Тесть мене послав, аби я забрав, бо всяке може з вами статись серед ляхів на чужині.

Я сидів, ніби мені цвях увігнали в саме серце. Прикро бачити, як руйнується той світ, що досі був моїм. Як йому сказати, що ті гроші, які я виручив за село, вкрадено, а обіцяні злоті треба ще, аби віддали. А я куди тоді? Зрештою, як дірок багато, то латають спершу ту, що найбільша.

— Щось не так, тату?

— Скоро похорон, я мушу його відбути, а тоді ми сядемо з тобою й поміркуємо, як вас порятувати.

Та за один перстень, що я ношу на пальці, замотавши шматиною, аби хтось не зурочив, можна купити два такі села, як наша Корчівка, котру я записав на сина. Якби я міг себе продати, то продав би, але хто мене купить? Пропав мій хлопець. Тесть сам винен, бо чужого лісу відхопив шмат, відсудили в нього. Але я все зроблю, аби дали мені спокій, а сам віддам свою судьбу вітру, нехай несе, куди хоче. Спершу страшно було, спати не міг, коли зі мною ота пригода трапилась і опинився між чужих людей, але нема такого, щоб один світ згинув, а іншого не було.

— Добре, тату, як скажете.

— Йди, сину, до зали, до молодих. Поїси там, бо в мене тут лиш хліб та узвар. І попроси когось з двірських слуг, тих, що при покоях, хай сінник принесуть та постіль для тебе.

Серед ночі почув, як прийшов син, довго вмощувався на сіннику, стягав чоботи. Хотів озватися до нього, але відчув слабкість, що вже не раз мене опадала. Серце нерівно билося, щось наче душило. Певно, додушить мене колись. А що? Я не чіпляюсь за життя, довгим воно здається, коли нічого від долі не чекаєш. З таким серцем не те, що на гору, на пагорбок не варто лізти. Був би я молодий… Та був я вже молодим, був. Життя — не книжка, не перепишеш. Що з того, що син молодий, коли зав’язав собі світ і танцює під дудку тестя, а про рідного батька думає, як би скористати з нього. Перше не був таким. Піддався на лихі мислі. Трапились би добрі, то на добрі піддався. Треба було віддати в монастир, але про се й мови не було, бо одинак, рід вигасне. Рано чи пізно вигас би. Он рід Гербуртів на волосині тримається, а був такий великий і славний. (АК: Тією волосиною і був Ян Лев, який не одружився і помер в молодому віці. Про нього є лиш кілька згадок: 1) що пробував зайнятись друкарством, але не вийшло; 2) коли мав 20 років, то брав участь у війні домовій з сусідами; 3) що нібито прийняв постриг і похований у Добромильському монастирі. Щодо постригу, то це, мабуть, легенда. Ян Лев намагався продовжити справу батька, але не міг собі дати раду зі зруйнованим маєтком. Тінь репресованого батька лягла на

все його коротке життя.) Що вже казати про рід непомітний, такий, як мій, що не пнеться догори, все собі ходить низом. Але цноту мусить мати, жити за Божими заповідями. Се тяжка річ, бо сей світ зблудив зі своєї дороги, чорне називає білим, а біле чорним, з добра насміхається, а зло милує. Тепер за життя можна не жити, бо як нема страху перед переступом та гріхом, то ти, вважай, мрець.

Отакі думки прийшли мені до голови. Якби зараз їх списав, ото вранці було би чому дивуватись. Таки правда, що вечір серце живить, а ранок — розум.

…Я прокинувся, коли вже розвиднилось. Боявся поворушитись, щоб не збудити сина. Отакі діти — поранять словами, а потім сплять невинним сном. Та мені більше боліло серце за його недолю. Не з добра пристав він до чужого роду. І я трохи винний у тому, бо махнув на нього рукою: як кривенький і до науки не має охоти, то нехай живе у батька-матері під боком. Але навіть так не вийшло — подалася дитина у прийми. Мене й не питали, бо я був у поході. Може, й добре, що не був мій Володимирко коло матері, бо могли б обоє згинути.

XXVIII

Завтра — похорон. Ся думка враз витіснила всі інші. Я заходився вставати. Щоб не застали мене в ліжку, бо сьогодні, певно, знадоблюсь. Післязавтра я вже не буду потрібний нікому. Якщо віддам гроші синові, то і йому стану не потрібен. І не вживуся я зі сватом: грубий се чоловік і несправедливий. Не раз бачачи, як я по обіді щось божественне читаю, стиха промовляв, так, аби я чув: "Треба діло робити, а не молитися!". Мав я надію купити маєтність та й доживати віку. Може, й син би перебрався до мене. А тепер такого жебрака навіть у монастир не візьмуть.

Я вмився, помолився і тихо вийшов. Син так і не прокинувся, хіба перевернувся на другий бік.

Якби хтось не знав, що діється, то подумав би, що в замку готуються до весілля, а не до похорону, прости мене, Боже. Скільки грошей на се піде, вкоротивши статки удови та сиріт. Немило мені було на те все дивитись, хоча й розумів, що Гербуртів обмовлять, як буде гірше, ніж в інших маґнатів. Я пішов до покою маршалка добромильського, але застав там боневицького, пана Томаша. Він приїхав учора й заступав зараз добромильського, який поїхав у Високий замок. Се мене втішило, бо той трактував мене згорда і був нарваним чоловіком.

— Я вже хотів послати за паном, — мовив пан Томаш. — Треба розказати, як все має бути завтра. Одіж для пана тут. Завтра зранку поможуть вам вбратися, і цирулик буде. Але ж пан виглядає хорим! То нічого, пана припудрять.

Ми вийшли, і він показав мені всю дорогу: звідки виходити й коли, за ким ступати, а далі махнув рукою, вказуючи, куди йти до костелу. Я лиш кивав, намагаючись запам’ятати, бо хотів, аби все було згідно зі звичаєм. Се не забрало багато часу. Наостанок маршалок сказав:

— Я чув, що до пана син приїхав. Певно, будете разом вертатись?

Я похитав головою.

— Нема мені куди вертатись. Син хоче, аби я віддав йому гроші, які ясновельможна заплатить…

— Які гроші?

В мене всередині наче щось обірвалось.

— А, оті гроші! Забув, скільки пану обіцяли заплатити.

— Вісімсот злотих.

— Ага. А чому пан мусить віддати гроші синові?

Я коротко пояснив, що село заберуть за борги і звідки ті борги взялися.

— Пощо пан має віддавати свої гроші? Їдьте, пане Северине, до Кракова, до його королівської мосці, тільки ліпше не казати, що ви з Добромиля, самі знаєте чому. Можна знайти місце управителя. Бог був милосердний, що не послав мені дітей! Не переживайте, пане Северине, ми вам поможемо. Слово шляхтича!

Пан Томаш потис мені руку і пішов, а я залишився на ґанку. Мені наче камінь спав з душі. Ніхто нині мене вже не буде чіпати, справи залагоджено. Хай Володимирко виспиться, а я тим часом подивлюся, як ладнають похорон ясновельможного. Вже прибирали катафалк. Навколо юрмилася челядь і цікаві гості. Я подумав, що сам маршалок мав би наглядати за такою поважною справою, бо ще вкрадуть срібні китиці чи кавалок чорного сукна. Далі я перейшов через велике подвір’я, де було вже віддавна тісно й гамірно, вийшов за браму. Місто змінилось. Всі кам’яниці на Ринку були теж прибрані в чорні стяги, ятки зачинені, а коло ратуші стояли купки добромильських міщан і все те роздивлялись. Завтра і вони вберуться в чорне. Чотири місяці жалоби вже всім набридли, і завтра все закінчиться нарешті. Не лише для мене, а й для них. Я подумав, що за сей час пережив і передумав стільки всього, що вмістилося б у не одне людське життя. Я пізнав себе, принаймні намагався се зробити. Раніше мені таке й на думку не спало. Тепер я просто сидів і дозволяв світу діяти на мене: спокушати, лякати, дивувати. Але чомусь мені здається, що я се робив не задля себе, а задля Яна Щасного Гербурта, щоб не бути при ньому бовваном, вбраним у його одежу, в якому всередині лише глина. Хіба я міг вчинити інакше? Адже я був при його смерті, тримав за руку, бачив дві істоти — темну і світлу — коло його смертного ложа. Людям байдуже, бовван я чи ні, а я нікому не розповім, що хотів бодай трохи підрости до ясновельможного, бо як же стати тоді його тінню? Маю надію, він колись дасть мені знак, чи добре я зробив, відганяючи усі чотири місяці смерть від нього,

нагадуючи живим не лише його образ та подобу, а й тривожачи їх сумління. То на похороні буде мир і прощення, а перед тим мусить бути покута.

Дорога, якою мали везти завтра останки Яна Щасного, була позначена зеленим ялиновим гіллям, вистелена ним від воріт замку і аж до самого костелу. Я тримався її, не ступаючи по ній, бо не про мою честь її стелено. Мені було байдуже, що добромильські міщани дивляться на мене. Я навіть читав їхні думки: ніхто з них не хотів бути на моєму місці. Ні сьогодні, ні завтра, ні позавтра. Але і я також не хотів бути на їхньому місці, лиш на своєму, згідно з натурою і хистом. (АК: Відчувається, як глибоко вкоренився гуманізм в тогочасному шляхетстві. Не через літературу, а через спілкування на сеймиках, через дружню бесіду, під час подорожей ці думки, що кожне покоління повинно самоствердж уватись, а кожна людина вдосконалюватись, врешті проникли в середовище освічених міщан. Пан Северин ще не годен подолати поділ на касти, тобто стани, але селяни чи міщани для нього вже не є людьми другого сорту.)

Зелена стежка врешті припровадила мене до дерев’яного костелу, за яким шуміла Вирва, наповнена талою водою. Сніг, наче стара шкіра, сповзав з гір і зникав у ріці. Сонце бризнуло мені у очі, вийшовши з-за хмари, я відвів погляд від гір і побачив, як на мій рукав сідає бджола. Певно, відкрили вулики, а може дика комашина вилетіла з дупла у лісі. Я знався на бджолах і бажав собі колись дожити віку при пасіці. Бджола вирішила перепочити на моєму рукаві, так ніби знала про мою прихильність до її племені. Не забули мене бджілоньки. То була вже немолода бджола, певно, не доживе до літа, однак ще встигне натрудитись. Я підставив руку сонцю, щоб комашина погрілась. Дивно, мабуть, се виглядало збоку. Коли йшов сюди, то євреї стояли коло божниці, як тоді, коли слово "смерть" перетворилось на муху. Чи й до моєї бджоли мають вони стосунок? Сподіваюсь, ні. Може, зараз пригадують ясновельможного, що хотів і собі Голема. Я тепер думаю, що для Яна Щасного ся глиняна лялька не значила стільки, скільки для гебрейської громади. Як дехто шукає філософський камінь, так

ясновельможний хотів спробувати й собі оживити глину. Але Господь не допустив, аби се сталось. (АК: Цікавість Гербурта до історії з Големом могла мати філологічний відтінок: чи має слово матеріальну силу. Тобто чи може духовна енергія слова перейти у фізичну. Ми знаємо здебільшого технічні й мистецькі здобутки Відродження, забуваючи, що філологія у ті часи так само розвивалась бурхливо, співпрацюючи з різними науками. Якщо філологія зблизилась з математикою, то чому б їй не зблизитись з алхімією.)

Бджола почала перебирати лапками і повзти вгору по рукаві. Часом зупинялась, ніби вагалась. А я вже подумав, що вона хоче мені щось сказати на вухо… Нехай летить з Богом і шукає собі цвіту мати-й-мачухи та пролісків. Але бджола раптом затихла, перестала рухатись.

Двері до костелу були відчинені й був він порожній, прибраний всередині в чорне. Перед вівтарем стояв поміст, засланий чорним сукном, а по ліву руку — крісло для мене. Маршалок докладно описав мені, де я маю сидіти. По праву руку стояли лави для родини та найповажніших гостей. Мене раптом охопив страх від того, що я тут сам, і завтра буду сам, бо сина не пустять до костелу, місця всім не вистачить. Та хоч би й був, се не порятує мене від пустки, що заповнила по вінця мою душу. Як сірий болотний туман. І тхнуло тут вільгістю сирої землі, бо за стіною билась в пропасниці Вирва. Я не мав сили поворухнутись, ноги одеревіли, руки охопив холод. Се ж бджола помре від холоду, пощо я приніс її сюди?

І тут я згадав, що треба помолитись в Божому храмі, хоч і латинської віри. Слова почали плутатись, ой лишенько, чи моя віра така слабка, що не може здолати страх потойбічний, чому в ту хвилю, коли моя молитва потрібна найбільше, я гублю слова? Чи через те я не можу до кінця змовити молитву, що моя віра зряча, а не сліпа? Не можу віддати Господу свої очі, свої вуха, свій язик, як інші християни? Чи таке буває з кожним, однак ніхто не признається? І тоді я просто проказав три рази: ГОСПОДИ, ПОШЛИ СПОКІЙ ДУШІ ЯНУ ЩАСНОМУ І ВСІМ, ХТО ПОТРЕБУЄ СЬОГО.

Змовивши се, озирнувся довкола себе, наче сподівався когось побачити. Дивно, що ніхто не приходить до костелу. Стільки люду приїхало, могли б зайти подивитись, не все ж їм їсти та спати. Згадав, що, певно, всі пішли до каплиці в замку, де вчора виставили тіло ясновельможного для прощання, і правлять служби день і ніч. Я досі там не був. Щось було мені тоскно на душі та й знав, що витріщатися будуть на мене ті, хто знав пана старосту живим. Не доступишся. Хіба що вночі. Але сю ніч будуть чувати родичі, негоже мені межи них пхатися. І по правді я тепер боявся небіжчика. Хоч і був при його смерті, а передсмертні муки страшніші за саму пані з косою.

І тут в отворі дверей з’явилась висока чорна постать і рушила до мене.

…Я тримав на долоні мертве тіло бджоли і мовив:

— Ось мертве лежить на живому.

Бо я хотів бути живим, навіть якщо змушений був прикидатися мертвим.

Чоловік, що його всі називали Слуга з Добромиля, нахилився і дмухнув мені на долоню.

— Вона не мертва, просто заснула.

Ми дивились, як бджола летить до сонця. Я чекав, що сей чоловік скаже ще щось таке саме мудре, як і побожне. Він сказав:

— У людей багато доріг, а в бджоли лиш одна: від вулика до квітки.

— Може, ви знаєте, — спитав я, — яке слово буде протилежним до слова "смерть"?

Слуга з Добромиля розвів руками:

— Се ми зрозуміємо, коли будемо Там, не раніше.

— Отже, Ян Щасний вже знає?

Він лише всміхнувся лагідно, а тоді зазирнув мені у вічі.

— Якщо се його цікавило за життя, то знає. Але, думаю, він вважав, ніби знає. Кожен протиставляє смерті те, що найбільше цінує: хто життя, хто любов, хто славу.

— А ви що протиставляєте?

— Я? Мабуть, вірність.

— Вірність?

— Я ж слуга, пане Северине. А слуга лишається вірним своєму панові, коли обрав його сам, де б не був той пан — на землі чи під землею, чи на небесах.

XXIX

Добре, як чоловік має місце в сьому світі. Люди діляться на панів і слуг, і кожен хоче чутися на своєму місці гідно. А як бути тому, хто не приліпився ні до панства, ні до служби? Маєток я стратив, служити нема кому, а мені ніхто не буде служити. Як тільки скину я шубу оксамитову і шапку, соболем підбиту, а перстень віддам пану маршалку, то Михайло і Павлусь вже не служитимуть мені.

Син мій десь надворі, коло костелу. Я й не бачив його, бо збудили мене з самого рання. Та хоч би й був тут, мушу сидіти непорушно і дивитись на труну.

Не вільно мені вставати, крутити головою, косувати очима. Та я сам знаю, що не можна. Тільки б не задрімати, бо тут душно, бракує повітря і ще й двері костелу замкнені. Трохи далі чорніє отвір склепу і тягне звідти кислим болотним духом, бо ж Вирва зараз грає. Шум її чути навіть у замку. Якби я міг пірнути у ту чорну глибінь замість ясновельможного, всі були б лишень раді, найбільше його жона і син.

Ніхто не знає, як я опираюся цій думці. Я тепер вже знаю, навіщо мене врятував той добрий самарянин з Тернової. Не для того, щоб я злетів так високо, як оце зараз, ні, а щоб я не квапився помирати, доки не спізнаю всього, а дозволено мені пізнати багато. Се знаття зробить мене свобідним ще за життя. Свобіднішим, ніж покинутий і забутий усіма Ян Щасний Гербурт.

Я збагнув се щойно, коли йшов пішо за лицарем з чорним прапорцем на списі. На прапорці з одного боку було списано життя ясновельможного, а з другого — срібний хрест з написом латиною, що означав "Під цим знаком переможено", чиє лице ховалось під забралом, а тіло було в кольчузі, а перед нами була довга процесія біскупів, ксьондзів, ченців, голосільників із запаленими свічками. А за мною їхав катафалк з домовиною, коні ступали нечутно, бо мали копита, огорнуті жалобним крепом. І позаду катафалку несли щит, герби, славу Гербуртового роду, я не міг сього бачити, але знав, що так має бути на маґнатському похороні. Наостанок йшла родина й шляхта, і увесь Добромиль. (АК: Розгорнутий опис так званого "сарматського" похорону можна знайти у книзі Станіслава Орловського "Життя і смерть Яна Тарновського". Похоронні звичаї загалом дуже консервативні, й деякі елементи втратили будь-який зв’язок з реальністю, бо були вигадані чи запозичені безіменними режисерами в різних народів.)

Я увійшов до костелу за духовенством, серед якого були й православні священики, єпископи з Перемишля і Сянока, і сів там, де мені призначено сидіти. Я мав пручатися, ні, ми мали удвох з ясновельможним опиратися забуттю, яке нас чекало і мало тривати вічність. Змучені Гербурти прагнули, аби все нарешті скінчилось. Заславські намагалися заповнити весь костел своєю гідністю і маєстатом. Дрогойовські принишкли, бо не мали стільки слави, щоб бути на рівних з домом Острозьких, їхній рід теж підупадав, дробився маєток. Вони тулили до носа напахчені хустини з жалобною облямівкою, совалися на лавах, нагадуючи дітей, що їх зараз почне школити навчитель. Он уже йде, тихо!

Із захристії вийшов отець-кармеліта із монастиря в Сусідовичах. Всім було цікаво, яке слово зложить чернець, що лиш пару літ тому прибув з гори Кармель, що в Палестині. У тестаменті Гербурта не значилося, хто має читати проповідь на похороні. Але, можливо, в бесідах з духівником ясновельможний згадував сей монастир, що ним опікувався разом з Еразмом Гербуртом. (АК: Еразм Гербурт пережив Яна Щасного. Не мав родини. В чому полягала його неповносправність, невідомо. Певно, щось на кшталт шизофренії. Згодом Еразм нарікав, що опікуни на власний розсуд розпоряджалися його майном.) Якби Гербурт був православний, то слід було би чекати проповіді отця Зеновія з монастиря святого Онуфрія? Чи як? Як би він тримався перед пишним панством, що звикло православних священиків гонити на панщину і тягати за бороди? Які слова зі Святого Письма взяв би він для проповіді? Надто коротко я знав його, щоб судити. Для мене і костел за ці місяці став Божим храмом. У себе, якби я переступив поріг костелу, мене б осудили всі православні. А тут начебто байдуже. Певно, й настоятель добромильської церкви прийшов на похорон, тільки не смію повернути голови, щоб роздивитись ліпше духовенство.

Кармеліта вибрав слова з 22 Псалму: "Покладався на Господа він — хай же рятує його!". Мені аж морозом сипнуло від його глибокого сильного голосу, куди там отцю Зеновію. Він дивився просто на мене, не на труну, що лежала на марах, всередині якої ховалося тіло

справжнього Гербурта, що його, певно, ніхто вже не впізнав би. То до кого ж він мав звертатися, як не до тіні ясновельможного? І я чувся, ніби до мене промовляє не простий чернець, а хтось незмірно вищий, пророк Ілія. Бо кожне його слово я приймав на свій карб, а котре не пасувало, посилав до того, хто лежав у бронзовій труні з заклепаним віком. Се — моє, а се — його, а се — нам обом. Звідки міг знати сей кругловидий молодий чернець, як страшно зазирати бодай на день наперед, коли ти відділився від звичного світу і не знаєш, куди тобі йти, бо доріг багато, і ти не знаєш, котра з них твоя? На роздоріжжі кожен тебе тягне з собою, і ти врешті йдеш з кимось, хто обіцяє не полишати тебе, дбати про тебе, а потім лишає тебе самого в пустелі.

Чернець вже дійшов до того часу, коли ясновельможний Гербурт опинився у в’язниці, і я помітив, що він дивиться на труну, й крадькома зітхнув.

— Ось він сидить у сирій темниці й мережить словами папір, пише листи приятелям по зброї, родині, відчуває, як дух його занепадає, зневірюється. Завтра може голова його скотитися з плахи, завтра може зійти на нього ласка короля, як се витримати? Чого чекати? Смерті чи життя?

Чернець обернувся до принишклого панства, і голос його забринів, як розгнівана бджола:

— Багато хто говорив тоді: він пропащий, він все життя собі занапастив, треба триматися від нього якнайдалі. Такому ліпше накласти на себе руки, бо життя його вже скінчилось. Тепер він, як Йов на попелищі, як Йона в череві кита — у своїй безвиході. Дивіться, він колись був богатирем, Геркулесом, що міг потримати небо на своїх плечах, а тепер нидіє між мурів, і ніч довга і темна видається йому вічною. Надіявся на себе, надіявся на приятелів, з якими зложив обітницю вірності, де вони тепер?

А відтак хоч і не кликав він Господа, бо не смів, зневажаючи свою слабість, але Господь знає, коли прийти, бо сяє йому в темряві діамант цноти, що не дасть заблукати. Приходить він не як грім, що землю стрясає, не як вихор, котрий перевертає землю, а ніби тихий легіт. Той, хто стрінеться з ним, вже нічого не буде боятися, стане іншою людиною. І не впізнають його, як не впізнають ангела, стрінувшись з Ним на дорозі, доки не гляне Він в очі душі.

Став Ян Щасний придивлятися, як живуть люди в його володіннях, чого потребують найбільше, і давав те. Мала нивка, але і тій треба вміти догодити, бо з малих нивок складеться велика. Дбаючи про тіло люду добромильського, не забував він і про те, щоб душа його розвивалась. Задля цього почав друкувати книги, не жаліючи коштів, будував доми Божі. Мудрість, як дерево, довго росте, і не завше той, хто його плекає, встигне скуштувати плодів…

Складно він говорив, дуже складно. Добре, що сказав про друкарню, бо могли бути тут і ті нелюди, що називали ясновельможного чорнокнижником і бунтівником. Голос кармеліти ставав то тихішим, то гуркотів, як грім, а я думав, що якби списати сю проповідь на папір, то мав би я до кінця віку розраду. Але чи сподобалась панам, не знаю, бо їм наскучило сидіти і вони перемовлялись між собою. Тільки Гербуртова з сином сиділи штивно, берегли сили після ночі чування, коли ясновельможний ще лишався в своєму домі.

Потім труну окропили святою водою і почалась служба за упокій. Я знав, що у всіх церквах і костелах довкола теж правилось, і всі, хто чув жалобний подзвін, молилися за спокій Гербуртової душі. Служба була недовгою, але я, здається, навіть встиг задрімати чи впав у сердечну млість від задухи, коли почувся шум надворі і всі голови повернулись до дверей.

Двері розчахнулись, і звідти линуло світло. Вчора я бачив там чорну постать, що була не духом, а купцем з дивним ім’ям — Слуга з Добромиля. Здавалось, я побачу його знову, і він витягне мене за руку з

місця, що пахне смертю, бо він сильніший за смерть і може з нею поборотись не словом, а ділом. Однак я знав, що не мені давав він присягу вірності, і ясновельможному Гербурту також не давав. І смуток, що я побачив у його очах, дещо сказав мені про те, якою обтяжливою може стати вірність, коли вона триває безкінечно. І се врешті змирило мене з тим, що сталося і що може статись. Ніщо так не наближає нас до смерті, як втома від життя.

До костелу в'їхав лицар на коні, у повних обладунках, з опущеним забралом, зі списом у руці й спинився перед престолом. Усі вголос почали читати патерностер, а коли закінчили, вершник зламав спис над труною і впав зі страшним гуком на підлогу. І я впав так само, нахилившись уперед, як мені веліли. Кінь схарапудився і якби бодай на стопу ближче, то його копито увірвало б моє життя насправді. А лицар мусив добре потовктися, бо падав з коня, і когось ще зачепив із панства, бо в костелі було дуже тісно. Коня вивели, лицаря підняли й поклали на лаву, а я встав сам і знову сів у крісло, котре впізнав: то було крісло з Боневич, саме у ньому сидів ясновельможний того сумного вечора.

Я сидів, чекаючи поки всі вийдуть. Дивився, як труну опускають в склеп, під підлогою костелу, що тим часом порожнів, наповнюючись свіжим повітрям знадвору.

Все скінчилось: для ясновельможного Гербурта і для його тіні. Я відчував полегкість і навіть радість від незнаного досі почуття свободи. Такого я не відчував, коли вирушав у далеку дорогу, яка урвалась в Добромилі. Цієї хвилі мені було байдуже, що буде завтра чи позавтра: ніщо мене не лякало.

Вийшов я, коли майже всі порозходились й під підлогою все ще гримали, вмощуючи труну, де та мала простояти до Страшного суду. (АК: А простояла всього тридцять років. Під час великої повені 1649 року дерев'яний костел змила ріка. Якби Яна Щасного поховали там, де інших Гербуртів, — у Фельштині, його останки зберігались би досі. Однак він сам не хотів лежати з іншими Гербуртами, волів лишитись у

Добромилі, для добробуту якого зробив дуже багато.) Подумав, що мого сина, мабуть, віднесло людською хвилею на поминальний обід і доведеться самому йти в коштовній шубі до замку. Але син мій стояв коло костелу. І з ним були Михайло та Павлусь. Син з Михайлом взяли мене попід руки, бо я враз знесилів, аж в очах зароїлись чорні мухи.

— Але ж ви, тату, бліді як мрець! — втішив мене син. — Зараз прийдемо і ляжете собі.

Я не мав сили навіть говорити, а не те, що йти. У голові щось гупало, чи то, може, дзвонили, бо наша служба довша, ніж латинська.

— Хотів би я знати, — бубонів син, — скільки така шуба вартує. Певно, пару тисяч злотих. Ану, хлопче, підбери поли, бо за гілля зачіпається. Тату, потерпіть, вже все скінчилося, тату!

Мені було соромно, що двоє молодиків тягнуть мене, як мішок з попелом, а я сяк-так перебираю ногами. Аж коли завели мене до покою, зняли шубу й шапку, розмотали пояс і дали напитися води, я почав приходити до тями.

— Добре було б розтерти скроні горілкою чи навіть кров пустити, — мовив Михайло, вкладаючи мене в ліжко. — Певно, в костелі було душно, де ж там, скільки людей набилося!

— Не треба, мені вже ліпше. Візьміть шубу, шапку і пояс, віднесіть до покоїв маршалка, хай слуги положать у скриню, бо се мені не належить. А перстень я сам віддам.

Я знов наче кудись провалився, а коли прокинувся, то за вікном було вже зовсім темно. Павлусь хлипав коло мене.

— Ти чого? — спитав я.

— Я думав, що ви вмрете, коли впали у костелі.

— Ти що, там був?

— А я ще перед тим, як ви зайшли до костелу, сховався там, аби все бачити.

— То я прикидався, Павлусю, не насправжки. Такий звичай.

А про себе подумав, що так близько до смерті, як нині, не був ніколи.

— Принеси мені, синку, каші якоїсь та узвару.

— Може, риби, вашмосць?

— Можна й риби. І для себе візьми, пообідаємо разом. Хай мій син і Михайло йдуть поминати, а ми собі удвох посидимо, бо скоро вже не будемо бачитись.

Тут повернулись Михайло з Володимирком, розтерли мене горілкою, і я їх відіслав, хоч вони й пручались. Вже коли я лишився сам, то спало мені на думку, що і з сином я теж, мабуть, вже не побачусь, але чогось не дуже се мені болить. І ось чому. Бо син мій, як і дружина моя небіжка, завше будуть зі мною, не забуду їх ніколи. Де б не був я, згадаю — і оживуть вони перед моїми очима. А бесідувати нам нема про що — наговорились вже. Знаю, що вони мені сказали б і що я скажу їм. Знову неправду, бо правда не щадить, правда немилосердна, світ перевертає, руйнує. І краю свого, де родився і виріс, теж, певно, не побачу. Ні тієї землі, що мав, а тепер більш не маю. Бо не мати вона нам, а мачуха. Тіло сушить, силу забирає. А ще треба кров свою за неї проливати. Не належить вона нам. Та й нема у Божих заповідях нічого про землю. (АК: Пан Северин жив у часи великих битв за землю. Шляхта була найбільшим землевласником і витрачала дуже багато енергії на збереження володінь, а не їх утримання в квітучому стані. Знали, що

завтра хтось може забрати землю, спалити ниви, тому намагалися якнайшвидше отримати прибуток. І годі було все це змінити. А такі небагаті шляхтичі, як пан Северин, втративши все, вдавались у подібні смутні розмисли й шукали опори в інших цінностях, хто в яких.)

XXX

Через три дні син мій від'їжджав. Цілував мені руки, плакав. Не був він злою дитиною, зовсім ні. А проте якби лишився зі мною, був би доброю дитиною. Поїхали б ми до Кракова, знайшли йому чи мені службу добру, забрав би потім жінку до себе, все ж таки ліпше, ніж бути під рукою тестя. Прикро мені було дивитись на його марний вид. Тесть здоровий, як бугай, а Володимирко вдався у матір: та всім годила, за всіх дбала. Слуг тоді всіх порятувала, відпустила, а сама до останнього… Недалеко втекла.

Не захотів він, що ж тут вдієш, силою не заберу. Правда, гроші взяв, я так і не сказав, що то не ті гроші. Лишив я собі дещицю — 100 злотих. Віддав йому чоботи, ті, що на мені були на похороні, собі лишив гірші.

З Михайлом було просто. Обдарував я його, а він знав, як йому по житті йти, не пропаде. А Павлуся хотів узяти з собою, але маршалок добромильський, почувши, що той вміє читати й писати, перехопив. Дав хлопця до канцелярії. Теж незле.

Мене забрав до себе маршалок боневицький, відвіз у маєток коло Любліна, щоб я там порядкував, поки він не залагодить всі справи у Боневичах. Обіцяв, як усе скінчиться, повезти мене до Кракова, там у нього небіж вчиться в університеті.

Пані Гербуртова з дітьми хутко поїхала до Мостиськ, разом з паном Максиміліаном Пшерембським, бо не чулася в Добромилі безпечно. (АК: Пшерембський захищав інтереси Єлизавети Гербурт, як лев, хоч не був її родичем. Через рік він одружився з нею, а ще через рік вона померла.

Похована в Добромильському монастирі.) Я лишив собі ту хустину, що підібрав тоді за нею. Досі не знаю, зронила вона її зумисне чи ненавмисне.

…Рано-вранці ми мали від’їжджати. Скринька була спакована, з усіма я попрощався, хто вартував того, звісно. Лишилося попрощатись з ясновельможним. Мусив мене врешті відпустити, як-не-як я прожив ще чотири місяці за нього, носив його одежу, навіть перстень. Їв за нього і пив, молився… Ніхто не повірить, але так воно й було. Коли ти стаєш тінню, то часом можеш собі більше дозволити, ніж її господар.

Хтозна, може, я колись розповім про се панові Томашу, коли ми обгородимо свій маленький світ стіною, щоб дожити спокійно віку, а його вже небагато лишилося.

…Гербурт покликав мене через заслони, що тихо коливались від вітру, відгороджуючи сей світ від того. Я відгортав тугі білі полотна, і вони рвалися з тріском, падали на мене, і я мусив звільнюватись від них, як дитя, що намагається позбутись пелюшок.

І що ж — він був не сам. Мав товариство і сидів за круглим столом, п’ючи вино з золотої чаші. Виглядав помолоділим і веселим. Гербурт махнув мені рукою, щоб я підійшов ближче. Однак не для того, щоб я приєднався до застілля. Я й не сподівався на таке. Не про мою честь. Та й вбрані були застільники у білі одежі, які б я зроду не нап’яв, хітони називаються. Жодного з бесідників я не знав, а однак мені здавалось, що десь я їх стрічав. Гербурт щось сказав їм, і вони почали усміхатися й пити до мене. Звідкись у моїй руці опинилась чаша, срібна, і з водою. Але й то була для мене честь.

Як тільки я випив зі своєї чаші, всередині моєї голови відгорнулась ще одна запона, і я почув докірливий голос, що йшов просто з мого серця: "Якби ти прожив своє життя по-іншому, Северине Никловський, то знав би їх усіх".

— Помовч! — підморгнув мені Ян Щасний. — Сей чоловік, може, й не потрафить витлумачити "Бенкет" Платона, але колись опиниться в незгіршому товаристві. Не смію пана затримувати більше. Дороги в наші часи тяжкі й довгі. Прощавай, брате!

Пугар в моїх руках перетворився на ластівку, і вона шугнула блискавицею угору. Погляд мій вперся у сіру стелю, на якій коливалася тінь від свічки. За вікном стояла глуха темрява весняної ночі. І невідомо, чи в ній був Добромиль, чи якесь інше місто. Настане ранок — дізнаюсь.

Прощавай і ти, брате!

Львів, 2012–2013 рр